

35

Jaarboek 15 van het
Reynaertgenootschap

THECELIJN

35
Jaarboek 15 van het
Reynaertgenootschap
TIECELJN

Verantwoordelijke uitgever

Yvan De Maesschalck, voorzitter vzw Reynaertgenootschap
Passtraat 243, B-9100 Sint-Niklaas

Zetel vereniging

Nijverheidsstraat 32, B-9100 Sint-Niklaas

Redactieadres en abonnementenadministratie

België: Nijverheidsstraat 32, B-9100 Sint-Niklaas
Nederland: Vendelierstraat 13, NL-5241 TT Rosmalen
info@reynaertgenootschap.be
www.reynaertgenootschap.be

Rekeningnummer

IBAN: BE91 6455 1166 9476 t.a.v. Reynaertgenootschap Sint-Niklaas
BIC: JVBABE 22

Hoofd- en eindredacteur

Rik Van Daele

Redactie

Yvan De Maesschalck, Peter Everaers, Hilde Reyniers, Hans Rijns, Erwin Verzandvoort,
Luc Cocquyt, Lisanne Vroomen, Sofie Moors, Pieter Malengier en Rik Van Daele

Medewerkers

Wim Heirman, Sander Van Daele, Eva Van Daele, Els Wauters e.a.

Vormgeving/omslagillustratie

Cindy De Permentier/Lies Van Gasse

Fotografie

Staf Baeten

Druk

bvba Drukkerij Room, Sint-Niklaas

Prijs

20 euro – minstens 25 euro (steunend lid)

Met dank aan

KANTL, stad Sint-Niklaas, gemeente Stekene,
Erfgoedcel Waasland/Vlaamse Gemeenschap

NUR 621 D/2022/6653/1

© vzw Reynaertgenootschap en de auteurs

Niets uit *Tiecelijn* mag openbaar gemaakt worden zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever streeft ernaar om de rechten betreffende de illustraties te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

35

TIECELLEN

Jaarboek 15 van het
Reynaertgenootschap

Proloog

- 11 Rik Van Daele
Vossenfabels

Thema – Vossenfabels

- 15 Vossenfabels uit *Romulus*
Vertaald door Mark Nieuwenhuis
- 20 Rik Van Daele
De fabel van *De vos en de ooievaar* in een veertiende-eeuws Maaslands antifonarium uit de collectie van Caloen (Biekorf/Brugge)
- 28 Rik Van Daele
De vos en de ooievaar op twee doeken van Karel Verlat (1824-1890)
- 55 Peter Everaers
De fabel van de vos die zich dood houdt van Martinus Jacobus van Doorn
- 66 Herman Cole
Attenzione: una coda di volpe
- 74 Piet Van Bouchaute
De fabel van *De raaf en de vos* in de versie van Jef Burm naar een tekst van Jan De Baets
- 84 Pieter Malengier
Tegenvoeters van Reynaert. Een gesprek met professor Charles Willemen over fabeldieren in de oosterse tradities

Artikel

- 92 Carel Jansen
Van kwaad tot erger. Nationaalsocialistische ideologie in het vervolgverhaal van Van Genechten over Reynaert, Boudewijn en Jodocus
- 141 Iris Breetvelt
Reynaert als psychopaat. Reynaert de vos vanuit forensisch-psychologisch perspectief beschouwd

Bibliografie

- 185 Gert-Jan van Dijk
Tiecelijn in *Esopet* – 1

Poëzie

- 188 Gedichten Steven Van de Putte

Recensie/signalement

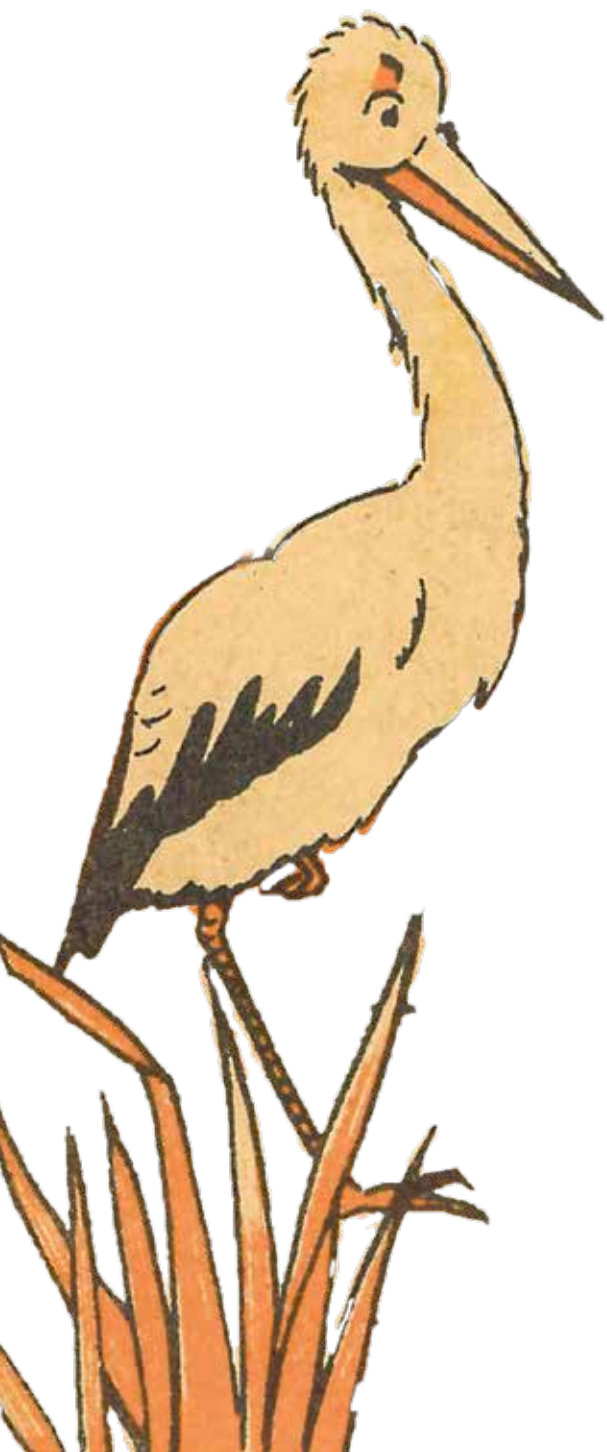
- 191 Paul Wackers
De Noordzee over en weer
- 199 Yvan De Maesschalck
'Door een kier ziet de werkelijkheid / er altijd een beetje beter uit'.
Over Lies Van Gasse, *Beestjes*
- 204 Pieter Malengier
Gefascineerd door vos
- 208 Yvan De Maesschalck
Een roman over interculturele identiteit? *Vossenjacht* van Racheda
Kooijman
- 210 Yvan De Maesschalck
Terug naar Malpertus van Johan Sanctorum

Verslag

- 215 Rik Van Daele
Kroniek 2021
- 226 Hans Rijns
Allart van Everdingen. Meester van het ruige landschap, maar ook
liefhebber van Reynaert de vos
- 232 Hans Rijns
400 jaar Jean de La Fontaine
- 236 Hans Rijns
Boekpresentatie *Van den vos Reynaerde. Nach der ältesten vollständigen
Handschrift*. (Het Dyckse handschrift, hs. F) in Münster
- 240 Rik Van Daele
Dankwoord Visser-Neerlandiaprijs 2020. Amuz, Antwerpen,
30 september 2021

Epiloog

- 245 Yvan De Maesschalck
Bij wijze van uitsmijter: een vossengedicht belicht – 2
- 249 Auteurs

Vossenfabels

RIK VAN DAELE

Tiecelijn betreedt inhoudelijk en vormelijk nieuwe paden en werkt voortaan (deels) thematisch. De transitie is in volle gang, maar de jaarboeken moeten minder lijvig worden en digitale aspecten moeten prominenter in beeld komen. In elk geval is dit jaarboek vanaf de presentatie in open access voor iedereen toegankelijk. Alle auteurs stellen hun data, kennis en onderzoek meteen ter beschikking van andere wetenschappers, studenten en een breed publiek van liefhebbers en geïnteresseerden die samen een Reynaertgemeenschap of -community vormen.

*Alle auteurs
stellen hun
data, kennis
en onderzoek
meteen ter
beschikking*

In het thematische deel van dit jaarboek presenteren wij verhalen over vossenfabels, fabels waarin de vos optreedt. Vaak trekt hij aan het langste eind, maar evenzeer wordt hijzelf bedrogen. Een fabel kan je omschrijven als een kort moraliserend-didactisch dierenverhaal dat een expliciete levensles bevat. Fabels werden vaak in een (be-)lerende context gebruikt. Maar er zijn ook langere verhalen, of korte vertellingen waarin enkel mensen voorkomen en waar de les niet zo expliciet is. De verhalen van de grote fabelvertellers en -vertalers en vooral de rijke iconografie vulden de laatste jaren geregeld dit jaarboek. U vindt enkele van die verhalen gegroepeerd op www.reynaertgenootschap.be. Dit jaarboek

sluit daarom ook naadloos aan bij de openingsbijdrage van de Amerikaanse jezuïet en fabelverzamelaar Greg Carlson in *Tiecelijn* 34.

Mark Nieuwenhuis vertaalde de vossenfabels van de vroegmiddeleeuwse Latijnse vertaler Romulus voor het eerst in het Nederlands. De tweede bijdrage leidt ons naar de late middeleeuwen, waar we een vossenfabel ontdekken in de marginalia van een veertiende-eeuws Maaslands antifonarium. Een van de zeer vele ... De nadruk in 'Vossenfabels' ligt op de iconografie in recentere tijden. We reizen naar het Antwerpen van de tweede helft van de negentiende eeuw, naar de Achterhoek tijdens het Interbellum in de vorige eeuw en we ontdekken een fabeluitbeelding in Lucca (Italië) die verband houdt met etnische zuiveringen in het Joegoslavië van Tito kort na de Tweede Wereldoorlog. Een fabel van de Vlaamse cabaretier Jef Burm gaat terug op de versie van een negentiende-eeuwse Brusselse volksverteller. De naam van Jean de La Fontaine is te vinden in diverse bijdragen, ook al omdat in 2021 de herdenking van zijn vierhonderdste geboortedag plaatsvond. Maar niet alleen in onze Westerse cultuur worden fabels en dierenverhalen verteld en geïllustreerd. Een kort interview met Charles Willemen opent onze blik naar de oosterse traditie en sluit aan bij eerdere vertalingen van Wilt L. Idema in dit jaarboek. Zo bouwt *Tiecelijn* al 35 jaar aan een omvangrijk oeuvre. Tot het in beeld brengen van de traditie van de *matière renardienne* en de fabels behoren ook de recensies en de verslagen in dit jaarboek, onderwerpen en activiteiten die we ook via een e-zine, een Facebook- en Instagrampagina en onze website delen. Er komt ook nieuw creatief dichtwerk aan bod en we besluiten met een poëtische uitsmijter met een korte analyse van een vossengedicht van Ineke Riem.

Tot slot willen wij de lezer wijzen op twee langere bijdragen. Carel Jansen schrijft het voorlopig slotstuk van een trilogie over de antisemitische *Reynaert* van Robert Van Genechten. Nadat Frits van Oostrom dit werk in *Literatuur* voor het eerst onder de aandacht van

de literaire goegemeente bracht, onderzochten Wim Gielen (over de vele gedrukte varianten) en Egbert Barten (over de verfilming van Egbert van Putten) in *Tiecelijn* nieuwe aspecten van deze donkere bladzijde uit onze literaire geschiedenis. Andere ogen, andere inzichten en nieuwe technieken (bijv. het gebruik van digitale databases) zorgen voor nieuw wetenschappelijk onderzoek.

Een onderzoeksvraag die zich al meermaals stelde, is of nieuwe onderzoekstechnieken een nieuwe blik op de oude teksten kunnen werpen. Zelf zijn wij hier ten volle van overtuigd. De onderzoeksmethodieken uit de Digital Humanities toepassen op de oude teksten is daar een evident voorbeeld van. De middeleeuwse Reynaert werd al onderzocht door middel van modellen die door structuralisten en semiotici werden ontwikkeld. Iris Breetvelt analyseert een fictief middeleeuws dierlijk personage via moderne modellen uit de psychologie en gaat opnieuw in op Reynaerts karakter (de eeuwige schurk-of-schelmdiscussie). Haar onderzoeksvraag: kunnen we Reynaert de vos typeren als een psychopaat? Of is dat een fabel?

Le Corbeau et le Renard
De Raaf en de Vos

LA FONTAINE

Où est le Corbeau ?
Waar is de Raaf ?

MONO POEDERS

zijn een onfeilbaar geneesmiddel tegen hoofden schele hoofdpijn, zenuwlijden, hevige tandpijn, reumatiek, grippe. - Zij zijn gansch onschadelijk voor de maag.

DEPOT : APOTHEEK NOTREDAME
GROOTE MARKT, 18, POPERINGHE

Vossenfabels uit Romulus

Vertaald door Mark Nieuwenhuis

De vos en de adelaar (1.13)

Machtigen moeten zwakken vrezen, zoals deze fabel aantoont.

De adelaar greep de welpen van de vos en bracht ze naar zijn nest om ze als prooi aan zijn jongen te voeren. De vos volgde de adelaar en vroeg hem haar welpen terug te geven. De adelaar keek neer op de vos als was zij een minderwaardig dier. Vol verdriet greep de vos van een altaar vuur mee – een brandende fakkel – en omgaf de nestboom met stro dat ze verzameld had. Toen het vuur rookte en knetterde gaf de adelaar, gedreven door verdriet om zijn jongen en om te voorkomen dat ze samen in de vlammen zouden omkomen, deemoedig de vossenwelpjes ongedeerd aan de moeder terug.

Deze fabel leert velen dat niemand een zwakkere moet tarten en zich door vurige begeerte moet laten verteren.

De vos en de raaf (1.15)

Wie zich graag met bedrieglijke woorden laten prijzen, krijgen daar, eenmaal voor de gek gehouden, spijt van. Hen is deze fabel op het lijf geschreven.

Toen de raaf een kaas van een vensterbank had gepikt, streek hij neer in een hoge boom. Zodra de vos hem had gezien, sprak hij de raaf tegenover hem als volgt toe: 'O raaf, wie kan zich met jou meten? En wat een prachtige glans ligt er over jouw veren! Hoeveel aanzien zou jij verwerven als je een welluidende stem had ... dan zou geen enkele vogel jou overtreffen!' Maar toen de raaf indruk wilde maken op de vos en zijn stem wilde laten horen, kraaide hij het daarboven uit en dacht niet meer aan de kaas, die uit zijn openstaande snavel viel. Snel greep de sluwe vos

met zijn gretige tanden de kaas. Toen zuchtte de raaf en had er spijt van dat hij zich als een domkop had laten beetnemen. Maar wat baat spijt na onherstelbaar verlies?

De vos en de ooievaar (2.13)

Wat u niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet. De schrijver schotelde ons een fabel met een vergelijkbare strekking voor.

Als eerste nodigde de vos de ooievaar voor een maaltijd uit en serveerde hem op een platte schotel dunne soep, waar de ooievaar zich niet aan tegoed kon doen. Hongerig en boos ging hij naar huis terug. Een paar dagen later vroeg hij op zijn beurt de vos om bij hem te komen eten. Naar verluidt deed de ooievaar het volgende: in een glazen fles zette hij hem een mix van heerlijke gerechten voor. Als eerste tastte de ooievaar toe, daarna moedigde hij de vos aan. De vos begreep de belediging onmiddellijk. 'Als je mij goede gaven hebt geschonken,' zo zei de ooievaar tegen de vos, 'neem dan; als je er je neus voor ophaalt zal me dat een zorg zijn. Neem me niet kwalijk alsjeblieft.'

Dit wordt gezegd over lieden die zich door woorden voor de gek laten houden, maar zich opvreten van ergernis na een belediging. Deze fabel geeft de raad om niemand een loer te draaien.

De vos, de wolf en de aap (2.18)

Wie eenmaal als bedrieger naam heeft gemaakt, leeft altijd in schande en als hij de waarheid zegt, wordt hij niet geloofd, zoals deze korte fabel van de schrijver aantoont.

Woedend betichtte de wolf de vos van een misdaad: diefstal. De vos ontkende dat hij schuldig was. Toen belegde de aap een zitting om als een goudeerlijke en waarheidlievende rechter de schuldige onder de aanwezigen aan te wijzen. Die bepleitten tegenover elkaar hun zaak, onthulden hun bedriegersstreken en brachten hun wederzijdse misdaden ter sprake. Daarop velde de rechtvaardige en waarheidlievende rechter een oordeel over beide partijen en las uit zijn papieren het vonnis voor. ‘Jij,’ zei hij, ‘probeert te pakken te krijgen wat je niet bent kwijtgeraakt, en toch geloof ik dat jij iets hebt gestolen, wat je voor het gerecht handig ontkent. Zo luidt jullie vrijspraak en ga eendrachtig heen als gelijken.’ Allen dienen te weten dat wie vertrouwd is met bedrog een door en door slecht leven leidt.

De vos en de wolf (3.6)

De fortuin helpt goeden en slechten, maar op wie zij niet helpt, is zij afgunstig. En wie met geluk gezegende mensen in zijn hart afgunst toedraagt, gaat mettertijd aan zijn eigen kwaadaardigheid ten onder. Tegen hen heeft de schrijver deze fabel geschreven.

Een wolf had al heel lang veel buit in zijn hol bijeengebracht, zodat hij genoeg had om het er enkele maanden lang goed van te kunnen nemen. Toen de vos daar lucht van had gekregen ging hij, jaloers op de wolf, naar zijn onderkomen en zei tegen hem: ‘Waar heb ik het aan verdiend dat ik je al zoveel dagen niet meer heb gezien? Dat doet me verdriet, en ook dat je niet meer samen met mij optrekt.’ De wolf bespeurde zijn afgunst en zei tegen hem: ‘Niet uit bezorgdheid om mij ben je hierheen gekomen, maar om wat te stelen. Je bent me niet dierbaar omdat je me komt opzoeken, want ik weet dat je een streek wilt uithalen.’

Diep gekrenkt door deze woorden ging de vos naar een schaapherder en sprak hem aan. ‘Ben je mij dankbaar,’ zei hij, ‘als ik vandaag de vijand van je kudde in je handen overlever? Dan hoeft je je geen zorgen meer te maken.’ ‘Ik zal naar je luisteren en je belonen,’ zei de herder, ‘als je iets wenst.’ Daarop wees de vos hem de wolf aan, die geen kant op kon.

De man doodde hem met een speer, waarna de vijand van de wolf zich volvratt met andermans have en goed.

Toen de vos niet lang daarna zelf het pad van een jager kruiste, werd hij door diens honden gegrepen en verscheurd. 'Ik heb kwaad gedaan en nu sterf ik,' zo sprak hij, 'omdat ik een ander kwaad heb gedaan.'

Zo moeten mensen zich ervoor hoeden een ander kwaad te doen.

De vos en de aap (3.17)

Over een rijke en een arme wordt de volgende fabel verteld.

De aap vroeg de vos om hem een stuk van zijn grote staart te geven, dan kon hij daarmee zijn afzichtelijke billen bedekken. 'Want wat heb je eraan,' sprak hij, 'dat je zonder reden gebukt gaat onder de last van een zo lange staart die je over de grond voortsleept?' Naar verluidt antwoordde de vos hem: 'Als hij nog langer en groter was, dan zou ik hem over de grond voortslepen of over rotsen, door doornen en modder om te voorkomen dat jij er dankzij een kledingstuk van mij mooier uitziet.'

Rijke gierigaard, deze fabel hekelt jou nu omdat je niets weggeeft van wat je in overvloed hebt.

De vos en de druiven (4.1)

Wie niet de kracht heeft voor daden, bluft met woorden, zoals deze fabel vertelt.

Door honger gedreven keek de vos op naar een druif die boven hem aan een hoge wijnstok hing. Hij wilde de druif plukken, zette zich af en sprong recht omhoog, maar hoe vaak hij dat ook probeerde, hij kon niet hoog genoeg reiken. Naar verluidt zei hij kwaad: 'Zuur en onrijp ben je – ik hoef jou niet.' En weg ging hij, alsof hij de druif niet wilde proeven.

Zo maken zij, die met kracht niets kunnen bereiken, kenbaar dat ze dat met woorden wel kunnen maar niet willen.

De vos en de leeuw (4.12)

Toen de leeuw zijn kracht verloor, veinsde hij dat hij ziek was en dankzij dit voorwendsel gingen de andere dieren bij hem naar binnen om hem te bezoeken. De leeuw at hen echter meteen op. Bij aankomst voor de grot bleef de vos staan en begroette hem. Op de vraag van de leeuw ‘Waarom ben je niet binnengekomen?’ antwoordde hij: ‘Omdat ik sporen naar binnen zie gaan, maar niet naar buiten zie komen.’

Zo moet gevaar waarin een ander verkeert, voor ons een les zijn met het oog op onze veiligheid, omdat men het huis van een machtig man gemakkelijk binnenkomt, maar moeilijk verlaat.

Nawoord

De *Romulus* is een verzameling vroegmiddeleeuwse fabels in proza die zowel bewerkingen van de in jambische regels geschreven fabels van Phaedrus (eerste eeuw na Christus) omvat als fabels uit een oudere Latijnse prozabewerking van oorspronkelijk Griekse, aan Aesopus toegeschreven fabels. De titel van deze verzameling is gebaseerd op de naam van de schrijver van de brief die als voorwoord van de bundeling dient. In de brief aan zijn zoon Tiberinus vertelt Romulus dat hij fabels van Aesopus uit het Grieks in het Latijn heeft vertaald. Vandaar dat deze verzameling ook wel bekendstaat als *Aesopus Latinus*. Samen met de fabelcollectie van Avianus vormde de *Romulus* de belangrijkste bron voor de talloze bewerkingen en vertalingen die vanaf de twaalfde eeuw in West-Europa in het Latijn en de volkstalen werden geschreven.

De vertalingen van bovenstaande vossenfabels zijn gebaseerd op de recent verschenen tweetalige uitgave van Holzberg (*Spätantike Fabeln: Avian und Romulus*, lateinisch-deutsch, herausgegeben und übersetzt von Niklas Holzberg, Berlin en Boston, 2022). Aan Holzbergs uitgave ligt de editie van Thiele ten grondslag (Georg Thiele, *Der lateinische Aesop des Romulus und die Prozafassungen des Phaedrus*, Heidelberg, 1910).

*De fabel van De vos
en de ooievaar in een
veertiende-eeuws
Maaslands antifonarium
uit de collectie van Caloen
(Biekorf/Brugge)*

RIK VAN DAELE

De adellijke familienaam van Caloen klinkt als muziek in de oren van medioneerlandici. Zij verbinden deze naam met het Gruuthuse-handschrift, dat sinds circa 1850 in het bezit van de familie van Caloen was. Op 14 februari 2007 maakte de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bekend dat zij dat handschrift, dat sinds circa 1460 in het bezit was van Lodewijk van Gruuthuse en zo zijn naam ontving, had aangekocht. De KB verwierf het handschrift na het overlijden van de laatste privébezitter, François van Caloen (1930-2006), die in kasteel Ten Berghe in Koolkerke bij Brugge woonde. Ondertussen is dit Vlaamse topstuk volledig gedigitaliseerd: <https://galerij.kb.nl/kb.html#/nl/gruuthuse/page/33/zoom/2/lat/-81.33484424149815/lng/72.421875>.

De adellijke familie van Caloen de Basseghem bezit echter nog andere merkwaardige middeleeuwse boeken. Jean van Caloen (1884-1972), een neef van François van Caloen, en zijn zoon Roland (1920-2014) waren echte boekenverzamelaars. Hun liefde voor middeleeuwse manuscripten blijkt uit de kostbare collectie die beheerd wordt door de Stichting Jean

van Caloen, gehuisvest in het kasteel van Loppem. Op 19 april 2018 werden 31 verluchte manuscripten (23 volledige en acht fragmenten) die eigendom zijn van de Stichting Jean van Caloen / Kasteel van Loppem aan de Brugse erfgoedbibliotheek Biekorf in bewaring gegeven. Dit betekent dat de stichting eigenaar blijft van de collectie handschriften en dat de bibliotheek de verzameling effectief fysiek zal bewaren, ontsluiten en onderzoeken. Voor de Biekorf, de openbare bibliotheek van Brugge met zijn schitterende erfgoedbibliotheek, is dit een perfecte aanvulling van de collectie. De bibliotheek bezit de grootste Vlaamse collectie middeleeuwse handschriften en is een van de zes grote Vlaamse erfgoedbibliotheeken die zich verenigd hebben in de 'Vlaamse Erfgoedbibliotheek'. De Brugse bibliotheek bewaart de monastieke collectie van de oude cisterciënzerabdijen van Ter Doest en Ten Duinen – in totaal 481 manuscripten – en een merkwaardige verzameling laatmiddeleeuwse getijden- en gebedenboeken die teruggaan op de schenkingen van Karel-Thomas de Schietere de Lophem uit 1824 en Edouard Houtard uit 1926.

De schenking van de 31 handschriften van de Stichting Jean van Caloen sluit dus naadloos aan bij de Biekorfcollectie. Het betreft overwegend getijdenboeken en psalters van de dertiende tot de zestiende eeuw.

Naar aanleiding van de inbewaringgeving van de 31 manuscripten werd in april 2018 in de Biekorf een kortlopende, fijne pop-uptentoonstelling georganiseerd. Daar lagen ook de twee topstukken uitgestald, twee fragmentarisch overgeleverde en zeer fraai geïllustreerde vijftiende-eeuwse handschriften die al op enkele internationale tentoonstellingen werden geëxposeerd en die tot voor kort samen ingebonden waren. Elk blad is rijkelijk gedecoreerd met een gehistorieerde initiaal en prachtige randdecoraties. Het zijn beide muziekhandschriften, meer bepaald antifonaria, die afwisselend teksten en muziek van het koorgebed bevatten, een uit het Maasland (elf folio's van rond 1350-1375, 411 x 295 mm) en een uit het Brugse (slechts één folium van ca 1400-1415, 411 x 295 mm). De verluchter van het laatste fragment is te situeren in het Brugse. In het vakjargon heet het 'in de omgeving van de Ushaw groep', zo

genoemd naar het ms. Durham, Ushaw College 10 van de Brugse scribe Johannes Heinemann uit 1408.

De beide fragmenten werden in een postmiddeleeuwse binding bewaard, maar werden in 2018 van elkaar gescheiden, zodat ze apart konden worden gerestaureerd en tentoongesteld. Die binding, die we moeten situeren op het eind van de negentiende eeuw, heeft nauwelijks historische waarde. De fragmenten werden immers uit andere boeken gesneden. Bovendien werd er aan het formaat gesneden en werden de bladen niet in de juiste volgorde ingebonden. Dit weten we omdat de chronologie van de feesten niet gerespecteerd wordt. De antifonaria hebben als nieuwe signatuur 'Ms. Stichting van Caloen 10a' (Limburgs) en '10b' (Brugs) ontvangen.

Tijdens de driedaagse tentoonstelling van 19 tot 22 april 2018 ter gelegenheid van de Erfgoeddag lag het Limburgse antifonarium open op een pagina die vossenspeurders interesseert. Of er in de andere handschriften nog vossen in de marges te zien zijn, is onwaarschijnlijk, maar niet uit te sluiten. Het is hiervoor wachten op de verdere ontsluiting, digitalisering en het onderzoek van alle handschriften. Vandaar dat wij het hier bij een korte vondstmelding houden. De afgebeelde pagina's in de kleine papieren catalogus die naar aanleiding van de tentoonstelling door Eveline Hauwaerts en Ludo Van Damme werd samengesteld, laten alvast verhopen dat de manuscripten in elk geval nog andere prachtige illustraties verbergen.

Op de elf folio's en twee kleine fragmentjes van het Maaslands antifonarium vinden we in het fraaie rankwerk diverse vogels, vlinders, schapen, spelende apen (volgens Maurits Smeyers, die dit handschrift al vroeger bestudeerde, gaat het om een soort hockeybalspel), twee eekhoorns (waarvan een geketend) en twee leeuwen. Maar we treffen ook uitgewerkte taferelen aan zoals jachtvoorstellingen, bijvoorbeeld een hertenjacht met honden. Ook een witte steltvogel met een paling in de bek maakt indruk, net als een musicerende vrouw (op een snaarinstrument,

hominibus quos dedisti michi nunc autem pro eis rogo

non pro mundo quia ad te uado alleluia. Exouae. *In i. Hoc.*

Alleluia alleluia. *ps. Venite. anup. Non turbetur*
ps. Dñe dñs nr. ps. In dño conf. Exaltare domine
ps. Celi enarr. ps. Dñe in uirt. in uirtute tua. Canta
alleluia. *ps. Dñs est terra. ps. Exaltabo. bini. ps. psallent. ur. r. all.*

ost passionem suam per dies quadraginta

apparens eis et loquens de regno de

i alleluia. Et uidentibus illis eleuatus

est alleluia. Et nubes suscepit eum

ab oculis eorum alleluia.

Et conuersus precepit eis ab iherosolymis ne dis

cederent sed expectarent promissionem pa

half viool, half harp) en halfwezens (een op een doedelzak en een ander op een lier spelend). In de rechterboord verschuilen zich krachtige fantastische figuren, die vaak een kap over het hoofd hebben.

Op folio 10 recto wordt de hemelvaart van Christus beschreven. Onderaan in de fries vinden we twee marginaaltjes of drolerieën met de vos en de ooievaar. Links staat de vos op de achterpoten, likkebaardend naast een hoge, grijsbruine houten recipiënt waaruit de ooievaar eet, rechts verlekkert de vos zich in een maaltijd uit een platte schotel. De ooievaar pikt met de spitse snavel in de schotel en lijkt toch mee te genieten. (afb. 1 en 2) Wij weten echter beter. Op folio 12 schiet een meermin met pijl en boog ook op een ooievaar boven de gehistorieerde initiaal waarop de verrijzenis van Christus wordt uitgebeeld. (afb. 3)

De scène illustreert de populariteit van de esopische fabel tijdens het derde kwart van de veertiende eeuw. Wat niet kan uitgemaakt worden, is of het fabelverhaal ook een les meegeeft. Daarvoor zijn de andere miniaturen te onsamenhangend. Zij willen wellicht eerder verstrooien dan leren, maar ongetwijfeld was de scène zo vertrouwd dat de uitbeelding van het gezegde 'De bedrieger bedrogen' genoegzaam bekend was. De

Afb. 2. *De vos en de ooievaar*, marginaaltje, Brugge, Openbare Bibliotheek, Ms. SVC 10, fol. 10 r., eigendom van de Stichting Jean van Caloen.

omgeving waarin het werk functioneerde is in elk geval een kloosterlijk milieu; mogelijkwijze gaat het om benedictinessen. In de initiaal van folio 3 recto neemt een groep nonnen onder leiding van de overste deel aan de misviering. Op het eerste blad zit een geknielde kloosteroverste met een bruin kleed en zwarte kap en met staf en de regel in haar hand. Ook op het laatste folio, dat Brugs van oorsprong is, zit een geestelijke in volledig zwart habijt naast de gehistorieerde A, waarin de verrijzenis van Christus wordt uitgebeeld. Zij bidt of zingt de tekst van boetepsalm 51 van koning David: 'Miserere mei Deus secundum magnam misericordiam tuam' ('Wees mij genadig, God die liefde bent, U, grenzeloze barmhartigheid'). Op dit folio staat onderaan de spectaculairste margeversiering: een opgejaagde eenhoorn nestelt zich in de schoot van een maagd. Links achtervolgt een jager met twee honden een konijn, een everzwijn, een hert en gevogelte (rechts). De eenhoorn zit midden in het gewoel. In de linkermarge komen diverse hybride wezens voor. (afb. 3)

Deze scène is niet de enige in religieuze boeken die naar esopische fabels verwijst. Het zou een mooie onderzoeksvraag zijn om reeds gedigitaliseerde handschriften en beschikbare databanken verder te bekijken. Ook waar het reynaerdiaanse scènes of vossen in religieuze of wereldlijke handschriften betreft, bestaat geen volledige inventaris. Een overzichtswerk zoals Kenneth Varty's *Reynard, Renart, Reinaert and Other Foxes in Medieval England. The Iconographic Evidence* (AUP, 1999) dat voor de Engelse vossen maakte, ontbreekt op Europese schaal (en is ook voor in Vlaanderen en Nederland ontstane teksten niet beschikbaar). Er ligt dus (veel) werk op de plank. Maurits Smeyers gaf alvast een eerste vindplaats aan: 'Een zeer gelijklopende voorstelling is aanwezig in het z.g. Brevier van Lodewijk van Male', eveneens uit het derde kwart van de veertiende eeuw (Brussel, KB hs. 9427, fol. 62v°). In de tentoonstellingscatalogus *De Noordzee over en weer (North Sea Crossings)*, Oxford, 2021-2022) vindt de lezer dezelfde scène uitgebeeld (met eveneens een vos die op beide achterpoten staat om in het vat met voedsel te kijken, maar ook dan nog bot vangt) in het getijdenboek van Anna van

Bohemen, dat tussen 1340 en 1350 in Vlaanderen ontstond (Oxford, Bodleian Library, MS. Lat. liturg. f. 3, fol. 128v. (afb. 4) Wie meldt ons de volgende vindplaatsen?

De beschreven handschriften werden ondertussen gepubliceerd op Europeana, een digitaal platform waarop het culturele erfgoed van Europa wordt ontsloten.

Zie https://www.europeana.eu/nl/item/782/object_OBBB__SVC__MS_010A_23XER47.

Afb. 4. De fabel van *De vos en de ooievaar*, Oxford, Bodleian Library, MS. Lat. liturg. f. 3, fol. 128v. Opname dankzij CC-BY-NC 4.0 Creative Commons licence.

Met dank aan Ludo Van Damme en vooral aan Eveline Hauwaerts van de Brugse Biekorf, die ons alle materiaal en de foto's ter beschikking stelden voor deze korte vondstmelding; en aan Sjoerd Levelt, die ons de illustratie uit de collectie van de Bodleian Library in Oxford bezorgde.

LITERATUUR

E. Hauwaerts (red.), *De collectie van de Stichting Jean van Caloen*, Brugge, Biekorf, 2018. (Tentoonstellingsbrochure.)

A. Peckstadt, *Conditierapport: schema perkamenten folio's antifonaria*; in opdracht van de Stichting Jean van Caloen, 12 maart 2018.

A. Putter, M. Arbabzadah en E. van Houts, '6. Reinaert de Vos', in: S. Levelt & A. Putter, *De Noordzee over en weer. Het literaire erfgoed van Nederlands-Engelse betrekkingen 1066-1688*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2022, p. 233-271. De op p. 250 afgebeelde scène wordt overgenomen als afb. 4.

M. Smeyers, *Miscellanea Neerlandica. Onbekende fragmenten van een antifonarium (Maasland, derde kwart 14de eeuw en Kanalsstil, ca. 1400 van de verzameling baron Jean van Caloen te Loppem*, (red. E. Cockx-Indestege, & F. Hendrickx), Leuven, Peeters, 1987, p. 379-417.

Eveneens beschreven in (red.) M. Smeyers, *Vlaamse miniaturen voor Van Eyck (ca. 1380- ca. 1420)*. Catalogus, Leuven, Peeters, 1993, nr. 12 p. 34-36. (Corpus van verluchte handschriften, vol. 6, Low Countries Series, 4.)

K. Varty, *Reynard, Renart, Reinaert and Other Foxes in Medieval England. The Iconographic Evidence*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1999.

De vos en de ooievaar op twee doeken van Karel Verlat (1824-1890)

RIK VAN DAELE

Het brede publiek van tuinliefhebbers kent het kasteel van Beervelde, gelegen nabij de spoorweg Antwerpen-Gent in een deelgemeente van Lochristi, van de bekende 'Tuindagen van Beervelde', die elk jaar in mei en in oktober telkens circa 20.000 mensen naar het kasteeldomein van graaf Renaud de Kerchove de Denterghem brengen. Tegenwoordig kan men in het ooit door de Brusselse landschapsarchitect Louis Fuchs (1818-1904) ontworpen kasteelpark ook in speciale units een week of weekend verblijven ('glamping') om er bij een Reynaertbier uit Hijfte van de reynaerdiaanse omgeving te genieten. In de buurt staan immers Reynaertbeelden van Firmin De Vos (in het centrum van Lochristi en Destelbergen), plaatstalen monumenten van de Marnixring Bloemenland (in Hijfte en nabij Zaffelare) en enkele Reynaertbanken. Wie geluk heeft kan op het domein zelfs de *vulpes vulpes* spotten, zoals camera's dat recent deden.

Kunstliefhebbers kennen het domein om een heel andere reden. In de historische kelders van het na Wereldoorlog II afgebroken kasteel – waarop een wit landhuis in villastijl werd gebouwd – liet Charles de Kerchove de Denterghem, de vader van de huidige eigenaar, na een bezoek aan een Raveeltentoonstelling in Bozar in Brussel Roger Raveel (1921-2013), Raoul De Keyser (1930-2012), Etienne Elias (1936-2007) en Reinier Lucassen (*1939) tussen september 1966 en maart 1967 muurschilderingen aanbrengen. Ze zijn een van de meesterwerken van Raveels oeuvre

geworden en onmiskenbaar zijn grootste, meest omvattende werk. Omdat de toenmalige tiener Renaud een eigen ontspanningsruimte (tegenwoordig zouden we van een mancave spreken) wilde hebben, werden de kelders in de historische grondvesten omgetoverd in de wereld van Raveel en zijn jongere kunstbroeders. Dankzij de schilderijen in de inkomhal, de trappenhal, het tussenkamertje en drie gangen kan de bezoeker door een 3D-kunstwerk lopen. Alle typische Raveelelementen zijn aanwezig – het witte vlak in het zwarte vierkant als meest typische signatuur, maar ook het intrigerende spel met de werkelijkheid, met het perspectief en met de optische illusie, onder andere door gebruik te maken van spiegels, deuren en trappen. Raveels *Lam Gods* knipoogt naar het Gentse meesterwerk van de gebroeders Van Eyck in de Sint-Baafskathedraal enkele kilometers verderop. Fris en speels is de schilderkunst die deel van een ondergrondse, bijna verborgen werkelijkheid is geworden. Bij een bezoek in 2019 was men bezig aan de restauratie, die ondertussen in januari 2021 werd afgerond.¹

Een tweeluik over *De vos en de ooievaar*

Bij ons bezoek aan de Tuindagen van Beervelde in 2018, toen die in het teken van Reynaert de vos stonden naar aanleiding van het voorzitterschap van Lochristi van het Intergemeentelijk Project Het Land van Reynaert, en het hele domein een reynaerdiaanse sfeer uitademde, was me een ander kunstwerk opgevallen. In de woonvertrekken van de graaf hangen twee olieverfdoeken (138 x 77,5 cm) met daarop de uitbeelding van de fabel van *De vos en de ooievaar* (afb. 1 en 2). De kunstenaar heeft zijn signatuur duidelijk vermeld: ‘Charles Verlat’. Een datering ontbreekt.²

Op het eerste schilderij (met de handtekening rechtsonder) (afb. 1) zien we getuige van een tafereel onder een zuil waarop in Griekse letters de naam van de Griekse fabeldichter Aesopus staat afgebeeld, bekroond met een buste van de dichter, omgeven door bloemen die men aan de waterkant vindt. Het water wordt ook in de achtergrond gesuggereerd.

Afb. 1. Karel Verlat, 'De vos en de ooievaar', olieverf op doek (privécollectie Kasteel van Beervelde).

Afb. 2. Karel Verlat, 'De vos en de ooievaar', pendant
(privécollectie Kasteel van Beervelde).

1 *De vos en de ooievaar (1940)*

In de vertaling van Jan Prins (1876-1948), zoals verschenen in: 'Tien fabels van La Fontaine', in: *De Gids*, 104 (1940), p. 17, luidt de fabel van *De vos en de ooievaar* als volgt:

De Vos en de Ooievaar

Baas Vos had op een goeden dag eens uitgehaald,
 en hield warempel bazinne Ooievaar ten eten!
 Veel moeite voor het maal gaf hij zich niet bepaald:
 om één gerecht was men gezeten,
 een dunne soep. De vos heeft het niet breed.
 Die soep staat in een bord. De gast kan in haar langen,
 puntigen snavel daar geen droppel vocht uit vangen,
 terwijl de leeperd het luid slokkend ledig eet.
 De andere noodt, een week of wat verstreken,
 den vos op haar beurt uit, begeerig, zich te wreken.
 'Zeer wel,' zegt hij, 'want vormelijk vertoon
 laat ik, eens onder vrienden, steken.'
 Hij is te rechter tijd, waar metterwoon
 zijn gastvrouw is gevestigd, prijst
 uitbundig de eer, die zij bewijst, en de bereiding van het eten,
 waartoe hij naar zijn aard met graagte is aangezeten.
 De braadlucht van het vleesch, klein uitgesneden, doet,
 als zijnde uitnemend naar zijn smaak, hem innig goed.
 Men dient, tot zijn verlegenheid,
 het maal op in een kruik met langen hals en nauwen
 mond, voor den vogelsnavel juist voldoende wijd,
 doch waar de gladde vos zijn snuit niet in kan douwen.
 Met leege maag moet hij terug naar zijn verblijf,
 de ooren beschaamd omlaag, den staart onder het lijf,
 als moest hij, door een hoen bedot, zijn schande ontvlieden.

Bedriegers, u geldt, wat ik schrijf:
Gelijk ge doet, zal u geschieden.

Geraadpleegd via https://www.dbnl.org/tekst/_gid001194001_01/_gid001194001_01_0003.php.

Vooraan staat de ooievaar, parmantig op één poot, met de lange snavel in een glazen kruik waarin enkele kikkers niet aan hun lot kunnen ontsnappen. Met één poot houdt de ooievaar de rand van de kruik vast, wat hem een menselijk trekje geeft. Naast de ooievaar liggen drie mosselschelpen en een oesterschelp (?). De vos, die het tafereel van de smikkelende ooievaar gadeslaat, heeft duidelijk ook menselijke trekken, te zien aan zijn zithouding en het feit dat hij met een poot een groot wit doek vasthoudt. Dit doek is een attribuut dat welstand verraadt en een copieuze maaltijd in het vooruitzicht stelt. De kop van de vos is bijzonder knap geschilderd. Reynaert kijkt begerig en met scherpe focus in zijn heldere ogen. Hij heeft de tong tussen de tanden, die zeer scherp zijn en zijn bloeddorstigheid veruitwendigen.

Op het tweede schilderij (afb. 2) zijn de rollen omgedraaid en hebben de dieren ook elkaars plaats ingenomen. In een bosachtig landschap zit de vos nu rechts, likkebaardend, de randen van het bord af te likken, dat hij lichtjes laat hellen door het met een poot op te tillen. Hij bedient zich van een ecru tafeldoek met fijne, abstracte, rood en blauw geborduurde motieven. Onderaan in het gras ligt een bot, een vleugel of een poot van zijn slachtoffer, waar verder geen spoor meer van te zien is. De vos heeft geen oog voor zijn tegenspeler, die nu een royaal wit doek heeft omgebonden, maar met de bek vol tanden en lege handen/poten staat. In het midden staat een zuil met de naam van de zeventiende-eeuwse Franse fabelverzamelaar en -auteur Jean de La Fontaine (1621-1695), getooid met papavers en korenbloemen.

De beide doeken vormen samen een interessant paar door de sterke symmetrie en vertellen een bekend verhaal.

In wat volgt maken we kennis met de kunstenaar van de beide doeken, wiens naam honderd jaar geleden (vooral in Antwerpen) galmde als een stormklok, maar waar het nu afwachten is of er nog iemand zijn naam ter sprake zal brengen bij zijn tweehonderdste geboortedag in 2024. Ons onderzoek leverde ons trouwens meer dan dit fraaie dubbelwerk op. Niet alleen Verlat schilderde dit tafereel meermaals, maar vele van zijn voorgangers brachten *De vos en de ooievaar* op de markt.

2 *De iconografie van De vos en de ooievaar*

In recente Tiecelijnjaarboeken werden al diverse malen moderne iconografische uitbeeldingen van de fabel van *De vos en de ooievaar* ter sprake gebracht en afgebeeld, o.a. de scènes in de La Fontainezaal van de SS Rotterdam (*Tiecelijn* 28, 2015, p. 196 en 211) en in de refter van de school van de zusters ursulinen in Onze-Lieve-Vrouw Waver (*Tiecelijn* 30, 2017, p. 322 en 325 – een artikel van Mario Baeck). Ook in *Tiecelijn* 34 uit 2021 werden tal van afbeeldingen van deze fabel gepubliceerd: p. 66 (Oudry), p. 70 (Hélé), p. 72 (Calder) en p. 73 (Barret). Het internet is een waar paradijs voor geïnteresseerden in deze bekende fabel, net als de dissertatie van Lisanne Wepler: *Tierfabeln von Äsop bis La Fontaine in Gemäldeserien seit 1600*, Petersberg, 2021. In dit jaarboek nemen we enkele weinig of nooit afgedrukte afbeeldingen ervan op.

Karel Verlat

Voor de biografie van de Antwerpse schilder Karel Verlat (1824-1890) baseren we ons hieronder op twee artikels, eerst en vooral de levensbeschrijving naar aanleiding van Verlats overlijden door Max Rooses,³ en vervolgens de bijdrage van J. Hallez⁴ (die Max Rooses' levensbeschrijving van Verlat sterk gebruikt) naar aanleiding van de viering van Verlats honderdste geboortedag in *Dietsche Warande en Belfort*. Vierendertig jaar na het (al te vroege) overlijden van de schilder werden er in Antwerpen talrijke herdenkingsactiviteiten georganiseerd. Bij de honderdste herdenking van Verlats overlijden in 1990 bleef het stil en wellicht zal die stilte zich binnenkort herhalen. De tijd kan ongenadig zijn voor een oeuvre en Verlat behoort niet tot Antwerpens grootsten. Toch is de blijvende nagedachtenis van de schilder verzekerd. Bij zijn overlijden in 1890 eerde de stad Antwerpen hem met een straatnaam in de buurt van het prestigieuze KMSKA (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen). Het deel van de Schilderstraat tussen de huidige Leopold de Waelplaats en de Vlaamse Kaai op het Zuid werd toen omgedoopt tot de 'Verlatstraat'.

In Beveren is eveneens een 'straat' naar Karel Verlat genoemd, maar hier kreeg ze de naam Verlatdreef, en dit in een verkaveling uit de jaren 1990, waarin de straten werden vernoemd naar namen die verbonden zijn met kasteel Cortewalle zoals o.a. de Cortewalledreef, het Gravenplein, de De Bergeyckdreef, de Van Brouhovenstraat, de Goubaudreef, en dus ook de Verlatdreef. De reden hiervan is te vinden in de Verlatzaal van Kasteel Cortewalle. De meest prestigieuze zaal van Cortewalle kreeg die naam eveneens in het begin van de jaren 1990 toen de gemeente Beveren dit sprookjesachtige kasteel na de aankoop in 1965 volledig had gerestaureerd. 'Le grand salon' bevatte jachttaferele en medaillons van Karel Verlat die besteld waren door graaf Florimond de Brouhoven de Bergeyck (1839-1908) in 1878-1879. Karel Verlat was volgens de Beverse kenner van het kasteel Richard Willems bevriend met graaf Florimond en schilderde op diens verzoek drie epische jachttaferele en twee stillevens

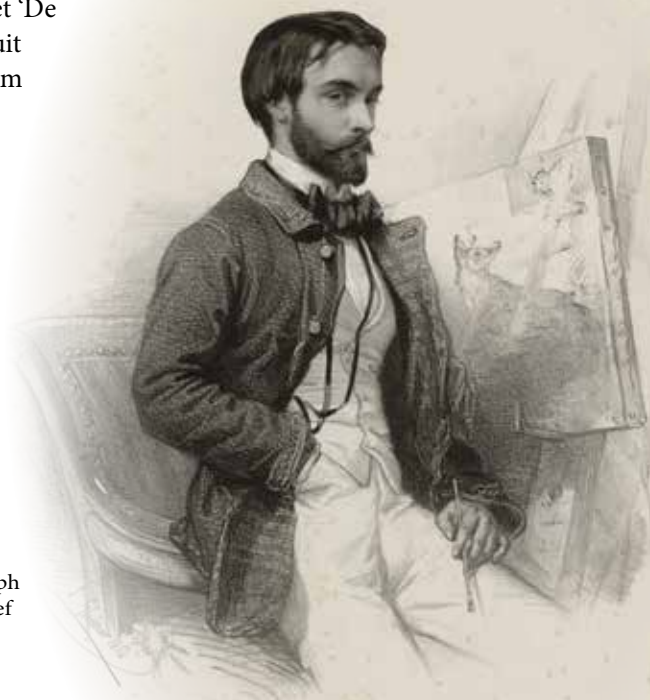

Afb. 3. Karel Verlat, schilderij (olieverf op doek) met everzwijn en honden in de Verlatzaal van kasteel Cortewalle, collectie gemeente Beveren. ©Staf Baeten.

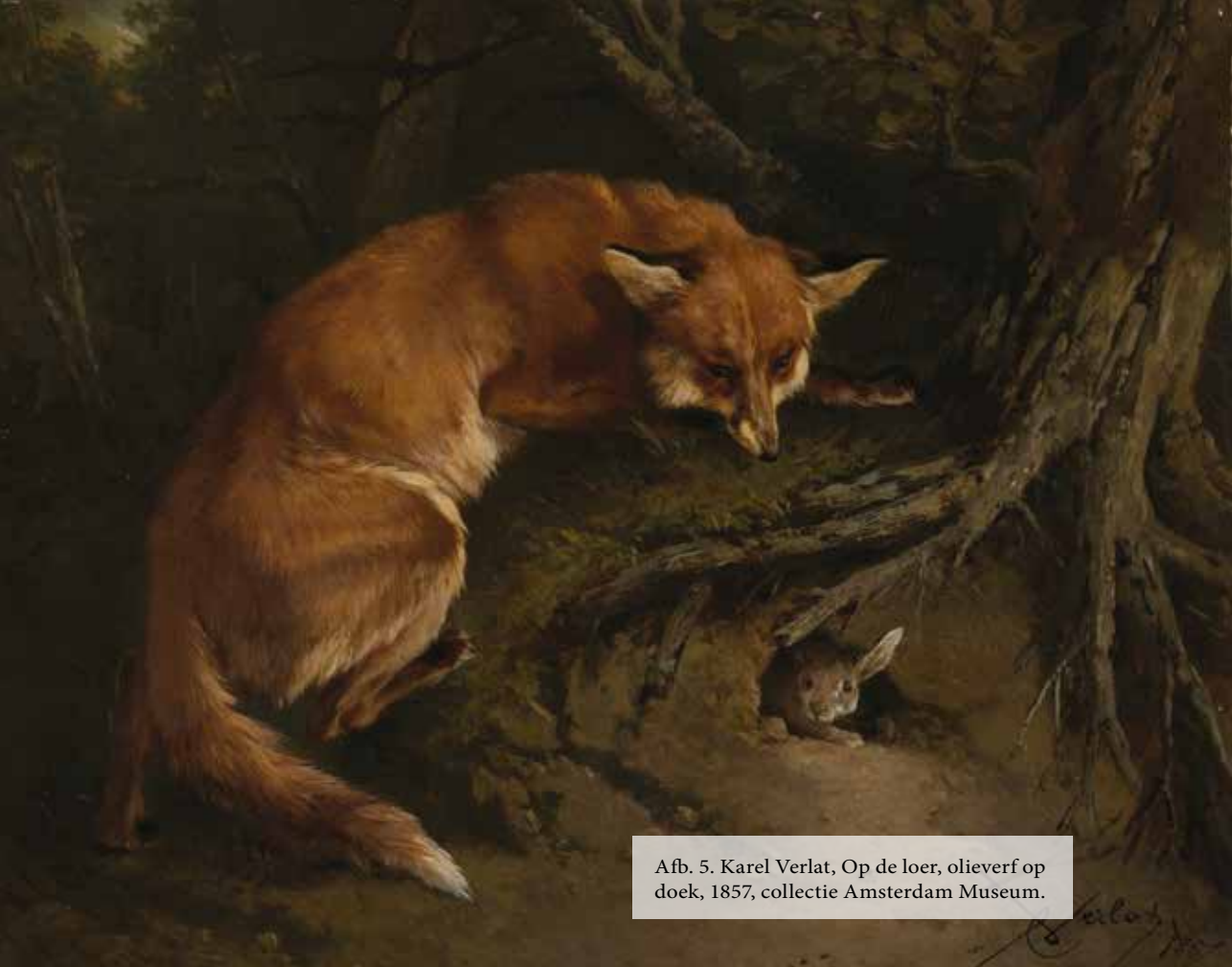
van wild en vis, het uitgelezen decor voor banketten en wildfestijnen. Op het grootste schilderij zien we een everzwijn tegenover enkele jachthonden die het belagen (afb. 3). Op een ander tafereel drinken twee herten aan een beek en tot slot wordt een konijn opgejaagd door jachthonden. Bij de verkoop van het kasteel werd de volledige inboedel geveild, maar enkele stukken waarvan de erfgenamen oordeelden dat ze toch tot het wezen van het kasteel zelf behoorden, werden mee aan de gemeente overgedragen, waaronder dus de jachttafereelen en stillevenen van Verlat.

Maar ook in Antwerpen kunnen we nog werk van Verlat zien. Daarvoor moeten we naar de Verlatzaal – tegenwoordig Verlat Hall – in de Antwerpse zoo. We vinden deze prestigieuze evenementenzaal op de benedenverdieping naast de wintertuin en zien er enkele van zijn imposantste doeken.⁵ En gelukkig vinden we zijn werk ook terug in diverse musea en privécollecties. Zo bezit het KMSKA momenteel 28 werken van Verlat, enkele portretten van Verlat (door Edouard De Jans en Joseph Delin) en een buste door Jules Pecher.⁶

Een interessant portret van Verlat voor vossenliefhebbers is gemaakt door lithograaf, schilder, fotograaf en karikaturist Louis Joseph Ghémar (1819-1873). (afb. 4) De tekening op de achtergrond verwijst naar de Reynaertmaterie. Van Verlat zijn wel schilderijen van hanen en vossen overgeleverd, maar van de combinatie van beide is ons geen beeld bekend. We komen niet verder dan de vermelding: *'L'Inspection. De Vos, die het hoenderhok zoekt binnen te sluipen'* tijdens de 'Tentoonstelling van schilder- en andere kunstwerken van levende meesters, in de kunstzalen der Maatschappij Arti et Amicitiae ten behoeve van het Weduwen- en Weezenfonds' in Amsterdam in 1857 (als catalogusnummer 199).⁷ Een van zijn bekendste werken is het uitmuntende hanenportret 'De koning van het hoenderhof' uit 1857. Het Amsterdam Museum bezit een prachtige vos *Op de loer*, een olieverfschilderij uit 1857 waar een vos geduldig op zijn buit wacht aan een konijnenpijp (afb. 5).⁸

Afb. 4. Portret van Karel Verlat door Joseph Ghémar (1819-1873). Collectie Felixarchief Antwerpen.

Afb. 5. Karel Verlat, *Op de loer*, olieverf op doek, 1857, collectie Amsterdam Museum.

Wie was deze man die we vandaag in Beveren en Antwerpen nog ontmoeten in een straat/dreef en zaal/hall en wiens werk we ontmoeten in musea van Antwerpen tot Stockholm?

Michel Marie Charles (Karel) Verlat werd op 25 november 1824 in Antwerpen geboren en zou in zijn geboortestad overlijden op 65-jarige leeftijd, op 23 oktober 1890.⁹ (afb. 6) Zijn vader was olie-, soda- en zeepfabrikant. Zijn moeder gaf haar getalenteerde kunstzinnige zoon de eerste tekenlessen. Op zijn veertiende verliet Charles de schoolbanken. Hij werd in de leer aanvaard bij de bekende historieschilder Nicaise De Keyser en volgde lessen in diens atelier in het Vleeshuis. Bij De Keyser leerde hij zeker historiestukken componeren. Ook aan de Antwerpse Academie bekwaamde hij zich. In de Antwerpse zoo observeerde hij de dierenwereld. Als negentienjarige exposeerde hij het doek 'Pepyn de Korte

in het strijdperk eenen leeuw doodende, die met eenen stier vecht' tijdens de driejaarlijkse tentoonstelling van Antwerpen en twee jaar later was zijn 'Carloman op de everzwijnenjacht' in Brussel te zien. Vaderlandse taferelen met dieren speelden vaak een hoofdrol in zijn werk. Via een rijk familielid, Albert Marnef, de eigenaar van het kasteel van Wespelaar en van de voormalige Brouwerij Artois in Leuven, kreeg hij in 1850 middelen om zich in Parijs verder te specialiseren aan de Académie des Beaux-Arts en bij diverse schilders. Hij zou er (met een tussenperiode in Antwerpen) bijna twee decennia verblijven. Naast historische taferelen bleef hij dierenstukken schilderen. In 1851 bijvoorbeeld exposeerde hij in Brussel 'Romulus en Remus door de wolven gezoogd'. In 1855 ontving hij op de wereldtentoonstelling in Parijs een gouden medaille.

Afb. 6. Overlijdensbericht van Karel Verlat. Collectie KMSKA.

Verlat was sterk geïnteresseerd in het werk van Gustave Courbet (1810-1877), die onder Spaanse invloed het pad van het realisme was opgegaan en het volk wilde schilderen tijdens het leven van alledag. Maar Verlat nam tegelijkertijd ook afstand van Courbet. In zijn Parijse atelier in de Cité Frochot bleef hij zich bekwamen in dierenschilderijen, en volgens zijn biograaf Max Rooses maakte hij er toen ‘zijn beste dierenstukken’.¹⁰ Opvallend is het grote aantal schilderijen met apen, waarin hij de menselijke soort met zijn gebreken en onnozelheden ongenadig portretteert. (‘De wereld is een apekot’, zou Vuile Mong (met zijn ‘vieze gasten’) een eeuw later zingen.) Opvallend is dat hij de apen steeds in een menselijke pose voorstelt, net als de vos in zijn fabelschilderij van *De vos en de ooievaar*.

In 1869 vraagt groothertog Carl-Alexander von Sachsen-Weimar-Eisenach hem naar de Goethestad Weimar om er te doceren aan de Großherzoglich-Sächsische Kunstschule Weimar in opvolging van de Vlaming Ferdinand Pauwels. Vlaamse kunstenaars stonden er in hoog aanzien vanwege de vele bekende Vlaamse meesters en de rijke Vlaamse traditie. Verlat werd er geëngageerd om de reputatie van het kunstenonderricht hoog te houden en om de dochters van de hertog en groothertogin Sophie van Oranje-Nassau, prinses der Nederlanden, in te wijden in de schilderkunst.

Verlat schilderde al langere tijd Bijbelse taferelen, maar hij wilde die realistischer weergeven en daarom trok hij in augustus 1875 naar Caïro, waar hij zes maanden verbleef, en verder naar Palestina, waar hij twee jaar in Jeruzalem zou wonen. Hij schilderde er bijna vijftig doeken met (naar ons moderne aanvoelen) uiterst brutale kleuren, getuigen van het felle zonlicht.

In mei 1877 – zo deelt Max Rooses mee – werd Karel Verlat ‘door het ministerie’ naar Antwerpen teruggehaald als professor in de schilderkunst aan de Academie. Er wordt hem een bestuursplek in de academie beloofd, die hij pas in 1885 zal verwerven, wanneer hij er directeur wordt. In zijn

Antwerpse periode zou hij naar de mode van de tijd en vooral naar het voorbeeld van het panorama van Henri Félix Emmanuel Philippoteaux (1815-1884) dat het beleg van Parijs uitbeeldde (uit 1873) o.a. twee gigantische panorama's schilderen. Een van Verlats panorama's stelt de slag van Waterloo voor (Auguste De Lathouwer nam vooral de landschappen voor zijn rekening) en was 122 meter lang en tien meter hoog; een tweede toont *De Revue der Russische soldaten na de sluiting van de vrede van San Stefano, voor Constantinopel*. Een panorama over Het Heilig Land werd nooit aangevat door zijn vroege dood. Eveneens ongerealiseerd was een van de schilderijen in de trapzaal van het Antwerpse stadhuis. De reden hiervoor was dat het stadsbestuur niet al zijn voorgestelde, vurige taferelen wilde aanvaarden (het neerhalen van het standbeeld van Alva werd in 1888 gerealiseerd, maar de intrede van keizer Karel stootte op een njet van het stadsbestuur).

Verlats Antwerpse jaren waren niet bepaald gelukkig. Nadat hij in 1879 benoemd was als lid van de Staatscommissie ter hervorming van de Academie, raakte hij in onmin met het stadsbestuur over de afschaffing van de richting Samenstelling en Uitdrukking. Ook zijn niet-benoeming als voorzitter van de raad van professoren van het Hoger Kunstinstituut was een tegenslag.

Waardering

Verlat was een traditionalist, een tegenstander van vernieuwende strekkingen in de schilderkunst. Hij zwoer o.a. in zijn *Causeries*, gepubliceerd in 1883, bij de (voorbeelden van de) oude meesters, de 'vaderlandse kunst', en hield zich ver weg van nieuwigheden en modegrillen. Impressionisten beeldde hij af als apen die schilderen met een straatborstel. Vincent van Gogh zou in Verlats directeursperiode de Antwerpse academie verlaten. (Op 11 februari 1886 schreef die aan zijn broer Theo: 'En nu moest ge zien!!! hoe plat, hoe dood en hoe droogklooterig de resultaten van dat systeem zijn.'¹¹) Verlat loofde 't art

photographique', die een scherpe en juiste tekening oplevert. Hij wilde via de schilderkunst de werkelijkheid zo juist, zo raak en zo scherp mogelijk weergeven. Dierenstukken en historiestukken waren genres waarin hij zijn credo het duidelijkst kon weergeven.

Verlat miste – mede door zijn eenzijdige kunstvisie – een benoeming als voorzitter van de raad van professoren van het Hoger Kunstinstituut. Een strijd over ideeën en vakken. De misgelopen benoeming, de troebelen rond zijn opdracht in het stadhuis en zijn vele geldzorgen troffen hem hard, waardoor hij vlagen van somberheid en achterdocht meemaakte, wat leidde tot een burn-out en een beroerte.¹²

Verlat was een man van contrasten, 'hartstochtelijk in alles': in haat en genegenheid, in de voortvarendheid waarmee hij beslissingen nam, 'in zijne voorliefde om mensen of dieren tegen elkander op te jagen met ongebreidelde drift in strijd op leven en dood'.¹³ Die hartstocht en het feit dat hij geen oog had voor zijn financiële toestand hebben hem op de rand van de afgrond gebracht. Zijn reis naar het Heilig Land, tentoonstellingen doorheen heel Europa en de niet-betaling van zijn Russisch panorama creëerden een diepe financiële put die een zeer grote productie van schilderijen of de steun van vrienden niet volledig konden vullen.

Bij zijn overlijden was Charles Verlat beroemd en geroemd. De stad financierde zijn begrafenis en er werd meteen een straat naar hem vernoemd. Toch was er toen al veel controverse, over zijn visie op de schilderkunst, over zijn gebruik van harde kleuren, over de zucht naar realisme, en ... over zijn apenschilderijen. Karel Lybaert noteert over de apenschilderijen in *De Vlaamsche Kunstbode*: "Bij den barbier, de 'Boktand' en 'Ongelukkige kunstenaar' zijn drie apentooneelen, waarin de kunstenaar ontgensprekelijk veel humor heeft gelegd, maar die ons, om de waarheid te zeggen, den grooten Karel Verlat van Antwerpen, die deze tafereelen waarschijnlijk in een oogenblik van luim vervaardigde, onwaardig voorkomen."¹⁴

Maar er was vooral waardering tijdens zijn leven. In dezelfde *Vlaamsche Kunstbode* omschreef Josef Cosijn bij de bespreking van de maandelijkse tentoonstellingen in de Cercle Artistique door de Afdeeling van Beeldende Kunsten het werk van Verlat als ‘meesterlijk’.

Dit geldt b.v. de prachtige dierenschildering van Karel Verlat, die overigens sedert lang als een ‘meester’ is beroemd. In een soort van oasis stelt hij ons een leeuw voor, die eenen buffel verscheurt, terwijl eene vreeselijke reuzenslang met opgeheven kop nadert. Ziedaar wat Victor Hugo noemen zou ‘terriblement beau.’ Samenstelling, teekening, coloriet, uitdrukking, faktuur, alles wekt bewondering op.¹⁵

3 *De perceptie van Verlat (in 1924)*

Verlat die geen hoogen dunk had over zijn medemenschen; schijnheiligen, zelf-zuchtigen, die eigene onbenulligheid willen opdringen onder den bonten mantel van wetenschap en deugd, zal Vondels vers [p. 834] over de wereld en een schouwtooneel wel hebben verdraaid tot een apentooneel; bij ‘t volk, en bij hem inzonderheid, is er in heel den rijken schat onzer scheldwoorden geen enkel met zoo’n wijdvertakte en uiteenlopende gamme van gevoelen als het scheldwoord: gij ‘n aap!

Verlat was een geboren dierenschilder; in eenige trekken toovert zijn penseel het beeld vast en schitterend voor oogen; dierenstukken van gewoon formaat (en die kleinere doeken waarin hij het leven betrapt zijn vaak van heel wat beter gehalte dan de groote dierenstukken met hun opdringerige dramatiek) vroegen hem niet meer dan 2 à 3 dagen werk, en Verlat werkte 5 uren daags. Veel dier kleine tafereltjes zijn onafgewerkt, enkel schetsen, maar bekoren omdat ze zoo spontaan uit de mouw werden geschud.

J. Hallez, ‘Karel Verlat’, in: *Dietsche Warande en Belfort*, 24 (1924), p. 833-834.

In 1924 wordt aan Verlat in Antwerpen een overzichtstentoonstelling gewijd en is het oordeel des tijds gevallen: de waarde van Verlat ligt niet in zijn historietaferelen, niet in zijn portretten, niet in zijn godsdienstige stukken of landschappen, maar in zijn dierenstukken. Zijn grootste bekendheid hebben zijn apenstukken, waarin hij de medemens hekelt, de schijnheiligheid en de zelfzucht van de menselijke soort etaleert.

In welke context de schilderijen van *De vos en de ooievaar* gefunctioneerd hebben, is niet zeker. De materie was in elk geval populair en Verlat hield het niet bij de twee schilderijen die door de vader van Renaud de Kerchove werden verworven. In het onderstaande, lange citaat van J. Hallez naar aanleiding van het eeuwfeest van Verlats geboorte, waarin de auteur een aantal vossenschilderijen van Verlat beschrijft, lezen we het relaas van een bewonderaar, die ook een variant van ons vos-en-ooievaarschilderij opdiept, met name een ‘Vos en ooievaar’ uit Verlats Weimarperiode:

Met evenveel genoeg zien hij naar spel en doening van andere dieren; hij was een felle liefhebber van jagen, en in zijn tochten heeft hij met scherpe oogen gekeken naar hun plumage en hun leven; naar jonge fazanten, die in een rossigen duinengrond aan 't spelen waren en nu hun vlerken openslaan voor den hond die aanrukt; windhazen die met bamisweder, als de zompen en de heide zonder glans liggen onder 't flauwe zonnelicht, en de verscheidene kleuren uit elkander worden gehouden, met heeten mond, en één spier, één uitgerekte drift het vlugpootig konijn nazetten. Hier ligt de vos op loer in een sober gehouden duinenlandschap; elders, in een schoon sous-bois, mistig van opstijgende neschheid, springt hij toe, – men ziet in den buigenden rug den schok nog doordaveren van den sprong, maar hij houdt slechts eenige pluimen onder den poot wyl de eendvogels met krijschenden langgerekten nek wegvliegen; en weer elders houdt de vos gastmaal: ‘compère le renard se mit un jour en frais, et retint à dîner commère la cigogne’; beteuterd kijkt de ooievaar langs zijn langen bek op de teloor waaruit de vos de laatste overblijfsels opkijkt wyl hij grinnikend loenscht naar den toeschouwer; zijn gele pels slaat in warm akkoord met het rood-bruine tafelkleed en den oud-lederen stoel, en op den achtergrond

Afb. 7. Jos Schippers, 'Le renard chez la cigogne' (1906). Foto: Bernaerts Auctioneers.

strekt een mat-fluweelen landschap zijn rijkdom uit en zijn vrede (hier hebben we weer den voornamen Verlat uit het tijdperk van Weimar). En zijn Canteclaars, hoe ze zich, heer en meester over de deemoedige kippen, rechten op hun sporen, met den rijk schitterenden dosch van een sultan van Turkije; de veren karbonkelen in de zon, de oogen sparkelen vuur, de borst zwelt tot berstens toe van overmoed; hij blaakt, hij gloeit van fierheid, zijn gekraai gaat alle hanen en hemel en aarde uitdagen; de wereld is hem te klein, hij doet de zonne rijzen.¹⁶

Een roodbruin tafelkleed en lederen stoel zijn op onze Beerveldse schilderijen niet te bespeuren. Een wit tafelkleed en een groene lederen stoel zijn wel te vinden op ‘Le renard chez la cigogne’, een doek van Jos Schippers (1868-1950) uit 1906, waar vos en vogel als mensen zijn uitgedost.¹⁷ (afb. 7) Ongetwijfeld was dit werk op dat van Verlat geïnspireerd. Schippers was een grote bewonderaar van Verlat en schilderde ook diverse apenschilderijen. De oud-leren stoel van Schippers zou kunnen refereren aan Verlats Weimarse uitbeelding van de fabel.

Max Rooses beschrijft in zijn rede bij het overlijden van Verlat een tentoonstelling met drie werken uit Verlats Weimarperiode (1869-1874), waaronder nogmaals ‘de fabel van de vos en ooievaar’ wordt vermeld. Hieruit kunnen we enkele zaken besluiten: het ging over slechts één werk (dus wellicht niet het door ons besproken dubbelwerk) én in 1869-1874 schilderde Verlat ons fabelthema al. Rooses typeert Verlats Weimarstijl als die van een ‘hofschilder’: verzorgd, ‘met iets van de praal van een prinselijk hof, rijke stoffering, rijke, stevige kleuren, smijdig ineensmeltend als gegoten. Schitterend omhulsel, voornaam, koud, arm aan zieleleven.’¹⁸

Andere vossenfabels heeft Verlat wellicht niet uitgebeeld, wél de *vulpes vulpes*. De fabel met de moraal 'De bedrieger bedrogen' was ofwel commercieel lucratief, of lag de schilder goed.

Karel Verlat maakte nooit echt school (zie kaderstukken 4 en 5). Vandaag wordt hij alleen nog om de sterkste van zijn romantisch-naturalistische genretaferelen met dieren geapprecieerd.

*Karel Verlat
maakte nooit
echt school*

4

De keurtentoonstelling van Belgische meesters (1830-1914)

Karel Verlat is, op het oogenblik, leelijk uit de mode; en, hoe onrechtvaardig de mode soms ook is, twijfel ik er aan, of zeker gedeelte van zijn werk ooit weer in de gunst zal komen. Maar even stellig ben ik er van overtuigd, dat een ander gedeelte van zijn werk onrechtvaardig beoordeeld wordt, en, na verloop van tijd, weer in eere zal worden hersteld.

Zijn Koning van het Hoenderhok, hier in twee geheel verschillende varianten aanwezig, (213 en 216) behoeft waarlijk voor geen Hondecoeter onder te doen; het is forsch en ráák schilderwerk, rijp van kleur en van toets.

P. Buschmann, in: *Onze Kunst. Geïllustreerd maandschrift voor beeldende en decoratieve kunsten*, 19 (1920), p. 9.

5

Eén van zijn occasionele medewerkers, Gustave Colsoulle (1843-1895), moest zelfs twee van Verlats eigen paarden doden terwijl ze vóór hem op de grond lagen, zo zou de meester in staat zijn dit sterven later perfect in beeld te brengen. Doch, hoezeer destijds ook geprezen, Verlat heeft geen school gevormd en zelfs zijn voorkeur voor exotische dieren en vreesaanjagende vleeseters kende geen echte navolging: een lot dat hij met de Franse romanticus Eugène Delacroix deelt. Succes oogstte Verlat verder met zijn kleine satirische “apenstukjes” waarin ook wel honden en katten op amuse wijze als mensen optreden.

P. Verbraeken en A. Balis, ‘Dieren als model. Het dier in de Vlaamse schilder- en beeldhouwkunst’, Themanummer van OKV, 1985-1986, p. 30 - zie <https://www.okv.be/artikel/dieren-als-model-het-dier-de-vlaamse-schilder-en-beeldhouwkunst>.

Verlats mogelijke bronnen

Tot besluit willen wij nog even inzoomen op de mogelijke bronnen van Verlats fabelschilderijen over de vos en de ooievaar. Geheel eigen is de wijze waarop hij de ooievaar en vooral de vos menselijke trekjes geeft. Ook compositorisch zijn de beide doeken sterk. Verlats werk, ook zijn dierentaferelen, maken deel uit van een lange Vlaamse (Antwerpse) traditie en het zou ons verwonderen indien Verlat die traditie niet kende, sterker nog, er zich niet door liet inspireren. Wie even mee wil kijken, raden wij de website van het RKD aan, het in Den Haag gevestigde Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis: <https://rkd.nl/nl/>. Een speurtocht op deze site leverde ons een rist Vlaamse meesters op die de fabel van *De vos en de ooievaar* hebben verbeeld (of een variant daarvan, want ook de reiger, de kraanvogel komen al sinds de middeleeuwen in aanmerking om de plek van de ooievaar in te nemen). Onderstaande lijst is niet exhaustief.

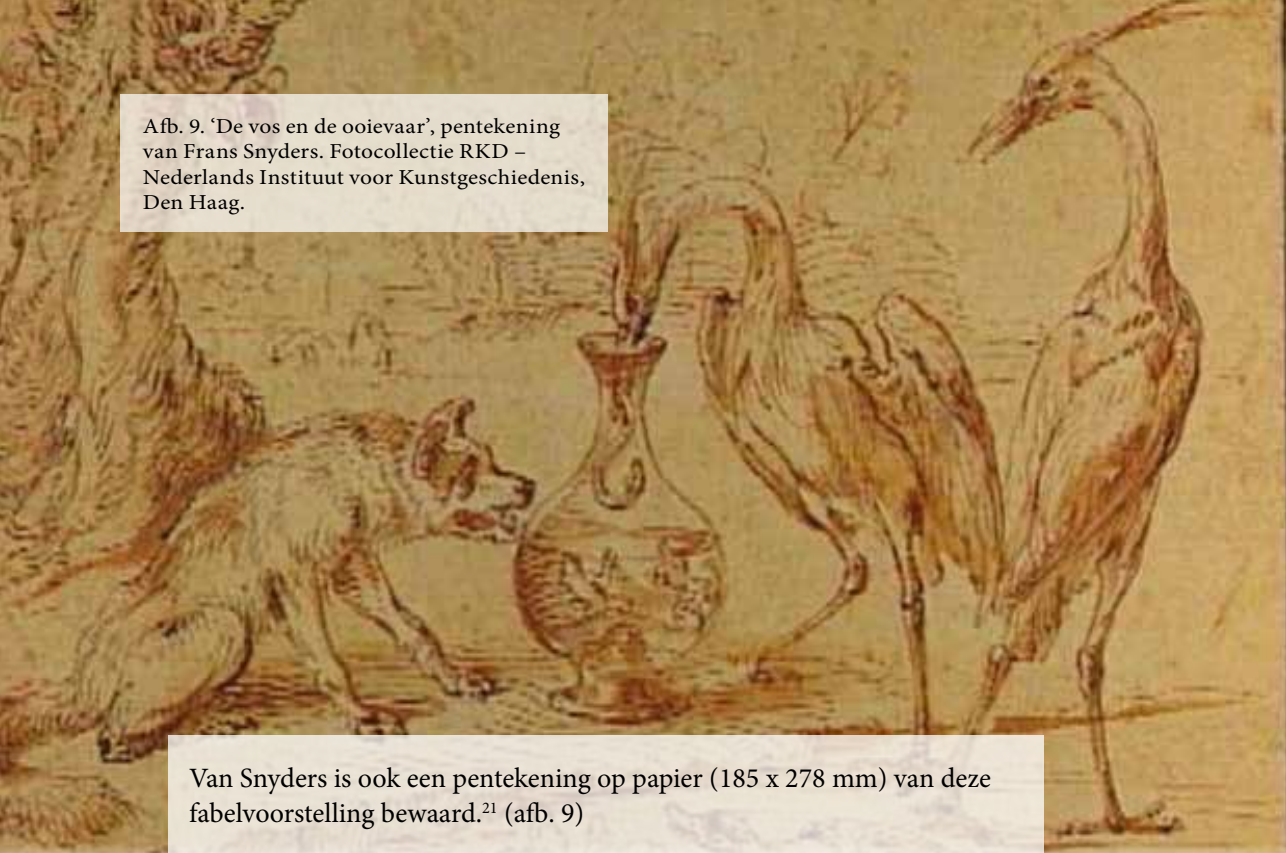
Op een anoniem olieverfdoek (106 x 144,8 cm) uit de tweede helft van de zeventiende eeuw uit de Zuidelijke Nederlanden zien we een agressieve vos – tanden en tong uit de bek – naar een reiger kijken die met licht opengesperde vleugels met de snavel in een grote glazen bokaal toetast. Op de achtergrond zien we de beide antagonisten eveneens aan de maaltijd zitten. (afb. 8) Het doek werd ter veiling aangeboden in juli 2010 bij het Londense huis Christie's.¹⁹

Dezelfde scène, maar dan met twee reigers, is te zien op een olieverf op doek (121 x 238 cm) van de barokke schilder Frans Snyders/ Snijders (1579-1657) en mogelijk ook Jan Wildens dat te zien is in het Nationalmuseum van Stockholm.²⁰ Snyders werd op jonge leeftijd leerling van Pieter Brueghel de Jonge en werd in 1602 geaccepteerd als meester in het Antwerpse Sint-Lucasgilde. Hij werkte ook samen met Rubens.

Afb. 8. 'De vos en de ooievaar', anoniem olieverfdoek, tweede helft zeventiende eeuw. Fotocollectie RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag.

Afb. 9. 'De vos en de ooievaar', pentekening van Frans Snyders. Fotocollectie RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag.

Van Snyders is ook een pentekening op papier (185 x 278 mm) van deze fabelvoorstelling bewaard.²¹ (afb. 9)

Een bijna identieke scène is te vinden op een schilderij van Jan Van Kessel de oude (of Jan Van Kessel I, 1626-1679²²) uit 1661. Van Kessel voegde ook een plas en kikkers toe, waardoor de kikkers als grijpklare prooien overal te vinden zijn. De tweede reiger zal dus geen honger hebben. En eigenlijk de vos ook niet, want rond de hoeve in de achtergrond loopt het gevogelte vrij rond. De met kikkers gevulde glazen bokaal onder de buste van Aesopus bij Verlat lijkt de constante te zijn in de aangehaalde scènes van zijn voorgangers.²³

Enkele jaren nadat Van Kessel de fabel van *De vos en de ooievaar* schilderde, tussen 1665 en zijn overlijden, creëerde hij opnieuw een interessant fabelduo. De eerste scène krijgt op de webstek van het RKD de titel 'Fabel van Aesopus: De vos en de reiger'.²⁴ (afb. 10) We zien de twee scènes uit de fabel samen afgebeeld: eenmaal met een plat bord, gevuld met vlees (in de achtergrond) en eenmaal met de glazen kruik. Dit schilderijtje heeft nog een pendant, met name de 'Fabel van Aesopus: De vos en de raaf'. De Engelse titel is vollediger: 'Fox and the crow with the Hound and the ham'.²⁵ (afb. 11) De titel werd wellicht door Christie's gegeven toen het veilinghuis op 3 december 2008 poogde de beide olieverfjes op koper (15,6 x 21,3 cm) te verkopen. Voorlopig hebben wij geen verdere gegevens over wat er met de werken later is gebeurd en wie de huidige eigenaar is. Ongetwijfeld levert verder onderzoek nieuwe

inzichten op, maar dat zou ons in het onderzoek naar Karel Verlat echter te ver leiden. In elk geval was de materie van de vos en de ooievaar in de zeventiende eeuw zeer populair. En Verlat kende zijn Vlaamse voorgangers.

Beide schilderijen staan afgebeeld in Lisanne Weplers *Tierfabeln*. In haar doctoraatsstudie beeldt zij negen fabelvoorstellingen van Jan Van Kessel I af.

Ook dierenschilder Paul De Vos (Hulst 1595-1678) beeldde tweemaal een scène af met een vos en twee reigers.²⁶ Geen van hen zit met de snavel in de glazen kruik. Het schilderij bevindt zich in een privécollectie in Madrid, waar het door Sotheby's in 1993 werd geveild. De Vos – hij was het aan zijn naam verplicht – schilderde ook nog een prachtig tafereel met een dreigende vos in een hoenderhof.

Afb. 10. Jan Van Kessel I, 'Fabel van Aesopus: De vos en de reiger'. Fotocollectie RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag.

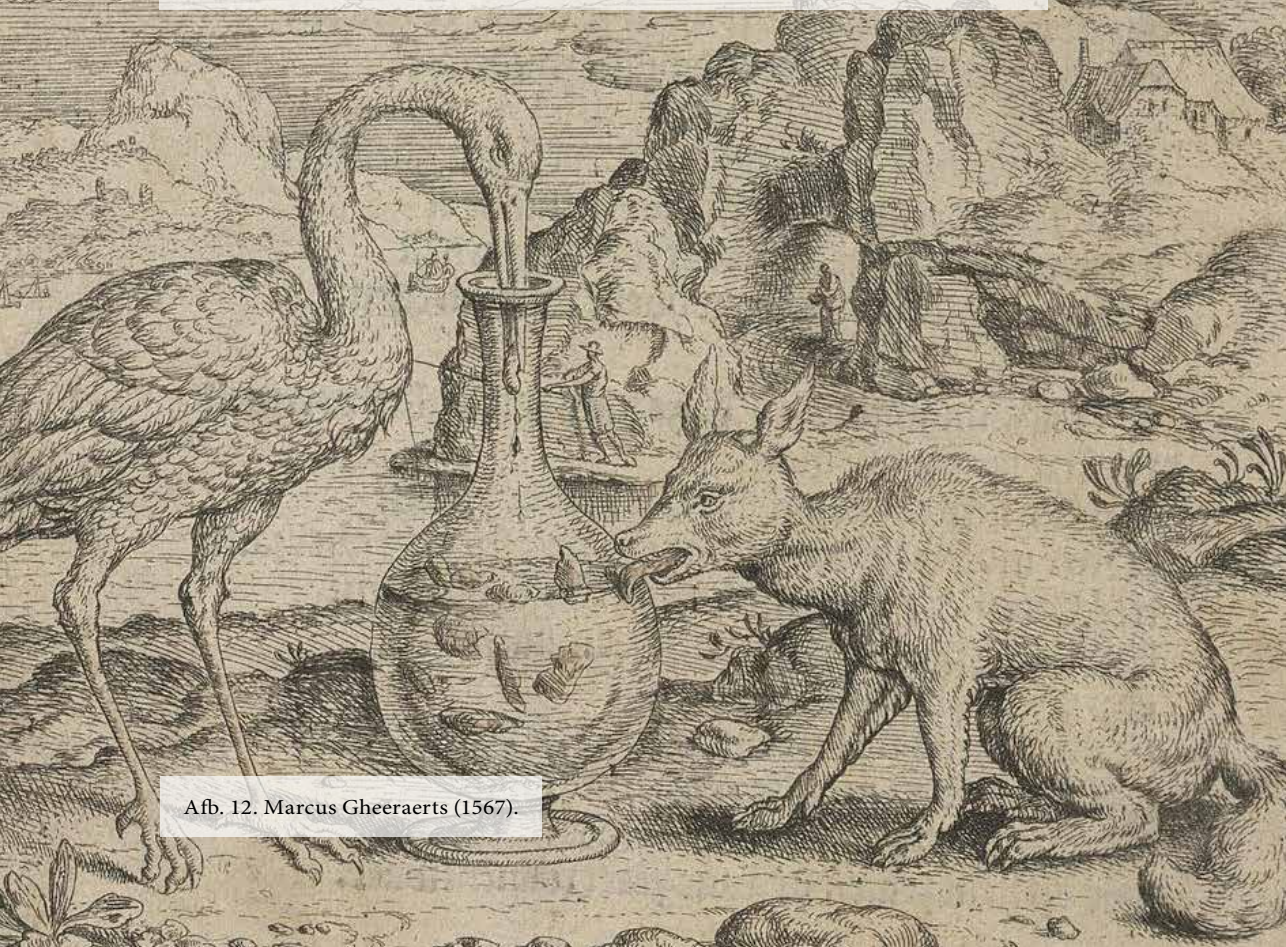

Afb. 11. Jan Van Kessel I, 'Fabel van Aesopus: De vos en de raaf' (Aesop's Fable: The Fox and the Raven). Fotocollectie RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag.

Naar alle waarschijnlijkheid gaat de afbeelding van de vos en de ooievaar terug op de uitbeelding van de zestiende-eeuwse Brugse kunstenaar Marcus Gheeraerts (1520/1521- circa 1590). Hij maakte koperetsen voor de 106 fabels in *De warachtighe fabulen der dieren* met teksten van de hand van de bekende rederijker Eduard De Dene (1505-1576) voor de Brugse drukker Pieter De Clerck in 1567.²⁷ (Ook Vondel zou zich later aan deze fabels wagen.) Bij Gheeraerts bevinden we ons in een uitheems, bergachtig landschap en bevat de kruik geen kikkers. (afb. 12)

De hierboven behandelde kunstenaars brachten steeds kleine varianten aan in een bestaand geheel. Maar tussen de vele schilders is een duidelijke verwantschap te zien. Ze kenden elkaars afbeeldingen en

Afb. 12. Marcus Gheeraerts (1567).

varieerden wat de invulling van het schilderij betreft. Het is er ons niet om te doen de invloeden lineair te gaan bepalen. In elk geval maakte de negentiende-eeuwse schilder Karel Verlat deel uit van een lange traditie van voorgangers, die de scène opnieuw en opnieuw herschiepen en er ongetwijfeld ook voldoende afnemers voor vonden.

Conclusie

Karel Verlat was een van de knapste Vlaamse dierenschilders van zijn tijd. Hij beeldde niet enkel jachttaferelen af, maar hij herschiep ook het sinds de middeleeuwen en ook nog (vooral) in de zeventiende eeuw populaire thema van de fabel van *De vos en de ooievaar*. Verlat vermenselijkte zijn hoofdrolspelers en creëerde zo via zijn fabelschilderijen taferelen die ook nog vandaag relevant zijn. Niet alleen zijn apenstukken zullen de tijd overleven, maar ook zijn fabelschilderijen, waarin de beesten een beetje mens zijn, blijven de moeite waard.

NOTEN

1 Meer info op <https://www.parkvanbeervelde.be/nl/raveel>.

2 Een zoektocht door diverse publicaties over Verlat en in de Antwerpse archiefcollecties van het Letterenhuis, de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience en het KMSKA leverde niets op. Ook een speurtocht in het Felix-archief, een vierde plek waar de erg verspreide nalatenschap van Karel Verlat te vinden is, zal – wij bekeken enkel de digitale inventaris – geen resultaat opleveren.

3 Max Rooses, *Levenschets van Michiel-Karel Verlat, lid der Academie*, Brussel, Hayez, 1894.

4 J. Hallez, 'Karel Verlat', in: *Dietsche Warande en Belfort*, 24 (1924), p. 817-835. Of: https://www.dbnl.org/tekst/_die004192401_01/_die004192401_01_0091.php.

5 Voor een foto, zie <https://www.aroomwithazoo.com/nl/zalen/verlat-hall/#&gid=1&pid=4>.

6 <https://kmska.be/nl/meesterwerken?keys=verlat&exhibited=0&page=0>.

7 <https://rkd.nl/nl/explore/excerpts/record?filters%5Bkunstenaar%5D=Verlat%2C+Charles&query=&start=28>.

8 SA 167, zie <https://hart.amsterdam/collectie/object/amcollect/37348>.

9 Een gedetailleerde levensbeschrijving is te vinden in de licentiaatsverhandeling van K. Roevens, *Karel Verlat: Kunstschilder, 1824-1890*, KU Leuven, 1980 en op Wikipedia.

10 J. Hallez, 'Karel Verlat', p. 823.

11 <http://vangoghletters.org/vg/letters/let561/letter.html>.

12 R. Willems en C. Goossens, *Cortewalle*, Tielt, Lannoo, 2011, p. 58.

13 J. Hallez, 'Karel Verlat', p. 817.

14 K. Lybaert, 'Driejaarlijksche en Jubeltentoonstelling van Schoone Kunsten te Antwerpen', in: *De Vlaamsche Kunstbode*, 18 (1888), p. 526; https://www.dbnl.org/tekst/_vla023188801_01/_vla023188801_01_0068.php.

15 Josef Cosijn, 'Tentoonstelling in den Cercle', in: *De Vlaamsche Kunstbode*, 8 (1878), p. 25; https://www.dbnl.org/tekst/_vla023187801_01/_vla023187801_01_0006.php.

16 J. Hallez, 'Karel Verlat', p. 834-835.

17 Het doek werd als lot 295 geveild door Bernaerts Auctioneers (Verlatstraat 18 in Antwerpen) op 11 december 2018.

18 Geciteerd in: J. Hallez, 'Karel Verlat', p. 823.

19 <https://rkd.nl/nl/explore/images/114288>.

20 <https://rkd.nl/nl/explore/images/235098>.

21 <https://rkd.nl/nl/explore/images/49604>.

22 Jan Van Kessel de Oude was langs moederszijde verwant aan de familie Brueghel (ze was een dochter van Jan Brueghel de Oude). En schilderde de oude Brueghel ook niet het spreekwoordenschilderij met de fabel van de vos en de ooievaar als 'De bedrieger bedrogen'? Ook de Brueghels kenden het Reynaertverhaal. Wij hopen hierop in een latere bijdrage terug te komen.

23 <https://rkd.nl/nl/explore/images/1443>.

24 <https://rkd.nl/nl/explore/images/197910>.

25 <https://rkd.nl/nl/explore/images/197915>.

26 <https://rkd.nl/nl/explore/images/289047>.

27 De reeds genoemde Frans Snyder huwde in 1611 met Margriete De Vos, de zus van de dierschilder Paul De Vos. Snyders bezat twee exemplaren van *De warachtighe fabulen der dieren*, waarvan hij er een bij testament aan zijn zwager schonk. Voor een meer diepgaande analyse verwijzen wij naar Lianne Weplers dissertatie: *Tierfabeln von Äsop bis La Fontaine in Gemäldeserien seit 1600*, Petersberg, Michael Imhof Verlag, 2021, p. 31 e.v.

De fabel van de vos die zich dood houdt van Martinus Jacobus van Doorn

PETER EVERAERS

Afb. 1. Portret Tinus van Doorn.

Martinus Jacob ('Tinus') van Doorn (Padang, 2 juni 1905 – Ukkel, 17 mei 1940) was een Nederlandse kunstschilder, tekenaar en graficus. (afb. 1) Hij werkte in een stijl verwant aan het expressionisme. Van Doorn werd geboren op Sumatra. Toen hij acht jaar was, verhuisde hij met zijn ouders vanuit Nederlands-Indië naar Nederland. Het gezin vestigde zich in Den Haag, waar hij later de HBS bezocht. In die tijd maakte hij al veel houtsneden met vooral aandacht voor de dierenwereld. In 1924 begon hij een studie aan de Haagse Tekenenacademie en behaalde er zijn tekenakte. Vervolgens

ging hij in 1928 in Oegstgeest wonen en een jaar later vestigde hij zich in Rotterdam, waar hij in 1929 trouwde met de vijftien jaar oudere pianiste Akkie Vermeulen. Zijn ouders steunden hem financieel zoveel mogelijk.

Van Doorn had reeds op de academie moeite met structuur en bleef zoeken naar een eigen expressie. Hij experimenteerde voortdurend

Afb. 2. *Circus* (1930, olieverf op doek).

met vorm en kleur. Zijn werk is o.a. verwant aan Belgische expressionisten zoals Frans Masereel en Constant Permeke, maar ook aan Franz Marc, Heinrich Campendonck, Raoul Hynckes en Marc Chagall. Er zijn tevens invloeden zichtbaar uit het kubisme en de primitieve kunst. (afb. 2) Daarbij kiest hij voor uiteenlopende thema's: dieren (vooral),

arcadische landschappen, Bijbelse taferelen, boeren, kermis- en circusvoorstellingen, en verder zwervers en andere mensen aan de zelfkant van de maatschappij. In zijn latere werk speelt ook de dood een belangrijke rol. Zijn schilderijen zijn fantasierijk en kenmerken zich door een zekere intimiteit en kwetsbaarheid, maar ook door een bepaalde dreiging. Zelf zegt hij erover: 'Ik streef in mijn werk naar de weergave van de bevreemding en de wonderlijkheid, die deze wereld voor mij heeft. Ik tracht niet naar de uitbeelding van realiteiten, maar zoek veeleer te componeren met vorm en kleur, vooral met de kleur, als draagster van gevoelswaarden. In de verdeling van deze kleur over het vlak bekommer ik mij niet om de "natuurlijkheid"'.

Binnen kunstenaarskringen werd Van Doorns werk altijd hooglijk gewaardeerd. Diverse musea kochten zijn werk aan en in 1933 exposeerde hij in het Stedelijk Museum te Amsterdam. Hij kon maar moeilijk rondkomen van de kunst en werkte dan ook veelvuldig bij als illustrator, onder andere voor literaire werken van Jan Jacob Slauerhoff, Albert Helman, Antoon Coolen en Martinus Nijhoff.

In 1933 verhuisden Van Doorn en zijn vrouw naar Barchem in de Achterhoek. Daar bouwden ze een 'artistiek' huisje dat ze 'De Pondok'

noemden. Dit betekent in het Indonesisch zoiets als ‘jachthut’ of ‘tijdelijk optrekje’. (afb. 3) De opkomst van het nationaalsocialisme stemde hem somber. Hij voelde dit als een bedreiging en ervoer de gedachte aan mogelijke aantasting van zijn geestelijke vrijheid als onverdraaglijk.

Afb. 3. Huis ‘de Pondok’; huis en atelier in Barchem.

Het oeuvre van Tinus van Doorn telt een honderdvijftigtal schilderijen, vierhonderd tekeningen, linoleumsneden, beeldhouwwerken, decorontwerpen, aquarellen en illustraties voor romans, gedichtenbundels en kinderboekjes. Zijn werk is onder andere vertegenwoordigd in de collecties van diverse Nederlandse musea: het Stedelijk Museum in Amsterdam, Museum de Lakenhal te Leiden, Museum Belvedere in Heerenveen, Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam, Kunstmuseum Den Haag en het Van Abbemuseum in Eindhoven.

De fabel van de vos die zich dood houdt

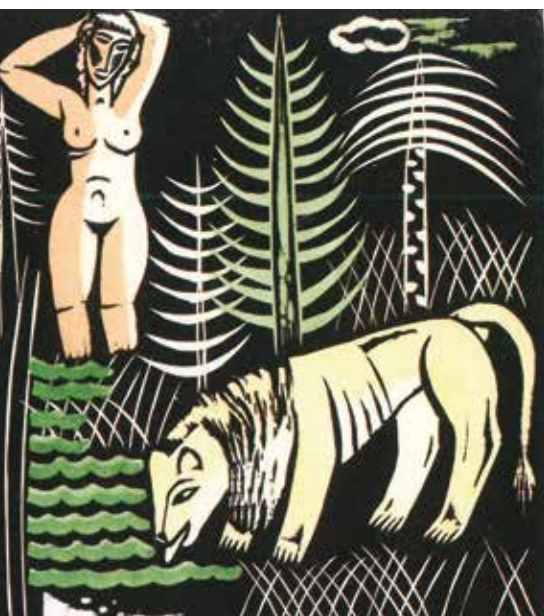
Van Doorn lijkt in Barchem zijn droom te hebben gevonden. In de werkelijke wereld is de situatie echter drastisch veranderd: Hitler is in Duitsland aan de macht gekomen, er worden belangrijke politieke tegenstanders vermoord en er komen vervolgingen. In het werk van Van Doorn breekt de duisternis door, ook in zijn linsneden. (afb. 4) Toch kende hij er niet enkel de zwarte kanten van het leven. Nog steeds voelt hij de behoefte de realiteit te ontvluchten en hij slaagt daar ook in met zijn grafisch werk. Naast zijn monumentale schilderijen legt hij zich met zijn houtsneden toe op vertellingen die in de eerste

Boven: Afb. 4. *De tuinman en de dood* (1937, ingekleurde lino-sneede).

Midden: Afb. 5. *Geiten op het erf* (1935, lino-sneede).

Onder: Afb. 6. *Eva met drinkende leeuw* (ingekleurde lino-sneede).

plaats bedoeld zijn voor kinderen. Daarin probeert de kunstenaar zijn droom nog even in stand te houden. Vanaf 1935 maakt hij veel hout- en lino-sneden. Prenten met als titel *Geiten op het erf* (afb. 5) geven aan dat hij buiten de vrijheid zoekt. Ook in de Bijbel vindt hij soms nog inspiratie, bijvoorbeeld in de prent *Eva met drinkende leeuw*. (afb. 6) Ze zijn van een simpele en indrukwekkende zuiverheid.

Naast vrije bladen maakt hij illustraties voor zijn eigen 'Pondok Pers'. Hoewel de kunstenaar in Barchem enkele boekjes voorbereidde, zou er waarschijnlijk maar één echt verschijnen; de rest bleef mogelijk bij proeven. In november 1937 verschijnen de eerste exemplaren van een prentenboek, waaraan Van Doorn twee jaar eerder was begonnen: *De Boer en de Vos vrij naar een Perzische vertelling*, waarvoor ook de letters met de hand in linoleum gesneden zijn. Deze uitgave verschijnt in een oplage van dertig met waterverf ingekleurde en eenendertig ongekleurde exemplaren; ze zijn allemaal door de kunstenaar zelf gedrukt. Op het

De Boer en de Vos

‘vooromslag’ staat een opgeplakte illustratie: een gekleurd vossenkopje. (afb. 7) Op de titelpagina drukt hij in rood het embleem van de pers: een cirkel met een tekening van zijn huisje en de naam ‘de Pondok Pers’. Een colofon sneed hij niet in linoleum, maar werd uitgetypt en ingeplakt. De gebruikte kleuren zijn rood, roze, blauw, groen, geel en roodbruin. (afb. 8) Niet alle exemplaren hebben dit extra blad; ook aan ons eigen, gekleurde exemplaar (twintig ongenummerde pagina’s; ca. 23 x 15 cm.) ontbreekt het. Wel is het gesigneerd en gedateerd ‘TvanDoorn Barchem nov. ’37’ op de laatste geïllustreerde pagina. Elk boek bevat vijftien prentjes, die duidelijke en eenvoudige illustraties vormen van de vierregelige versjes die eronder staan.

Hoewel Van Doorn zijn tekst gemaakt zou hebben naar een Perzische fabel, heb ik die niet teruggevonden. Het is het verhaal van een boer die op de markt (te) veel heeft gedronken om de gelukkige koop van

Afb. 8. Titelpagina editie 1937.

een paar kippen te bezegelen. Op weg naar huis denkt hij drie keer een dode vos te zien liggen. Bij de derde vos besluit hij terug te keren om de twee andere vossen te gaan halen; hij denkt de vacht van de drie vossen voor veel geld te kunnen verkopen. Argeloos laat hij zijn kippen achter bij de derde, 'dode' vos en loopt de hele weg terug. De vorige twee vossen vindt hij natuurlijk niet en dan krijgt hij een bang vermoeden. Als hij terugkomt, treft hij noch de derde vos, noch zijn kippen aan. Hij kan zich wel voor het hoofd slaan om zijn hebzucht en domheid. (afb. 9-13)

De Tweede Wereldoorlog is nog niet afgelopen als in 1945 bij Ad. Donker (Uitgever te Bilthoven en Antwerpen) een clandestiene 'herdruk' in honderd exemplaren verschijnt (veertig pagina's; ca. 29 x 19,5 cm.). Dirk de Jong vermeldt deze uitgave in zijn standaardwerk *Het vrije boek in onvrije tijd* onder nummer 203. De complete titel is als volgt: *De boer en de vos vrij naar een Perzische vertelling; ondertitel: Versjes met in linoleum gesneden prentjes van Tinus van Doorn.* (afb. 14 en 15) Enkel de illustraties hierin zijn van de originele lino's gedrukt, maar wel veel gelijkmatiger en goed zwart; de tekst is gezet uit loden letters (Bodoni) en staat hier afgedrukt op de rechterpagina naast de illustratie. In het colofon staat dat deze prentjes eveneens met de hand zijn gekleurd en wel door Bach Schuurmans. Ook is er een aantal correcties in de spelling aangebracht. Twee originele lino's – met alleen de afbeelding – zijn bewaard in de collectie van de Stichting Nobilis in Fochteloo (Friesland). Dit zou kunnen betekenen dat Van Doorn de tekst in aparte lino's sneed, maar het kan ook zijn dat het tekstgedeelte

Een boentje kwam aan,
hij bleef even staan,
hij keek en hij zei:
vier kippen voor mij!

Om de koop te beklinken,
gaan zij wat drinken,
ieder heeft bier
en danig plezier!

Hij liep door een bosch
en kwam op een weg,
daar zag hij een vos,
die lag dood naast een heg.

Zoo zal het vergaan,
die van rooven bestaan,
dag vosje rood,
ik ben blij met je dood!

De boer met zijn vrachtje,
wat zag hij wel dacht je?
aan de rand van een bosch
lag een doode vos.

De boer was verbaasd,
en hij keek wat verdwaasd,
maar de vos die was dood
en zoo mager als brood.

Ik leg mijn kippen aan de kant,
er is geen enkele boer in't land,
ik wed om al mijn biggen,
die drie vossen dood vond liggen.

Menschen, dat valt wonder mee,
ik haal me gauw de andre twee;
drie vossevellen bij elkaar
vindt je in geen honderd jaar!

Alleen wat veeren in't rond
lagen eenzaam op den grond.
De boer, die maakte groot misbaar,
de vos was met zijn maaltijd klaar.

T. Vandevoorn:

Barchem Nov. '37

er later van af is gesneden (bijvoorbeeld toen bij de herdruk van Ad. Donker werd besloten om de tekst te laten zetten).

De illustraties hebben een totaal andere stijl dan de schilderijen van de kunstenaar; ze zijn van een grote, bijna primitieve eenvoud en voorzien van basale, heldere kleuren. Ze zullen kinderen zeker aangesproken hebben. Samen met de tamelijk eenvoudige kortregelige teksten in versvorm zouden beide uitgaven als kinderboek bedoeld kunnen zijn. Maar de zeer beperkte oplage, de omstandigheden (de tweede verscheen bijvoorbeeld nog in het geheim tijdens de oorlog) en de kwetsbaarheid van de werkjes hebben de kans dat ze ook echt door kinderen gelezen zouden zijn wel uitermate klein gemaakt.

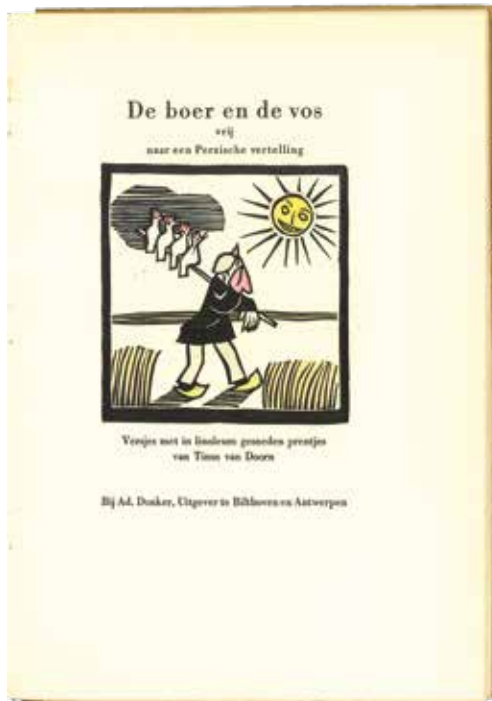
Veel lino's die Van Doorn in Barchem maakte, werden niet uitgegeven en bleven liggen. Wel drukte hij nog een paar 'proefboekjes'. In *De dag* zijn drie lino'sneden afgedrukt (waarvan één kleine op het omslag), maar er is geen tekst, geen titelpagina, colofon of embleem; zo blijft ook het boekje *Rilke* met vijf lino's zonder tekst. Dit laatste werd gemaakt bij R.M. Rilkes *Die Weise von Liebe und Tod des Cornets Christoph Rilke*.

Financieel had Tinus van Doorn het erg zwaar. Zijn ouders ondersteunden hem wel, maar in zijn eigen woorden kreeg hij te weinig om te leven en net te veel om dood te gaan. Hij wordt depressief en na contacten met Jan Greshoff verhuist hij met zijn echtgenote in 1938 naar Ukkel in België. Daar legt hij zich meer toe op de beeldhouwkunst. Wel blijft hij ook schilderen en tekenen. Ondanks zijn goede contacten met Greshoff (deze gebruikt in 1944 nog een door Van Doorn gemaakte portrettekening voor het omslag van zijn illegale uitgave *Catrijntje Afrika*, waarvan de tekst reeds in 1939 was geschreven) en Jan van Nijlen neemt zijn somberte toe. Van Nijlen verbleef bij de kunstenaar in de buurt aan de Alsebergsesteenweg en kon vanuit zijn keuken in de werkplaats van Van Doorn kijken,

die om de hoek woonde in de Rue des Cottages. Van Doorn en Van Nijlen hadden samen het plan opgevat een bestiarium te maken: de een de prenten, de ander de rijmen. Van de rijmen was er al een voorraad, maar verder is het bij één prent gebleven. Greshoff vertrekt naar Zuid-Afrika en in Nederland wordt de mobilisatie afgekondigd. Als in september 1939 de oorlog uitbreekt, willen de Van Doorns de voorstad van Brussel verlaten en naar Frankrijk trekken. Nadat ze hun twee poezen, waar ze veel van houden, hebben gedood, gaan ze daadwerkelijk op pad. De enorme stroom vluchtelingen schrikt hen dermate af dat ze ontmoedigd naar hun woning terugkeren. De relatie met de vader van de kunstenaar wordt steeds slechter. Van Doorn verkeert inmiddels al meer dan vijf jaar in grote financiële nood. Expositiemogelijkheden zijn er ook niet. Op 24 maart 1940 schrijft hij zijn ouders een zeer dramatische brief waarin hij voorspelt dat het verkeerd met hem gaat aflopen. In zijn laatste brief van 30 maart blijkt dat ze hem toch weer geldelijke steun hadden beloofd, maar hij schrijft ook dat hij vreest dat die waarschijnlijk te laat komt. Op 17 mei, de dag dat de Duitsers Brussel bezetten, maken Tinus van Doorn en zijn echtgenote een eind aan hun leven.

De kunstenaar zocht het paradijs in het gewone leven tot in het onmogelijke, maar hij vond de dood.

Afb. 15. Titelpagina editie 1945.

BRONNEN

Clem Bittremieux, 'Jan van Nijlen via Jan Greshoff', in: *Tirade*, 17 (1973) (nrs. 183-192), p. 565. https://www.dbnl.org/tekst/_tir001197301_01/_tir001197301_01_0070.php.

Saskia Bodt, <https://www.uu.nl/nieuws/de-beste-geillustreerde-boeken-volgens-saskia-de-bodt-in-de-groene-amsterdammer>.

Paul van Capelleveen, *Ligatuur*, 23 februari 2015. KB blog: <http://pvc-kb.blogspot.com/2015/02/>.

Tinus van Doorn, *De Boer en de Vos vrij naar een Perzische vertelling*, Barchem, de Pondok Pers, 1937.

Tinus van Doorn, *De boer en de vos vrij naar een Perzische vertelling*, Bilthoven en Antwerpen, Ad Donker, 1945.

Dirk de Jong (ed.), *Het vrije boek in onvrije tijd. Bibliografie van illegale en clandestiene belletristiek*, Schiedam, Interbook International B.V., 1978. (Reprint van de originele editie uit 1958, Leiden, A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij.)

Erik Slagter & Thom Mercuur, *Tinus van Doorn 1905-1940. Kunstenaar van het verloren paradijs*, Heerenveen-Oranjewoud, Museum Belvédère, 2005.

Nick ter Wal/Artistiek bureau, <https://www.artistiekbureau.com/productpagina/handgekleurd-en-gesignd-door-tinus-van-doorn>.

Attenzione: *una coda di volpe*

HERMAN COLE

Toen ik in september 1966 in het Toscaanse Lucca mijn eerste Italiaanse woorden op Italiaanse bodem uitsprak en vervolgens een smartelijke negrospiritual vertolkte, kon ik geenszins bevroeden dat ik in oktober 2021 in die zusterstad van Sint-Niklaas geheel onverwacht op een vossenstaart zou trappen ... *una coda di volpe*; meer dan een halve eeuw was verstreken nadat ik de Broederschool buiten was gestapt met in mijn schooltas de gele Ooievaar-pocket met de berijmde *Reynaert* van Jan Frans Willems, waarin Marcel Ryssen ons in de Wetenschappelijke A had ondergedompeld. (Voor alle duidelijkheid: ik heb het met *coda di volpe* niet over het autochtone witte druivenras op de flanken van de Vesuvius, waarover Plinius de Oude in de eerste eeuw na Christus voor het eerst sprak in boek XIV van zijn *Naturalis historia*! De licht gebogen vorm van de druiventros riep bij de erudiete geschiedschrijver enigszins de staart van een vos op en zodoende ... *caudas vulpium*.)

Met Tizzolino naar Malpertugio

Vooraleer ik mijn staartstruikeling in oktober 2021 uit de doeken doe, raket ik gauw wat elementjes op die me verbinden met de Vos-in-Italiaans-Plunje. Met een puntje verdriet loop ik o.a. terug naar de dagen – we schreven 2010 – dat ik samen met acteur Roberto Zamengo van ‘Teatroimmagine’ tevergeefs probeerde om makers uit de Veneto en Bratislava, uit Lübeck en Sint-Niklaas en Beveren rond een Europees Reynaerttheaterproject geschaard te krijgen. En waar is de dag dat ik mijn

kritisch oog over de vertaling van *La Volpe Renardo* door Sofie Moeyaert liet glijden.

Willem, che scriveva tanti libri
per cui spesso rimaneva sveglio la notte
rimpiangeva molto il fatto che
le avventure di Renardo
fossero rimaste incomplete in nederlandese
– Willem non l’aveva portata a termine –
perciò fece cercare la vita di Renardo
e secondo i libri francesi,
ha iniziato così in nederlandese.
Che Dio ci assista!

<https://www.reynaertgenootschap.be/teksten/italiaanse-vertaling-van-den-vos-reynaerde-door-sofie-moeyaert/>

Willem, die vele bouke maecte,
Daer hi dicken omme waecte,
Hem vernoyde so haerde
Dat die avonture van Reynaerde
In Dietsche onghemaket bleven
– Die Willem niet hevet vulscreven –
Dat hi die vijte van Reynaerde soucken
Ende hise na den Walschen boucken
In Dietsche dus hevet begonnen.
God moete ons ziere hulpen jonnen.
(A 1-10)

In de loop der tijden nestelde Renardo/Rinaldo zich op een – weliswaar bescheiden – plekje in mijn boekenrek. Ik kon *Il Romanzo della Volpe Renard* die Salvatore Battaglia in 1980 in Palermo publiceerde. Daarin ontmoette ik Cantachiario

Afb. 1.

en Tizzolino, ik begroette Isengrino, Ersenta en Grimberto, ik volgde het beleg van Malpertugio. Enkele centimeter verder in de rekken lokte me het Hulsterse Reynaertbeeldje van Anton Damen op de cover van *Le avventure di Rinaldo e Isengrimo – Libro I*. Door toedoen van het team van Francesco Stella van de universiteit van Siena kon ik genieten van de Italiaanse versie van de satirische Latijnse tekst rond een vraatzuchtige wolf en zijn sluwe neef, die ergens tussen de lente van 1148 en augustus 1149 uit de pen van magister Nivardus van Gent kwamen geslopen. (afb. 1.)

Egrediens silua mane Ysengrimus, ut escam
Ieiunis natis quereret atque sibi,
Cernit ab obliquo Reinardum currere uulpem,
Qui simili studio ductus agebat iter, [...]

Uscendo dal bosco una mattina per cercare
cibo ai figli digiune e per sé, Isengrimo
vede tagliargli di corsa la strada la volpe Rinaldo,
spinta in cammino da analogo bisogno. [...]

Toen Isengrim op een ochtend uit het bos kwam om voor zijn
hongerige kinderen en zichzelf voedsel te zoeken, zag hij Reinaert
de vos, die met dezelfde bedoeling op pad was gegaan, van opzij
komen aanrennen. (Boek 1, r. 1-4, in de vertaling van Mark
Nieuwenhuis, Em. Querido's Uitgeverij B.V., 1997.)

Muurschildering in kloosterpand

Het was de zoektocht naar een geschikte plek om met vrienden uit Lucca in oktober 2021 stemmig onze vijftigste huwelijksverjaardag te vieren die me binnen de monumentale muren van de stad in het 'Real Collegio' liet belanden. 'Ik heb van *presidente* Francesco Franceschini de toestemming verkregen om een hoekje van het fraaie congrescomplex te gebruiken,' belde onze jarenlange vriend Angelo Frati. 'Je zal verstomd staan hoeveel schoonheid je aantreft in de voormalige kloosterpanden naast onze San

Fredianobasiliek.' En hij stak de sleutel in het slot van een achterpoortje. We dwaalden door heldere gangen, onder gave middeleeuwse bogen, langs achttiende-eeuwse fresco's en over stemmige binnenpleintjes. 'Er is hier de laatste jaren flink en met goed gevolg gerestaureerd,' merkte Angelo vol trots op. 'Kijk eens hoe dit *chiostro di Santa Caterina* stráált.' We draaiden de hoek om en daar wenkte onder een grote crucifix een beestig duo: een trippelende vos maakt een omsluipende beweging rond een ooievaar, die met zijn lange bek in een hoge glazen drinkvaas zit te pikken (afb. 2 en 3). Zagen we de uitbeelding van een fabel van Aesopus uit de zevende eeuw voor Christus of stond hier de zeventiende-eeuwse moraliserende fabel van La Fontaine uitgebeeld?

Afb. 2.

Compère le Renard se mit un jour en frais,
 et retint à dîner commère la Cigogne.
 Le régal fut petit et sans beaucoup d'apprêts:
 le galand, pour toute besogne,
 avait un brouet clair; il vivait chichement.
 Ce brouet fut par lui servi sur une assiette:
 la Cigogne au long bec n'en put attraper miette. [...]

[...] Al stond het vleesch Rein bijster aan,
 de maaltijd, die hij klaar zag staan,
 was opgedischt in lange vazen
 met nauwe halzen. D'ooievaar
 was dit geen noemenswaard bezwaar.
 Zijn bek kon in de vazen komen
 en 't vleesch werd daaruit opgenomen

met grote vlugheid. Arme Rein!
Hoe hongerig hij ook mocht zijn,
zijn tong kon niet het minst bereiken.
[...] Vos kon slechts met beschaamde kaken
zich eind'lijk uit de voeten maken.
De vos, bekend om streek en list
had zich in d'ooievaar vergist.
Hoe, gij bedriegt met open oogen!
Maar op uw beurt wordt gij bedrogen.

'Als je me wat tijd geeft, dan spit ik bij *presidente* Franceschini of bij zijn
medewerker Paolo Scacchiotti graag uit welke geschiedenis achter deze
muurschildering schuilgaat,' suggereerde Angelo. Deal ...

Afb. 3.

Gauw werd het eind februari 2022, de eerste volksverhuizingen uit Oekraïne kwamen op gang. Een mail van Angelo viel in de bus: ‘De fresco’s waaronder “De Vos en de Ooievaar” stammen uit vrij recente tijden, uit een dramatische periode in de Italiaanse geschiedenis, uit tijden die jullie in Vlaanderen misschien niet zo goed – of helemaal niet – kennen. In het kader van de etnische zuivering aan het einde van de Tweede Wereldoorlog dwongen de Joegoslavische partizanen van maarschalk Tito vanaf 1947 duizenden mensen uit Istrië, Fiume en Dalmatië hun huizen en hun geboortegrond in ons verre noordoosten te verlaten. (Zoek die plekken maar eens op de landkaart.) Van de naar schatting tweehonderdvijftigduizend verjaagden werden meer dan twaalfhonderd (!) *sfollati* in ons ‘Real Collegio’ ondergebracht. De schilderijen vormden een deel van de inspanningen om de talrijke kinderen wat verstrooiing, een beetje vermaak te bieden. Je zal hier in de gangen ook Roodkapje op weg naar de boze wolf ontmoeten. En scharrelende kippen en overgierende zwaluwen.’

Zoon van de tuinman, zoon van de schrijnwerker

Hoe meer ik erover nadenk, hoe vreemder ik het vind dat ik in de streek van Lucca niet vroeger op ‘vossenjacht’ ben getrokken, terwijl daar in de loop van een halve eeuw echt wel aanleiding toe was geweest. Ligt op 28 kilometer ten oosten van Lucca immers niet het plaatsje Collodi met zijn monumentale Villa Garzoni, waar Domenico Lorenzini – vader van de auteur van *Pinocchio* – tuinman was? En waar een themapark helemaal verwijst naar *Le Avventure di Pinocchio – Storia di un Burattino*, waarvan Carlo Collodi in 1881 in een tijdschrift voor kinderen de eerste aflevering signeerde? Wie herinnert zich niet uit het verhaal van de even ondeugende als ondernemende marionet het vileine duo *Gatto e Volpe*? Misschien zit in een hoekje van je geheugen nog dat spannende tafereeltje uit de intussen tachtig jaar oude film van Walt Disney waarin ze Pinocchio – dapper op weg naar school – onderscheppen en op foute gedachten brengen. Of zie je nog beelden uit de film die Matteo Garrone in 2019 draaide met in de rol

*om de talrijke
kinderen wat
verstrooiing,
een beetje
vermaak te
bieden*

van schrijnwerker Geppetto Roberto Benigni? Ja, die uit *La Vita è bella*. Als je wil zien hoe Tom Hanks die vaderrol vertolkt en hoe in een nieuwe prent Kat en Vos zullen opduiken, dan moet je wachten tot in september 2022, wanneer Disney+ een nieuwe filmversie van het honderdveertig jaar oude succesverhaal op de markt gooit.

Na de ontmoeting met de vos in het Real Collegio ging ik toch wat spitsier toekijken. Flanerend door de centrale Via Fillungo van Lucca stond ik aan nummer 219 voor het gloednieuwe uithangbord van 'La Volpe *green*', de net geopende winkel met milieuvriendelijke kinderkleertjes. Een vriendelijk vosje met een groen blad als staart glimlachte me toe. Tijdens een ritje door de heuvels, tussen duizenden olijfbomen en druivenstokken stopte ik in Segromigno Monte bij een bord dat naar 'Villa La Volpe' wees. Gauw stond ik bij het jachthuis van een achttiende-eeuwse villa, omgetoverd tot luxueus vakantieverblijf. Boven de toegangsdeur prijkte in de oranjeroze gevel een grote muurschildering van een vos die gretig naar druiven hapt ... en later ontgoocheld zal afdruipen. 'Beter dan deze befaamde fabel van Aesopus konden we op *déze* plek, met *déze* ligging, toch niet aanbrenge*n*,' verduidelijkte een kamermeisje.

[...] Waarop de dwaze vos, hoe meer de dorst hem kwelde,
teleurgesteld de druiven uit begon te schelden:
'Ik moet die dingen niet! 't Is enkel vel en pit!
'k Wil wedden dat er ook geen druppel sap in zit!'
Dit is 't verhaal van hen, die als zij iets begeren
dat onbereikbaar is, dit daadlijk gaan kleineren.

's Avonds vond ik op het salontafeltje van mijn B&B een programmaboekje van een voorbije editie van 'Lucca Comics & Games'. Raad eens wie er uit de glimmende pagina's de kop opstaken? Kat en Vos natuurlijk. *Il Gatto* en *La Volpe* blijken immers te behoren tot de populairste personages in de afdeling 'Cosplay' van dit jaarlijkse festival, waarin fans van Ghost Busters, Spider Man, Jumanji en andere stripfiguren gedurende een paar uur in de huid van hun helden kruipen om vervolgens straten en stegen te animeren. *Costume+Play* ... Snappie? In 2022 zal de bijeenkomst rond Allerheiligen weer zorgen voor een toeristische overrompeling van de stad. Wat belet het Reynaertgenootschap om enkele bestuursleden – of door hen gemandateerde leden – naar de Sint-Niklase zusterstad uit te sturen om daar in de vacht van vos Reynaert en wolf Isegrim ons middeleeuwse epos met zijn brede Europese roots te gaan verkondigen? Desgevraagd kan ik zorgen voor een vertaler/tolk.

PS Net voor dit stukje ter perse moest, bezocht ik Pozzuoli, in vogelvlucht een dertigtal kilometer verwijderd van de krater van de Vesuvius. En daar stak de vos weer zijn *coda di volpe* op ... Hoe heette de broodjeszaak in het haventje waar we tussen twee toeristische bezoeken een *panino* gingen eten? 'Il Gatto e la Volpe'! *Buon appetito*.

De fabel van De raaf en de vos in de versie van Jef Burm naar een tekst van Jan De Baets

PIET VAN BOUCHAUTE

Afb. 1.

Jef Burm

Acteur en cabaretier Jef Burm (Sint-Niklaas, 19 juni 1923) (afb. 1), prominent ereburger van de stad Sint-Niklaas, overlijdt op zaterdag 2 april 2011 in het Rust- en Verzorgingstehuis Sint-Antonius te Sint-Pieters-Leeuw. Eerder in dezelfde week, op dinsdag 29 maart 2011, sterft ook die andere fameuze Sint-Niklase entertainer Bob Benny (Emilius Marie Wagemans), in het Algemeen Ziekenhuis Nikolaas te Beveren-Waas.

Allebei hebben zij gekozen voor een uitvaartviering in hun geboortestad Sint-Niklaas, hoewel zij een groot deel van hun actieve leven elders woonden en werkten.

Jef Burm, oudste zoon van slager Louis uit de Nieuwstraat, is in september 1947 met zijn partner Josephine Ellegiers – Josée – naar Antwerpen verhuisd. Daar volgt hij samen met onder meer Dora Van der Groen en Ward De Ravet een opleiding aan de pas opgerichte Studio Nationaal Toneel. Begin jaren 1950 vestigt hij zich in het Brusselse, eerst in Oudergem en later in Meise.

Door toedoen van Herman Teirlinck wordt hij in 1951 aangenomen bij het dramatisch gezelschap van het NIR, de toenmalige openbare Belgische radio-omroep.

Zijn komisch en muzikaal talent is al vroeg opgemerkt. Meester Dua van de Broederschool laat hem op zevenjarige leeftijd voordragen en zingen tijdens klasvoorstellingen. Als jongvolwassene speelt Jef Burm met veel brio mee in theater- en amusementsproducties van de oud-leerlingenbond van zijn school en bij de rederijderskamer De Goudbloem.

Als vast NIR/BRT-medewerker wordt Burm bij de radio ingeschakeld voor luisterspelen, presentaties en cabaret- en showprogramma's zoals *De Antenne Zingt*. Vanaf 1953 wordt hij als acteur betrokken bij talrijke televisiefilms en feuilletons. Zo schittert hij in de jeugdreeks *Bolleke en Bonestaak*, de series *De Paradijsvogels*, *Slisse en Cesar* en *Charelke Dop* en in de monoloog *Het kleine verdriet van Sylvain Odeurs*.

In 1959 gaat Jef Burm ook voor Radio Luxemburg werken. Hij presenteert negen jaar lang de populaire quiz *Alles of Niets*. Na zijn pensionering bij de BRT in 1984 begint hij een tweede carrière bij de commerciële zender VTM, onder meer als panellid van het spelprogramma *Dierenplezier* en acteur in de soap *Wittekerke* en de comedyreeks *Nonkel Jef*.

Daarnaast speelt Burm gastrollen bij het Reizend Volkstheater, de KVS te Brussel en andere gezelschappen. Hij geniet faam als chansonnier en conferencier. Samen met Denise De Weerdt toert hij in 1966 succesvol door Vlaanderen met de show *Allo Sjoë*. Naar het voorbeeld van

JEF BURM

MADE in SINNEKLOAS

Nederlandse artiesten als Wim Sonneveld en Toon Hermans ontwikkelt hij diverse soloprogramma's, zoals *Rim-Ram* en *Made in Sinnekloas*. De enige vier voorstellingen in de Sint-Niklase stadsschouwburg eind 1987 zijn in een mum van tijd uitverkocht. In deze revue brengt hij de fabel van *De vos en de raaf*. Zijn chanson *Zijde gij oek van Sinnekloas* wordt een lokale hit. De show wordt uitgebracht op een langspeelplaat. (afb. 2 en 3)

Op 28 mei 1988 ontvangt Jef Burm samen met zijn vroegere klasgenoot, striptekenaar Marc Sleen, en priester-dichter Anton Van Wilderode tijdens een officiële plechtigheid in de feestzaal van het Sint-Niklase stadhuis het ereburgerschap van Sint-Niklaas.

Hoewel Jef Burm hoofdzakelijk in het Brusselse woont en werkt, behoudt hij zeer nauwe banden met zijn geboortestad en zijn familieleden en vrienden in het Waasland. Hij is een graag geziene gast op de jaarlijkse vergaderingen van de oud-leerlingenbond van de Broederschool.

Hij treedt geregeld op voor Wase instellingen, organisaties en cultuurverenigingen. In zijn cabaret- en liedjsteksten geeft hij soms wat schimpscheuten aan zijn stad en de wat afstandelijke houding van haar bewoners. Maar hij kent de Sint-Niklazenaars en hun mentaliteit door en door en omsluit hen in zijn weidse, liefdevolle armen en schenkt hen zijn soms nostalgische taalcreaties en liedjes.

Een Sint-Niklase (Wase) tekst *Van Reinaart en de Raaf*

Het archief Jef Burm wordt bewaard in het Archief en Museum van het Vlaams Leven, Arduinkaai 28 te Brussel. In dit archief bevinden zich drie verschillende versies – alle zijn op rijm geschreven – van het bekende verhaal van *De raaf en de vos* in doos 21: een Frans-Brusselse, een Vlaams-Brusselse en een Sint-Niklase (Wase) tekst *Van Reinaart en de Raaf*, op rijm gezet door Jef Burm. De Frans-Brusselse versie is afkomstig uit de Derde Aflevering van de *Chansonetten en Monologen* van de Brusselse volkszanger Jan De Baets.

Afb. 3.

LIVE-OPNAME

JRM EKLOAS

00 14 40885 SINT-NIKLAAS

Hieronder zijn deze teksten integraal weergegeven:

Le Corboo et le Rinard! Monologue / Jan De Baets
(Frans-Brusselse versie)

Un jour, ne Corboo, op nen arber volé
Tient dedans s'bec un plattekees
Et, Ketje Rinard, par l'odeur attiré
Lui dit commença: 'Ah, bonjour blees! ...
Comment qu'ça va donc depuis qu'on s'est quitté,
Tu tient accor bien sur vot' stek?'
Jo mo, Corboo il pouvait mal de parler,
Il tenait son fromag' dans s'bec ...
Mo de Rinard, qui était z'un bon blagueur,
Dit gentiment oen de Corboo;
'Dit' un fois, peirat, toi tu as de l'honneur,
J'voudra êt' dans ton ploch, cocô
T'as raison de rester dedans ton villag',
Want t'es le plus rich' du pays;
D'abord, tu ès grand, tu ès beau, tu est sag',
Et tout l'mond' est voter ami ...
Mo, si ton voix ressembl' à ta possejas,
Ça doit êter spoenk! ravissant!
Puis, tout ton famill' était un' nobel ras,
Et ils était tous musicants ...'
Là d'sus, v'là que l'stoemme kroëi s'met à crier,
A gueuler l'air de 'Scheel Hortenc'
Mo, comm' ell' ouver s'bakkes grand pour chanter
Son plattekees tomb', ça tu pen's ...
Alors, espa, noter ketje de Rinard
Il tomb' su l'fromag', et lui dit:
'Avec ton sâl, voix, t'es t'un bêt, de gueulard.
Merci pour ton kees!' Et partit
Not' pauvre Corboo, il pleura de fureur,
Jura qu'on l'attrapera plus;
'Want, enfin, ça est avoir trop de malheur,
Disait-il, car j'ai tout perdu.'

S LP 061

TIECELIJN 35

177

Marol... (Moral)

A vous tous, ici, qui m'a bien écouté,
Ne sloeker il m'a dit souvent:
Pour tenir vot' fromag', tu doit observer
De jamais chanter z'en mangeant.

De Corbeau en de Renard
(Vlaams-Brusselse versie)

Maître Corbeau op nen huugen buum
Ha in zijnen bek nen hette keis
Maître Renard die da geroken ha
Kwam afgeluupen en zaa:

Potverdoemme maître Corbeau
Wa zedde ga schuun en wa zijde ga Beau
En wa ne plumaag non de miljard
Tes precies de panache van ne corbillard
En wa ne kostuum O la la
Dai komt zekes uuk nie uit de sarma
As a stem gelijkt aan aven veston
Dan kunde gij zingen gelijk ne ponpon
Ik zag da nie vuur de zwans
Tes de woerheid gielegans of bekans.

De Corbeau en entendant cela
Weddege toet a fait ga ga
Hij supposeedege veu serieus dai belles paroles
Et on voyait son nez die begost te krollen
Hij mokte genem nen dikke nek
Comme s'il avait manger ne kilo spek
Nen nek zoe dik o sacre bleu
Da zijne kol bekan scheudege van veu

De Renard en voyant ce ballekes kop
Gaf de Corbeau nog mier zakken op
Den deze weddege zo donig fier
Dat hem begost te zingen van Janson

Uit de pays du sourire

Hij opende zijnen bek wijd ouvert
Evidemment den hette keis tombait par terre
De Renard sans hesiter pakte genem in zijn puuten
En sloeg hem op een, twee, drei in zijn kluuten.

De Renard zaa: die keis es een schuun les
En de Corbeau met een gezicht gelijk een fles

Luistegede ...

Hij vloektege al wienend mais un peux tard:
'Na hedde mij nuut ne mie ligge kastard'
Aprenez onnuuzele snullen
Ne flateur es juste bon vuu zijnen buik te vullen
En de zedeles van dainen histoire:
'As ge ave keis wilt have
Moeie ave smoel toehaven'

Van Reinaart en de Raaf
(Sint-Niklase – Wase versie op rijm / Jef Burm)

Dor was al volk, en 't was nog geen acht uren
Da zou ni lank nimeer duren
Of de mart zal gonzen van bedrijvigheid
De martkramers waren vol vlijt
De leste nuve dingen uit on't stallen ...

Komt dor ne vogel uit de lucht gevallen
Op het kraam van de kaas
En veur dat den baas
'T verza eeft, het ging rapper as ne zucht

Is die vogel met een groot stuk, al in de lucht
'Haaat den dief!!!', roept die mens 'Pollies! Pollies!'

Mor veur da den Pollies dor is
Zit de Raaf, op zijn duzendste gemak
In de Parklaan, op nen schonen tak

Van een eik, kontent van zijn eigen
Gereed om 't spieken klein te krijgen!

'Was da !!' Wat ritselt dor beneen?
Wat ziet hij lopen?
Oh 't Is de vos, ook naar de mart,
Om wat te kopen

De Reinaart is gekend hier in dees streken
'Pardon! Zonnek meneer vijf minuutjes kunnen spreken,'
Zee Reinaart. Ik zien o nie gau'
't Is eigenlijk meer voor mijn vra

Gij et er zeker nog ni op gelet
Mor z'is zo zot van o ... as ne petet
Ze schreet en ze lacht.
Ze vertaalt zotte dingen
Alla bevoorbeeld da ze o eet horen zingen
't Is soms precies of dat heur hert
Op springen staat
As da ni betert, gerokt ze nog in d'ankerstraat

Ze wil nimeer luisteren no de radio of de T.V.
Ni nor den opera van Vlaanderen of de Monnaie
Ze wil in hongerstaking gaan
Ze laat zelfs heur pintje staan

Meneer De Vogel: ziede die vierde struik
Dor onder ligt ze plat op heuren buik
Al vier dagen en vier nachten
Op o stem en op o komst te wachten

Eén noot uit o vogelen mond
En ge mokt mijn vra weedom gezond
Nee! A.u.b. geen handteken, dat wil ze niet
Ze wilt alleen van o een lied
En no da'ko dor zien zitten, van boven
Begin ik heur echt te geloven

Die zwier, die elegance, en da gemak
't Is just ne cour de dance, op dienen tak

Dat draaien van o kop, da zetten van o krop
Die schone slanke benen
Da nijpen, van o tenen
Ik krijg het ook te pakken
Al ben ik mor ne man
Den dag van vandaag
Wete dat alles kan

Ge ziet de zotste dingen verkopen
'k Heb er al zelfs mee een oorebel zien lopen
Gij zijt van de zoo (show)
Gij kent de kunst van al die dingen
Wat is da no veur o, een lieken zingen

Hedde van o leven,
Al eens op een hogen boom gezeten
Dan zulde wel, van ulder eigen weten
Da ge ne sterke vogel moet zijn
Om van zo hoog 't verschil te zien
Tussen wat echt is en schijn

De raaf zijn oren tuiten
'Allee' Wat zal hij doen? Zingen? Of fluiten!
Hij weet ni meer wor hem te draaien
Hij begint me zijne steert te zwaaien
Van alterage is 't dat hij zweet
En Ja! Hij mokt hem zachtjes on gereed
Iets van Mozart misschien, uit zijn Toverfluit
Hij haalt diep asem, hij haalt uit
't Is te laat ... Hij laat los
Daar valt de kaas ... In de muil van de vos
Op slag is die tussen het groen verdwenen
Met de kaas, en zijne stieert tussen zijn benen

Chansonnetten & Monologen van Jan De Baets

Jef Burm haalde de inspiratie voor zijn vertelling bij een Brusselaar. Jan De Baets is omstreeks het begin van de twintigste eeuw een gevierd Brussels chansonnier, cabaretier en dichter. Hij brengt luchtig amusement voor het brede publiek, met liedjes en conferences. Van zijn hand zijn acht reeksen met monologen en zangstukken gepubliceerd, waaronder in de '3de Serie':

Fin de Sièkel

Voor Manneke Pis

De kermis van Schaerbeek

Le Corbeau et le Rinard

Le poiète Bruxellois (Chanson opgedragen aan Jef Casteleyn, bard te Eeklo)

In 1930 verschijnt voor het eerst een bundel *Chansonnetten & Monologen van Jan De Baets herzien & verzamelt door Adelin d'Agnel*. Het album wordt uitgegeven door La Cité Royale, Ketelsstraat 23 te Brussel. Drukkerij A. Gorssen-Pauwels, Heuvelenstraat 129 te Schaarbeek zorgt voor de opmaak en het drukwerk. (afb. 4) Deze eerste verzamelbundel omvat de teksten van diverse 'Chansonnetten en Monologen' van Jan De Baets, waaronder *Le Corboo et le Rinard* (p. 15).

Zes jaar later, in oktober 1936, rolt een nieuwe compilatie ('Tweede Verzamelbundel') van de persen bij drukkerij G. Cloetens-Dury, Rue du Sceptre 37, te Elsene. Maison E. Lelong, gevestigd in de Steenstraat 33 te Brussel, is de verantwoordelijke uitgever. (afb. 5)

Deze nieuwe bundel brengt bekende en nieuwe 'Chansonnetten en Monologen' van Jan De Baets bijeen. *Le Corboo et le Rinard – Gedicht op rijm* (p. 26) heeft geen partituur.

Afb. 4.

Afb. 5.

De opname van Jef Burms fabelvertelling is te vinden op https://www.youtube.com/watch?v=MZTDniouvY8&ab_channel=AD_Geest (10:00).

De foto's werden ter beschikking gesteld door het Stadsarchief van Sint-Niklaas (Jef Burm), het Archief en Museum van het Vlaams Leven te Brussel (Jan De Baets) en de Bibliotheca Wasiana.

Een uitgebreide versie van deze bijdrage vindt u op www.reynaertgenootschap.be.

Tegenvoeters van Reynaert

Een gesprek met professor Charles Willemen over fabeldieren in de oosterse tradities

PIETER MALENGIER

We ontmoeten professor Charles Willemen op de trappen van de Sint-Willibrorduskerk in Middelkerke voor een gesprek over de rol en betekenis van dieren in de Chinese en Japanse literatuur en overlevering. De professor tempert meteen mogelijke verwachtingen met de waarschuwing dat fabels of dierenverhalen in Zuidoost-Azië, China en Japan een andere invulling en perceptie kennen dan in onze westerse tradities. Maar laat ons van wal steken!

Professor emeritus Charles Willemen (1941) is een Vlaamse sinoloog, Indiakundige en boeddholoog. Hij studeerde aanvankelijk Griekse en Latijnse Taal en Cultuur aan de Universiteit Gent. Als classicus startte hij, zoals veel van zijn studiegenoten in die tijd, zijn loopbaan als leerkracht in een college. Hij beoefende daarnaast de functie van hoogleraar aan de universiteit. Zijn passie voor talen bracht hem uiteindelijk bij de afdeling Oosterse Taalkunde en Geschiedenis (nu Talen en Cultuur van Oost-Azië) aan 'zijn' UGent, wat toen nog de RUG of Rijksuniversiteit Gent was. Hij doceerde er aan de vakgroep en was er teamverantwoordelijke van 1970 tot aan zijn emeritaat. Zijn werk en publicaties spitsen zich voornamelijk toe op het Indiase boeddhisme en de Aziatische boeddhistische filologie, voornamelijk in China. In 2008 behaalde hij een speciaal doctoraat met

het proefschrift 'Abhidharmasara. The essence of metaphysics (Taisho 1550)'. Momenteel is professor Willemen nog rector aan een boeddhistisch instituut in Thailand, waardoor hij nog vaak in het buitenland verblijft.

Reynaert de vos kruiste voor het eerst zijn pad tijdens zijn opleiding Grieks en Latijn. Als ik vraag wat hem bijgebleven is van die eerste ontmoeting, volgt het antwoord heel snel: de humor en het onvoorspelbare van de protagonist in het verhaal. Die traditionele eigenschappen die men een vos, haast universeel, toedicht, troffen hem meteen. In de versie waarin het dierenverhaal tot hem kwam, zette de auteur op een heldere – bijna ontwapenende – manier de karakters en het verhaal op het toneel. De combinatie van herkenning, humor én een onvoorspelbare loop der dingen zijn ingrediënten die een verhaal als *Van den vos Reynaerde* tot een meeslepend meesterwerk maken. Universele en klassieke elementen, aldus de professor, die ervoor zorgen dat dit dierenepos ook na zo veel eeuwen nog altijd gelezen, bestudeerd en geherinterpreteerd wordt.

Wanneer we de brug maken met zijn vakgebied, Oost-Azië en het boeddhisme, vertelt Charles Willemen over de vroegste verhalen uit India waarin dieren een zeer belangrijke rol speelden. Hij vertelt over de *Panchatantra* uit Kashmir, waarvan de samenstelling door onderzoekers gedateerd wordt rond 200 voor onze jaartelling. Reeds bij de samenstelling waren bepaalde stukken antiek. Deze oude tekst in Sanskriet werd vertaald en via Perzië, het Arabische schiereiland, Syrië en Griekenland bereikten deze verhalen onze contreien. De *Panchatantra* is uniek en een uitgelezen voorbeeld van de dierenverhalen in Oost-Azië. Er komt een resem dieren in de verhalenbundel aan bod, van de aap over de ezel, het konijn, de kraai, de leeuw, de muis, de olifant tot de zwaan. De vos komt eigenlijk niet voor in het verhaal. Zijn rol wordt ingenomen door twee jakhalzen. Er zijn wel degelijk parallellen te vinden tussen beide karakters, maar die zijn zeker niet een-op-een overdraagbaar. Hierover schreef Greta Van Damme met *De jakhals in de Oudindische Pañcatantra* een uitgebreide, goed onderbouwde dissertatie.

Inzoomend op de vos kunnen we concluderen dat Chinese verhalen waarin onze geliefde protagonist zijn opwachting maakt, eerder zeldzaam zijn. Met uitzondering van een welbekend mythologisch verhaal dat er met kop en schouders bovenuit steekt. Hierin komt een soort vossengeest (hú li jīng; 狐狸精) naar voren die een menselijke vorm kan aannemen. Deze hú li jīng wordt meestal afgebeeld als een mooie jonge vrouw die weinig goeds van zin is. Meestal wordt deze figuur als kwaadaardig afgeschilderd, maar ook hier schuilt er een gelaagdheid in de karakterisering, net zoals dit bij Reynaert het geval is: het guitige én het boosaardige in één rol vervat.

Dat er ook een verband wordt gelegd tussen het goede, de wijsheid en de vos in China blijkt onder andere uit het gegeven dat de vos er ook wel als lǎo hú li (老狐狸) aangeduid wordt. Lǎo betekent 'oud' en dat wordt in China nog altijd geassocieerd met levenservaring en de daaruit vloeiende wijsheid. Bij het gebruik ervan wordt aldus een vorm van respect en eerbied uitgedrukt. Je mag de vos in elk geval niet onderschatten en hij wekt sympathie op.

In Japan verschijnt hetzelfde beeld, maar op een subtiel manier is het er toch ook anders. De Japanse literatuur en cultuur worden uiteraard sterk beïnvloed door de Chinese maar wijken er vaak iets van af. Het Japanse woord voor vos is 'kitsune' (狐) en je komt dit dier iets vaker tegen in mythologische verhalen en legenden. Ook hier zijn vossen intelligente en pientere wezens die beschikken over magische krachten. In sommige legendes kunnen ze, net als hun Chinese vossenbroeders, een menselijke gedaante aannemen. Dit stelt hen gemakkelijker in staat om mensen of andere dieren te misleiden. Maar de Japanse vos komt ook voor als een goedaardig wezen, dat zijn magische kracht aanwendt om in de huid van een trouwe dienaar, vriend of partner te kruipen. De vos als verbeelding van de godheid (kami; 神) van de rijst: Inari is hiervan een mooi voorbeeld. Bij een heiligdom zoals Fushimi Inari-taisha (伏見稲荷大社) in Kyoto, dat aan Inari gewijd is, vind je tot op vandaag dan ook

nog vele vossenbeelden terug. Je mag gerust zeggen dat er een nog grotere ambiguïteit in het karakter van deze (Japanse) vos schuilt. De Chinese en Japanse vossenfiguren hebben met elkaar gemeen dat de grootte van hun kracht afhankelijk is van hun leeftijd: hoe ouder de vos, hoe groter zijn kracht en wijsheid worden (en met de leeftijd krijgt hij ook meer staarten).

De vos echter eenduidig associëren met karaktertrekken als sluw en gemeen, zoals wij in onze traditie (veralgemeend) lijken te doen, komt in Oost-Azië niet voor. Hij heeft een erg complex karakter en deelt dit met de meeste van zijn dieren vrienden die in fabels en verhalen naar voren treden. Maar geldt dit toch ook niet voor onze vos?

*hoe ouder de
vos, hoe groter
zijn kracht
en wijsheid
worden*

In het gesprek focusten we tot nu toe op de grote mythologische verhalen, maar zijn er ook moderne fabels die onderwerp van gedegen studie zijn? Dierenfabels zoals wij deze kennen – een verhaal waarin dieren spreken en sterk op de mens betrokken zijn via een al dan niet expliciete moraal – zijn eerder zeldzaam in de Chinese en Japanse literatuur. Ze komen wel voor, maar de (fabel)dieren vervullen er toch een andere rol. Ook wat de dieren zelf betreft, zijn er verschillen. Zo zijn de hoofdrollen weggelegd voor de aap, slang, leeuw, draak, tijger... Ook hier slecht nieuws voor notoire vossenliefhebbers: hij komt er volgens Willemsen niet vaak in voor. De wolf speelt wel een bescheiden rol in het genre, voornamelijk door het populaire *Wolf van Zhongshan*, wat wel een goed uitgewerkte fabel is. (Tiecelijnlezers kennen dit verhaal in de vertaling van Wilt L. Idema, zie jaarboek 32 p. 122-167). Deze wolf wordt geassocieerd met vraatzucht, begeerte en ondankbaarheid.

Moderne fabels zijn in het algemeen genomen echter een genre waar in China, zeker tijdens de Mingdynastie (1368-1644), niet erg hoog mee opgelopen werd. Deze moderne fabels zijn volgens Charles Willemen vaak heel specifiek voor kinderen bedoeld en hebben een sterk belerende functie. Op dierenverhalen voor volwassenen waarin de dieren spreken, wordt zelfs wat neergekeken. Dit is misschien in tegenspraak met wat wij hier in Europa denken, omdat we ervan uitgaan dat onze dierenverhalen hun oorsprong vinden in het oude India en Azië. De meeste volksverhalen waarin dieren spreken en die toch de tand des tijds overleefden, werden waarschijnlijk geschreven omdat ze de schrijver in staat stelden op een verdoken manier kritiek te geven op bepaalde structuren, personen of instituten. Hierin verschilt de Oost-Aziatische traditie niet van wat we in onze westerse literatuurgeschiedenis kennen. Blijft wel dat de moderne fabels, volksverhalen er voornamelijk kinderverhalen zijn. Dat verklaart waarschijnlijk meteen ook waarom de professor geen weet heeft van organisaties of instellingen die onderzoek doen rond dierenverhalen.

Wat de populariteit van de *Reynaert* in Oost-Azië betreft, kan het volgens de professor nog heel wat beter. 'Misschien wat kort door de bocht,' zegt hij, 'maar toch is men in het Oosten voornamelijk geïnteresseerd in wat Aziatisch is.' Volgens hem is het op een echte doorbraak voor *Reynaert* dus nog wachten. Het verhaal heeft volgens hem wel alles in zich om er populair te zijn, maar ligt het aan het gebrek aan een geschikte vertaling, of aan het feit dat de populaire media en kanalen het verhaal niet oppikten en commercialiseerden? Het is in elk geval zo dat het verhaal, net als de *Roman de Renart* of de *Ysengrimus*, er nooit doorbrak. Misschien zou een aantal dieren uit het oorspronkelijke verhaal vervangen moeten worden door 'geschiktere' fabelachtige personages voor de Oost-Aziatische lezer om 'aan te slaan'. De Chinese vertaling van *De felle met de rode baard* met tekst van Henri Van Daele en prenten van Klaas Verplancke is de professor onbekend, maar het spreekt voor zich dat dergelijke vertalingen, naast initiatieven via populaire media, een conditio sine qua non zijn willen westerse dierenverhalen er aan populariteit winnen. Een uitzondering

mag misschien gemaakt worden voor het wetenschappelijke werk van de 'Japanse school' onder leiding van de professoren Fukumoto (Universiteit van Tokyo) en Harano (Universiteit van Hiroshima), die in Parijs in het laatste kwart van de twintigste eeuw ontstond, maar waarvan de impact buiten het wetenschappelijke circuit wellicht beperkt is gebleven. En in Japan kunnen we eveneens niet voorbijgaan aan de vertalingen van Yoichiro Hieda (Universiteit van Kyoto).

Als uitsmijter van ons gesprek zoomen we even in op Tiecelijn de raaf. In de *Reynaert* is hij de boodschapper en kondigt hij de ondergang van het hof van Nobel aan. Ik associeer hem persoonlijk met somberheid en de dood ... Om te beginnen komt ook de raaf in China en Japan volgens de professor in de literatuur niet erg vaak voor en als het gebeurt, dan is hij meestal de voorbode van slechte tijdingen. Ook dat is ons natuurlijk niet vreemd. Maar de raaf wordt ook gelinkt aan de zon: het zou volgens sommige

Afb. 2. 'Prins Hanzoku aangevallen door een kitsune (met negen staarten)' door Utagawa Kuniyoshi (1798-1861).

verhalen de vogel zijn in het midden van de zon (andere legendes associëren deze met een kraai of haan). De raaf heeft er vreemd genoeg drie poten. Deze hemelse driepotige raaf is een boodschapper van Xī Wáng Mǔ (西王母), de 'Koningin-moeder van het Westen', godin van leven en onsterfelijkheid. Deze godin wordt soms ook afgebeeld met een vos met negen staarten naast zich. Hoe het ook zij, een scheppingslegende vertelt dat er tien zonneraven aan het firmament verschenen waardoor het veel te warm was op aarde. De goddelijke boogschutter Houyi schoot er bijgevolg negen dood, waardoor één zon overbleef die voldoende warmte gaf om leven mogelijk te maken. Als zonnevogel werd de raaf ook in het rood afgebeeld en schopte hij het zelfs tot afbeelding op het embleem van de oude Zhoudynastie. Net als bij de kraai, wordt het geluid/gekras van de raaf beschouwd als een voorteken van ongeluk, maar ... op bepaalde momenten van de dag kan het een gunstig teken zijn. In Japan wordt de lokale Tielcelijn ook geassocieerd met loyaliteit tegenover de familie en wordt hij soms ook beschouwd als de heraut van de komende overwinningen. In het oude India beschouwt de Mahabharata hem dan weer als de boodschapper van de dood. De gelaagdheid en vele verschillende interpretaties van een en hetzelfde dier zijn misschien het meest typische aan deze rijke traditie.

Algemene conclusie van ons gesprek is dat we ons op glad ijs begeven wanneer we ons wagen aan het trekken van parallellen over het belang, de inhoud en de betekenis van dierenverhalen of fabels in Oost-Azië en het Westen. Onze westerse bril maakt het soms moeilijk om onze kijk op betekenis, belang en gewicht van dit soort verhalen in andere tradities juist te interpreteren of in te schatten. Symbolen hebben er andere betekenissen, zijn niet een-op-een te kopiëren naar onze teksten en complexer dan wij ons wellicht voorstellen. De gelaagdheid van de dierenfabels en van de karakters die erin acteren, hebben beide tradities dan wél weer gemeen. Misschien had Reynaert er beter voor gekozen om Nanjing (hoofdstad van het Mingrijk van 1368 tot 1420) of het Japanse Kyoto (hoofdstad van het Ashikage-shogunaat van 1336-1573) als eindtocht van zijn pelgrimstocht te kiezen ... in plaats van Rome. (*Lacht*)

月夜婆

吼
藏

自 曆明治十九年一月 日 豐工 同 陽光次郎
易主 萬年堂 見 手
魔 秋山武吉門

萬年堂

Afb. 3. 'De roep van de vos'
door Tsukioka Yoshitoshi, 1886,
kleurenhoutsneede.

Van kwaad tot erger

Nationaalsocialistische ideologie in het vervolgverhaal van Van Genechten over Reynaert, Boudewijn en Jodocus

CAREL JANSEN

Op 15 november 1937 verscheen in het NSB-tijdschrift *Nieuw Nederland* een opmerkelijk en kwaadaardig vervolgverhaal op de *Reynaert*,¹ geschreven door Robert van Genechten.² In 1941 volgde een tweede versie, nu in boekvorm. Daarmee was het nog niet gedaan. In 1942 maakte de Vlaming Paul Hardy er een hoorspel van en in 1943 kwam er een tekenfilm, geproduceerd door Egbert van Putten. Van de hand van J.C. Nije verscheen in 1942 in een ander NSB-blad ook een vervolgverhaal op het vervolgverhaal van Van Genechten.

Aan het boek van NSB'er Van Genechten en de daarop gebaseerde film van Van Putten is in de literatuur al serieus aandacht besteed. De belangrijkste publicatie over het boek uit 1941 is een artikel van Frits van Oostrom in 1984 in *Literatuur*; over de film verscheen in 2010 in *Tiecelijn* een uitvoerige studie van Egbert Barten.³ Veel minder is er bekend over Van Genechtens tijdschriftversie uit 1937, het hoorspel van Hardy en het vervolgverhaal van Nije. Met dit artikel wil ik een aantal lacunes opvullen in de kennis over de vijf antisemitische Reynaertversies, die begonnen met het verhaal in *Nieuw Nederland*. Met name zal ik ingaan op de relatie tussen enerzijds de wijze waarop de nationaalsocialistische bewerkers en auteurs – Van Genechten voorop – het Reynaertverhaal gebruikten om hun ideeën te propageren en anderzijds de politieke en ideologische verhoudingen binnen de NSB.

Het artikel volgt de chronologie van de nationaalsocialistische Reynaertversies. Eerst gaat het over de verschillen tussen de tijdschriftversie uit 1937 en het boek van vier jaar daarna. Hoe verhouden de ontwikkelingen in het verhaal van Van Genechten zich tot zijn nationaalsocialistische betogen in andere publicaties en tot de werdegang in het denken binnen de NSB? Daarna besteed ik aandacht aan het hoorspel, waarvan tot nu onduidelijk was of en zo ja wanneer het in Nederland en Vlaanderen werd uitgezonden. Die vraag kan nu worden beantwoord. Dan bespreek ik het vervolgverhaal van Nije. Zover mij bekend is daarvoor in de Reynaertliteratuur nog niet eerder aandacht geweest. Wat is dat voor een verhaal, en welke politieke aanleiding was er voor Nije om het aan een lezerspubliek van NSB'ers te presenteren? Aan het eind van het artikel ga ik nog in op de animatiefilm naar aanleiding van het boek van Van Genechten. Waarom is die maar één keer vertoond, ondanks de onmiskenbare kwaliteit van de tekeningen? Wat mankeerde er wellicht aan de film in de ogen van de NSB-top en de Duitsers die bij de eerste en meteen ook laatste vertoning aanwezig waren?

Ook de figuur van Van Genechten zelf komt op een aantal plaatsen ter sprake. Wat was zijn achtergrond; wat was de politieke lijn die hij voorstond? Wat was zijn positie binnen de NSB voor 1940 en in de eerste jaren van de oorlog? Waarom verloor hij die positie in de loop van 1942 en raakte hij toen uit de gratie van de Duitsers? Wat was de aanleiding voor zijn twee mislukte zelfmoordpogingen in 1943? Van wat voor complot vreesde hij het slachtoffer te worden? Wat gebeurde er met hem in de laatste jaren van de oorlog? In hoeverre voelde hij zich als maker van propagandamateriaal medeverantwoordelijk voor de misdaden van het regime dat daarmee werd ondersteund?

Het verhaal van Van Genechten

Robert van Genechten was een van de meest prominente figuren in de NSB, de belangrijkste nationaalsocialistische partij van Nederland voor en

tijdens de Tweede Wereldoorlog. Van 1938 tot 1943 was hij hoofd van de afdeling Vorming, die de politieke scholing van NSB-leden tot taak had. In september 1940 werd hij ook benoemd tot leider van het Opvoedersgilde. Doel van deze NSB-organisatie was 'de herziening van opvoeding en onderwijs in volkschen zin'.⁴ Acht jaar lang, van 1936 tot 1944, was hij redacteur van het nationaalsocialistische tijdschrift *Nieuw Nederland: Maandblad voor economie, staatkunde en cultuur*.⁵ Van Genechten maakte volop gebruik van dit podium om de ideologie van de NSB uit te dragen en om er een grote hoeveelheid artikelen in te publiceren die waren bedoeld om de ideeën van de leiding van theoretische onderbouwing te voorzien. Die artikelen waren stevast beschouwingen over het soort onderwerpen dat in de ondertitel van het tijdschrift werd aangeduid: economie, staatkunde en cultuur.

Eén keer koos Van Genechten voor een andere vorm dan een (semi) wetenschappelijke uiteenzetting: het fictieverhaal *Van den Vos Reinaerde*. Daarmee wilde de auteur, 'een boerenjongen uit Kempenland' in wie

de lezer gemakkelijk Van Genechten zal hebben herkend,⁶ voor de lezers van *Nieuw Nederland* een vervolg vertellen op de bekende Reynaertgeschiedenis, met in een van de hoofdrollen Jodocus 'het neushoornier'.

Afb. 1. Opening *Van den Vos Reinaerde* (Van Genechten, 1937).

Onlangs nog kreeg het vervolgverhaal van Van Genechten kort aandacht van historici. In het tweede deel van hun uitgebreide trilogie over de NSB stellen Edwin Klijn en Robin te Slaa (2021) met recht dat Van Genechten met zijn Reynaertverhaal bewees een overtuigende antisemiet te

zijn (p. 543). Een eindnoot bij deze passage illustreert hoezeer tot nu toe onopgemerkt is gebleven dat Van Genechten niet één maar twee versies maakte van zijn vervolgverhaal. Klijn en Te Slaa geven een correcte titelbeschrijving van het verhaal zoals het in 1937 in *Nieuw Nederland* verscheen. Direct daarna verwijzen de auteurs met een 'Zie ook' naar het artikel van Van Oostrom uit 1984 (p. 953).⁷ Bij Van Oostrom gaat het echter niet om de publicatie uit 1937 in *Nieuw Nederland*; die versie wordt door hem ook niet genoemd. Het antisemitische verhaal van Van Genechten dat Van Oostrom als eerste navertelt en analyseert, betreft de versie die vier jaar later verscheen.

In het begin van 1941 werd het verhaal van Van Genechten onder de titel *Van den Vos Reynaerde, Ruwaard Boudewijn en Jodocus* in boekvorm uitgegeven door de Amsterdamsche Keurkamer. Deze nationaalsocialistische uitgeverij publiceerde ook *Mijn kamp*, de Nederlandse vertaling van Hitlers *Mein Kampf* (1925). Het boek van Van Genechten was een verkoopsucces. Meteen in 1941 verschenen er twee drukken met een totale oplage van 10.000 exemplaren.⁸ Aan de bekendheid van het boek in NSB-kringen werd allicht bijgedragen door een opvallende advertentie. Op de laatste, ongenummerde pagina van de vierde druk van *Mijn kamp* werd reclame gemaakt voor het boek van Van Genechten over de *Reynaert*.

Afb. 2. Advertentie voor het boek van Van Genechten in *Mijn kamp* (vierde druk).

Niet alleen Klijn en Te Slaa stellen het boek van Van Genechten en diens artikel in *Nieuw Nederland* aan elkaar gelijk. Ook anderen doen dat. Zo schrijft Jorien Hollaar in 2017, in navolging van een *Volkskrant*-artikel van Gerard Groeneveld en Egbert Barten (1991), dat het verhaal van Van Genechten ‘voor het eerst [verscheen] in het tijdschrift van de NSB Nieuw Nederland in 1937’ en ‘in 1941 in boekvorm met afbeeldingen van Maarten Meuldijk’ (p. 127). Barten (2010) stelt in zijn artikel in *Tiecelijn*: ‘Had het antisemitische werk toen het in afleveringen in het NSB-blad verscheen nog weinig weerklank gevonden,⁹ dat werd anders toen het in het inmiddels bezette Nederland van 1941 bij de nationaalsocialistische uitgeverij De Amsterdamsche Keurkamer als boek verscheen’ (p. 114).¹⁰

Inderdaad, voor de boekversie was er binnen de NSB veel meer aandacht dan voor de tijdschriftversie van vier jaar daarvoor. Daarover is in het NSB-weekblad *Volk en Vaderland* (verder: *VoVa*) van 5 november 1937 in een aankondiging van het novembernummer van *Nieuw Nederland* alleen deze korte passage te vinden: ‘Dr. Van Genechten schrijft onder den titel “Van den Vos Reinaerde” in den geest van het oude Dietsche dierenverhaal een persiflage op den tegenwoordigen politieken toestand’ (p. 5). Over de boekversie daarentegen verscheen op 28 maart 1941 in *VoVa* al direct een uitvoerige, juichende bespreking met als kop ‘Het neushoorndier Jodocus in de Dietsche landen’ en als bovenschrift: ‘Vervolg op den Vos Reynaerde. Prachtig staal van volksche kunst’. In het krantenartikel worden onder meer de volgende kwalificaties gegeven: ‘Zoo door-en-door Dietsch is dit boek dat oud en jong er zich mee zal vermaken’, en ‘Afgezien van de op zichzelf al groote verdienste, zich aan den volkschen toon van het oude vermaarde boek te hebben gehouden en tegelijk in die sfeer met nieuwe vondsten en geestige trekjes als afgerond geheel een werkelijk “vervolg” te hebben gemaakt, is deze nieuwe Reynaert een prachtig staal van satyrieke tendenz-kunst’. Naar de eerder verschenen versie van het verhaal wordt slechts kort verwezen: ‘Reeds lang vóór 10 Mei 1940 heeft Van Genechten dit dierenepos verbeeld, maar het miste toen nog de zwart-wittekeningen van Meuldijk, waarvan er meer dan veertig tusschen den tekst voorkomen’ (p. 5). Andere verschillen worden in het *VoVa*-stuk uit 1941 niet genoemd.

In de tweede druk van het boek *Zwaard van de geest* (2009) vermeldt Gerard Groeneveld dat het verhaal van Van Genechten in 1941 werd gepresenteerd als ‘het nieuwe geestige vervolg van het middeleeuwse dierenepos’.¹¹ Over deze boekversie zegt hij dat die ‘in 1937 al te lezen [viel] in *Nieuw Nederland*, het culturele maandblad van de NSB, waar het toen weinig weerklank vond’ (p. 188). In Groeneveld (2019, p. 271) staat vrijwel letterlijk hetzelfde. In een artikel in *Dietsche Warande & Belfort* uit 2008 wijst Groeneveld erop dat het verhaal in het tijdschrift alleen uit tekst bestond, terwijl het boek overvloedig is geïllustreerd door Meuldijk, huistekenaar van de NSB. Verder noemt hij geen verschillen (p. 55).

Verschillen tussen de tijdschrift- en de boekversie worden ook niet genoemd in de recentste versie van *Bibliografie van de Nederlandstalige Reynaertbewerkingen van 1800 tot heden* (2004; 2014). Waar daar melding wordt gemaakt van het boek van Van Genechten wordt eraan toegevoegd: ‘In november 1937 in: *Nieuw-Nederland*’ (lemma 81). Wel wordt in de bibliografie verwezen naar een bijzondere versie die Wim Gielen in 1998 in *Tiecelijn* al signaleerde: *Reintje de Vos* (lemma 133). De uitgave met die titel was identiek aan het boek uit 1941, maar had ten onrechte als auteursnaam niet Van Genechten maar Meuldijk, de al genoemde tekenaar. Het boek moet aan het eind van de oorlog verschenen zijn, en wel bij de ‘*Uitgeversfirma Gent*’ – een uitgeverij waar verder nooit iets van vernomen is, aldus Gielen (p. 21). Waar Gielen (1998) refereert aan de twee versies van het verhaal van Van Genechten schrijft hij: ‘Een voorpublicatie verscheen reeds in november 1937 in *Nieuw Nederland*’ (p. 9). Ook Bergen en Clement (2019) spreken in hun boek *Kopstukken van de NSB* over ‘een voorpublicatie’ in *Nieuw Nederland* van november 1937, zonder daar verder iets over te zeggen (p. 156). Janssens en Van Daele (2001) merken op dat ‘geen vier jaar na de voorpublicatie de volledige tekst [verscheen] als Van den vos Reynaerde, Ruwaard Boudewijn en Jodocus’. Wat er in de boekversie aan de tijdschriftversie werd toegevoegd, laten zij onbesproken (p. 253).

Kennelijk heeft geen van deze auteurs aandacht willen besteden aan de mogelijkheid dat er tussen de diverse versies van het vervolgverhaal van Van Genechten interessante verschillen bestaan. Maar die zijn er wel degelijk. Om te beginnen staat Reynaert in de titel van de boekversie niet meer alleen, maar wordt zijn naam vergezeld van die van de ezel Boudewijn en het neushoorn dier Jodocus. Ook zijn er nu hoofdstuktitels en heeft de uitgever van het boek gezorgd voor een aantrekkelijker lay-out en lettertype. Daarnaast is de tekst in het boek aanmerkelijk langer

Afb. 3. Tibeert verorbert het visje Puttepeel (tekening M. Meuldijk in de boekversie uit 1941).

(ongeveer 16.000 woorden) dan die in het artikel (ongeveer 5.000 woorden). De extra ruimte wordt ingenomen door een aantal formuleringen die wat breedsprakiger zijn geworden, maar vooral door nieuwe fragmenten. Wel in het boek, maar niet in het tijdschrift wordt bijvoorbeeld verteld hoe Reynaert met mooie praatjes een aantal kippen en een jong haantje uit hun ren lokt, waarna hij ze verorbert op zijn erf *Malpertuus*.¹² Ook nieuw ten opzichte van het tijdschrift is een passage waarin Tibeert zich tegoe doet aan het visje Puttepeel.

In het boek heeft Van Genechten ook de naam Jodocus uit de tijdschriftversie in Jodocus veranderd, en zo nog evidenter gemaakt waar het neushoorn dier 'Jood-ocus' voor staat. Een wat subtielere verandering is te zien in de eerste alinea. Daar wordt in de tijdschriftversie gemeld dat de boerenjongen uit de Kempen die dit vervolg op het verhaal over Reynaert heeft geschreven, 'van genachte op genachte' (van tijdvak tot tijdvak) heeft gewacht.¹³ In het boek staan op dezelfde plaats de woorden 'van genechte op genechte', waarmee de relatie met de naam van de auteur nog duidelijker wordt.

Er zijn ook andere verschillen, die dieper graven en waaraan tot nu toe in de literatuur is voorbijgegaan. Wat voor verschillen zijn dat, en hoe

weerspiegelen die de ontwikkelingen in het denken binnen de NSB en bij Van Genechten zelf? Daarop ga ik hieronder in. Maar eerst vat ik het verhaal kort samen voor zover het in beide versies overeenkomt.¹⁴

Het vervolgverhaal over de vos, de ezel en het neushoorn-dier

De oude en verzwakte koning Nobel is doodgetrapt door de ezel Boudewijn. Die regeert nu over het dierenrijk als ruwaard (regent). Een nieuw, onbekend dier maakt zijn entree: het neushoorn-dier Jodocus, dat een centrale rol in het verhaal zal spelen. Al snel wordt Jodocus adviseur van Boudewijn en op zijn advies proclameert Boudewijn de principes van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Er komen verkiezingen en de invloed van Jodocus groeit gestaag – net als het getal van de familieleden die hij binnenhaalt en die allemaal belastingen gaan innen.

Via Boudewijn moedigt Jodocus de dieren ook aan om niet meer de regels van hun eigen geslacht te volgen, maar te paren met wie ze maar willen. Gevolg is dat er nooit eerder geziene monsterlijke dieren worden geboren. Alleen in het noordoosten, waarheen Reynaert met zijn gezin vertrokken is, volgen de dieren nog hun eigen natuur. Berichten over het goede leven daar bereiken het gebied waar Boudewijn en Jodocus heersen en waar het steeds slechter gaat. Om de onrust die daardoor ontstaat de kop in te drukken, stelt Jodocus voor om Reynaert met geld naar het hof te lokken. Belijn de ram krijgt de taak Reynaert op te halen. Aanvankelijk lijkt zijn missie te slagen maar Reynaert heeft een voor Belijn fatale list in petto. Belijn wordt opgevreten door Isegrim de wolf, die samen met Firapeel het luipaard is aangesteld om de grens te bewaken. Vervolgens wordt Lietpit de aap naar Reynaert gestuurd. Ook dat loopt niet goed af; Reynaert duwt Lietpit in een diepe kuil waar hij niet meer uitkomt.

Ten slotte gaat Jodocus zelf op reis naar Reynaert. Hem doet Reynaert geloven dat hij niet de vos, maar Grimbeert de das is. Jodocus laat zich ook wijsmaken dat de das hem de weg naar de woning van Reynaert zal wijzen. Feitelijk echter wordt hij naar het tijdelijke hof van Lionel, de

zoon van Nobel, gestuurd. Lionel doet zich voor als Reynaert en hij vertelt Jodocus dat hij tegen een ruime vergoeding zal worden aangesteld als belastinginnehmer over het hele land.

De list werkt: Jodocus keert opgetogen terug naar het hof van Boudewijn. Daarheen is intussen ook Lionel met diens aanhang uit het oosten op weg. Wanneer de stoet voor de poorten staat van het hof van Boudewijn ziet Jodocus zijn kans schoon. Hij pleegt verraad tegen Boudewijn. Als die nu meteen Jodocus als machthebber erkent, zal hij de verdediging van het land op zich nemen. Doet Boudewijn niet wat Jodocus vraagt, dan zal Reynaert zichzelf tot ruwaard verklaren, zo zegt Jodocus; dan zijn de gevolgen voor Boudewijn niet te overzien. Als Boudewijn dat hoort, geeft hij Jodocus een trap met zijn achterpoot en dreigt er een gevecht uit te breken.

Dan echter verschijnt Lionel met zijn gevolg. In de moordpartij die nu wordt aangericht, laten Jodocus en bijna al zijn familieleden het leven. Er zijn een paar neushoorn dieren die weten te ontkomen; die vluchten naar andere landen. Boudewijn wordt aan de mensen overgeleverd en zucht nu onder hun slagen. Het verhaal eindigt in beide versies aldus: 'Men moet evenwel niet denken dat Reynaert, die met den stoet van Lionel was opgetrokken, nu verder leefde aan diens hof. Reeds in den stoet had hij kans gezien, een vette hen te verschalken en zoo zal het ook wel altijd blijven.'

Drie nationaalsocialistische thema's

Zowel in de boekversie uit 1941 als in de tijdschriftversie uit 1937 is sprake van schaamteloos antisemitisme. Daarnaast zijn er nog twee andere typisch nationaalsocialistische stellingnames te herkennen waarvan Van Genechten zijn lezerspubliek wilde overtuigen: de parlementair-democratische staatsvorm deugt niet, en hetzelfde geldt voor wat hij 'rasvermenging' of 'rassenvermenging' noemde.¹⁵ Op alle drie die punten bestaan er verschillen tussen de tijdschriftversie en de boekversie – verschillen die parallel lopen met veranderingen in de NSB in de jaren tussen 1937 en 1941.

Antisemitisme

Nadat Judocus in 1937 nog tamelijk neutraal is geïntroduceerd als ‘een allerwonderlijkst dier’, verschijnen op de volgende pagina’s stereotiepe antisemitische kwalificaties als ‘dit vreemd gedrocht en zijn wanstaltig uiterlijk’, ‘dikke lippen’, ‘vet neushoorn dier’ en ‘een verderfelijke geest’.¹⁶ Helemaal aan het eind van het verhaal, vlak voordat Firapeel hem doodbijt, zegt die tegen Judocus: ‘Gij zijt wel slim in het kleine, maar de groote dingen ziet gij over het hoofd’ (p. 347).

De slimheid van Judocus waarnaar Firapeel hier verwijst – eerder in het verhaal met ‘slinksheid’ aangeduid (p. 344) – is de lezer in eerdere passages van de tijdschriftversie uit 1937 al meer of minder subtiel onder de aandacht gebracht. Zo maakt Judocus de andere dieren via Boudewijn wijs dat ze er met de nieuwe belastingregels op voor- in plaats van achteruitgaan. Vroeger moesten ze een vierde deel van hun inkomsten betalen, nu is dat slechts een derde deel (en drie is kleiner dan vier, zullen de dieren hebben gedacht die door Judocus worden toegesproken). Ook zorgt Judocus ervoor dat hijzelf en de andere belastingvaarders uit zijn familie bij de andere dieren altijd iets te vorderen hebben, zodat ze steeds verdergaande diensten kunnen eisen. Dat leidt er bijvoorbeeld toe dat Bruun de beer Judocus op zijn rug moet dragen en dat Limpaard het everzwijn het bos in moet duiken om een weg voor hem vrij te maken. De dieren die zo worden geknecht, beseffen dat ze worden uitgebuit, maar ze durven daar niet over te klagen. Aan het eind van het verhaal laat de schrijver Judocus kennen als verrader van Boudewijn: ‘Om dit verraad was de ezel zoo verwoed, dat hij op Judocus toesprong [...]’ (p. 346). Vervolgens worden Judocus en het grootste deel van zijn neven door Lionel en diens aanhangers als vanzelfsprekend om het leven gebracht.

In de versie van 1941 is het antisemitisme uit de versie van 1937 alleen maar explicieter geworden. De antisemitische stereotypes zoals die ook in spotprenten in *VoVa* worden uitgebeeld (grote neus, dikke lippen, dikke buik, inhalig, doortrapt, verraderlijk en gemeen), zijn nog verder aangezet

Afb. 4. Antisemitische spotprent uit *VoVa* (tekening M. Meuldijk, 7 maart 1941, p. 3).¹⁷

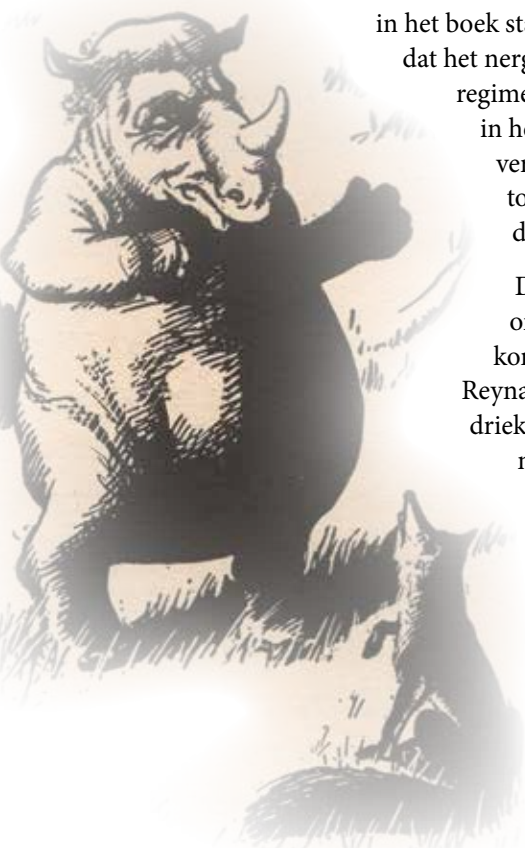
en nog nadrukkelijker geformuleerd, en ze worden nu ook in beeld gebracht door vaste *VoVa*-tekenaar Meuldijk.

In het boek wordt bij de introductie van Jodocus gezegd dat hij ‘een allerzonderlijkst dier’ is, maar daaraan wordt nu toegevoegd dat hij mager is, dat zijn vel in zware rimpels hangt en dat zijn dikke buik waggelt op een paar korte beentjes. Ook is hij nu ‘een lelijk lomp dier te midden van [...] Dietsche pracht’.

Nieuw is de passage waarin Jodocus wordt afgeschilderd als een dier dat ‘in zijn lompe lichaam alle heete lusten voelde van het Oosten en de vage verlangens, die in zijn geslacht waren ontstaan, toen zij van alle dieren in vroegere tijden afgescheiden leefden’. Verderop in het boek staat ook: ‘Het is de vloek van zijn geslacht, dat het nergens thuis is en zoo kon hij nooit zelf het regiment voeren.’ In een andere nieuwe passage in het boek, waar Tibeert het visje Puttepeel verorbert, wordt Jodocus ‘ingeboren wreedheid’ toegeschreven, die maakt dat hij ‘het stomme dier [wilde] zien spartelen van angst’.

De hebzucht van Jodocus wordt in het boek onderstreept in de ook nieuwe passage waarin koningszoon Lionel (door Jodocus gezien als Reynaert) hem voorstelt dat de dieren voortaan driekwart van hun inkomsten aan belasting moeten betalen; twee derde daarvan zou dan aan Jodocus toevallen. Impliciet blijft het rekensommetje dat $\frac{3}{4}$ maal $\frac{2}{3}$ gelijk is aan $\frac{1}{2}$. ‘Dit hoorend,’ zo schrijft Van Genechten in de boekversie, ‘voelde

Afb. 5. Jodocus en Reynaert (tekening M. Meuldijk in de boekversie uit 1941).

Jodocus dat zijn lippen nat worden en – wat sinds jaren niet was geschied – ook zijn begeerige oogen werden uit zichzelf vochtig.’

Dat Van Genechten het antisemitisme in zijn verhaal uit 1941 nog zwaarder aanzet dan hij in 1937 al gedaan had, weerspiegelt de ontwikkeling in het denken over Joden binnen de NSB en ook van hemzelf. In 1933 nog stond in de programmatische *Brochure no. 3* van de NSB dat de beweging, anders dan het Duitse nationaalsocialisme, *niet* antisemitisch was (p. 4), en in de programmatische *Brochure V* uit 1936 komen termen als ‘het Joodse volk’ of ‘antisemitisme’ niet voor. In de periode daarna, tot de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1937, was er in de NSB sprake van een ‘halfslachtig en dubbelzinnig’ antisemitisme, aldus De Jonge in zijn studie van het Nederlandse nationaalsocialisme (1979, p. 113). Ook volgens Te Slaa en Klijn (2021) zwakte de koers van de NSB, en wel ‘tussen het Italiaanse, “staatse” fascisme en een uitgekleden versie van het Duitse *völkische* nationaalsocialisme, maar dan zonder het radicale antisemitisme en de rassenleer van de nazi’s’ (p. 697).

In een artikel over de ideeën van prominente NSB’ers over de Jodenvervolging wijst Zurné (2014) erop dat Van Genechten behoorde tot de ‘nationale vleugel’ binnen de heterogene NSB. Net zoals oorspronkelijk NSB-leider Mussert en plaatsvervangend leider Van Geelkerken stond hem een uitgesproken Nederlands nationaalsocialisme voor ogen. Het antisemitisme speelde in de top van de NSB in de eerste jaren geen grote rol; het *völkische* antisemitisme zoals dat door de Duitse NSDAP gepredikt werd, leefde niet binnen het Nederlandse nationaalsocialisme, aldus Zurné (p. 194).

Inderdaad was – en bleef – Van Genechten een duidelijke voorvechter van een Nederlands of ‘Dietsch’ nationaalsocialisme. Wat voor hem in de jaren voor de oorlog de betekenis was van het woord Dietsch, dat hij ook een aantal keren gebruikte in de verschillende versies van zijn Reynaertverhaal, is te zien in zijn brochure *Dietsche verbondenheid* uit 1938. Voor de vorming van een volk zijn vier elementen bepalend, zo

schrijft hij daar: het ras, de taal, de geschiedenis en de cultuur (p. 9). Op alle vier relevante punten nu hebben Vlamingen en Nederlanders – ondanks evidente verschillen – zo veel gemeenschappelijk dat de NSB het als haar taak ziet om deze twee Dietsche volksdelen tot elkaar te brengen. Daarmee doet de beweging ‘in den waren zin des woords Groot Nederlandsch werk’ (p. 27-28).

Dit pleidooi uit 1938 voor een ‘Dietsch’ bewustzijn binnen het Nederlandse nationaalsocialisme impliceerde niet dat Van Genechten afstand nam of hield van een expliciet antisemitisme. In 1937 was het antisemitisme binnen de NSB zodanig verscherpt dat er sprake was van ‘een principiële verandering’, aldus De Jonge (1979, p. 133). Na een zware nederlaag van de NSB bij de Tweede Kamerverkiezingen van eind mei en een crisis binnen de partij die daarop in september volgde, verscheen in oktober van dat jaar *De bronnen van het Nederlandsch nationaal-socialisme* van de hand van NSB-leider Mussert.¹⁸ Daarin wordt een niet te missen vijandbeeld gecreëerd: ‘[Het gedrag van het Joodse volk in Nederland] dulden wij niet, nu niet en nooit; het is onze plicht daaraan een eind te maken’ (p. 19-20). In het door Nederlandse nationaalsocialisten veelgelezen *VoVa* vond Musserts betoog ruim weerklank. In een uitvoerig artikel over de positie van de Joden in Nederland in het nummer van 26 november 1937 wordt deze bevolkingsgroep niet langer slechts als volksvreemd, maar ook als minderwaardig gekarakteriseerd met uitspraken als ‘De Germaansche volksaard bleef, Gode zij dank, in ons land het zuiverst bewaard; deze aard verschilt hemelsbreed van den Joodschen. De echte Nederlander heeft een afkeer van opdringerigheid en van een geraffineerde leugenachtigheid.’¹⁹ Pal naast het artikel staat nog een advertentie voor een boek met de titel ‘De Joodsche hoogmoed’ (p. 3).

In dit klimaat verscheen medio november 1937 het Reynaertvervolg van Van Genechten. Net als in het artikel in *VoVa* aan het eind van die maand bevatte het verhaal Van Genechten de onverholen antisemitische boodschap uit de *Bronnen van het Nederlandsch nationaal-socialisme*, maar dan vertaald in een toegankelijke fictievorm. De *Reynaert* van Van

Genechten appelleerde ook nog eens aan positieve sentimenten van zijn lezers over een van de bekendste protagonisten uit de Nederlandse – of beter misschien in dit verband de ‘Dietsche’ – literatuur. Dat vergrootte in de ogen van Van Genechten allicht de kans op een effectieve verspreiding van zijn antisemitische ideeën, in elk geval onder de lezers van *Nieuw Nederland*. Hoe die ideeën zich in de eerste jaren van de oorlog nog verhardden, blijkt uit de uiterst antisemitische brochure *Het Joodsche vraagstuk in Nederland*, die hij na het verschijnen van de boekversie van zijn Reynaertverhaal publiceerde.

In dit betoog, hoogstwaarschijnlijk daterend uit de eerste helft van 1942,²⁰ stelt Van Genechten dat Joden pas tevreden zijn wanneer ze erin slagen om op het ‘eigen volk [van een land] te parasiteeren, het te misbruiken en het uit te zuigen’. Er resteren dan ook maar twee mogelijkheden: ‘ofwel de Jood uit het volksleven te bannen, ofwel door hem te worden overheerscht’ (p. 22). Ook meent Van Genechten dat wat hij ‘het Joodsche vraagstuk’ noemt, voor heel Europa vanuit Berlijn zou worden opgelost. Conform een idee dat Hitler en in diens spoor Mussert al voor de oorlog ventileerden, zouden alle Europese Joden in één gebied moeten worden samengebracht.²¹ Dat zou dan vanzelfsprekend onder nationaalsocialistische controle moeten staan, aldus Van Genechten (p. 23).

Op de laatste pagina klinkt hij nog dreigender: de Joden moeten gaan begrijpen dat zij ‘uit zich zelf moeten terug treden, dat zij niet moeten wachten tot zij ergens worden teruggeworpen om te verdwijnen’. De slotzin op die pagina is nog huiveringwekkender dan alles wat er in de brochure aan voorafgaat, zeker in het licht van wat we inmiddels weten over de afspraken over de *Endlösung* die de nazi’s maakten tijdens de Wannsee-conferentie van januari 1942.²² ‘Dat het oogenblik, waarop het Joodsche vraagstuk in Nederland definitief zal zijn opgelost, spoedig kome!’, zo eindigt Van Genechten zijn brochure (1942a, p. 24).

Wat de *Endlösung* zou gaan inhouden, zullen weinig lezers zich in de eerste jaren van de oorlog hebben kunnen voorstellen. Dat zal ook voor Van

Afb. 6. Jodocus wordt vermoord (tekening M. Meuldijk in de boekversie uit 1941).

Genechten zelf hebben gegolden toen hij in 1937 en in 1941 de verschillende versies van zijn Reynaertverhaal schreef. Maar de koelbloedige manier waarop hij Judocus/Jodocus en zijn familie in beide versies door Lionel en diens medestanders laat vermoorden, is al erg genoeg: 'Er ontstond een verschrikkelijk bloedbad tussen alle belastingvaarders'.

Tegen de parlementaire democratie

In beide versies van het verhaal van Van Genechten komen de dieren aan het hof van ruwaard Boudewijn al vlug bijeen in een parlement. Nadat Firapeel en Isegrim naar de grensstreek zijn vertrokken, kondigt Boudewijn, ingefluisterd door Judocus, het besluit af dat in zijn land voortaan vrijheid, gelijkheid en broederschap zullen bestaan. Hij presenteert de gevolgen daarvan als positief, maar voor de lezer is duidelijk dat toepassing van deze uit Frankrijk geïmporteerde uitgangspunten in dit dierenrijk weinig goeds zal opleveren. Ook deelt Boudewijn mee dat de slimste dieren zullen worden aangesteld als zijn raadsliden. Wie die slimste dieren zijn, mag het parlement bepalen. Maar die bevoegdheid is slechts schijn. Boudewijn heeft al lang beslist dat Belijn, Lietpit en Judocus de verkiezing zullen winnen. Al vlug wordt ook duidelijk waar de parlementaire democratie feitelijk op uitdraait: terwijl Boudewijn formeel de troon bezet houdt, is de werkelijke macht in handen van Judocus. Aan het eind van het verhaal maakt Lionel zijn opwachting. Hij wordt direct herkend als leider met een natuurlijk gezag: 'Izegrim en Firapeel hadden, nadat zij hem ontmoetten, hem onmiddellijk als hun heer erkend. En alle dieren uit den Achterhoek deden hetzelfde en ook Reinaert was naar Lionel op weg', aldus de tijdschriftversie (p. 345).

In de boekversie ontwikkelt het antidemocratiethema zich niet veel anders dan in de tijdschriftversie. Wel is de toon waarmee de eigenschappen van de aankomende alleenheerser Lionel worden

bezongen nog juichender geworden. In de tijdschriftversie is sprake van 'een diepen wilde blik in zijn ogen' (p. 346); in de boekversie is dat geworden: 'een vurige en heerszuchtige trek [...] in zijn wilde en toch vriendelijke oogen' (p. 77). Of Van Genechten hier naar een specifieke nationaalsocialistische leider wilde verwijzen is niet duidelijk, maar als dat zo was, zal de lezer allicht eerder aan Hitler dan aan Mussert hebben gedacht. Over Hitlers ogen schrijft Rohrbach (2011) in een Duits tijdschrift voor oogheelkunde dat die door talrijke tijdgenoten in elk geval tot 1943 'fascinerend, magnetiserend und hypnotiserend' werden genoemd (p. 644). Als vanzelfsprekend 'traden [de dieren] voor Lionel en betuigden hem hulde', zo vervolgt het boek (p. 77). Ook Reynaert weet direct dat hij met een geboren leider te maken heeft 'door de enkele woorden van wie door roeping en zelftucht een heerscher was' (p. 79).

Dat Van Genechten al in 1937 de parlementaire democratie als staatsvorm afwees, kwam niet uit de lucht vallen. Anderhalf jaar eerder, in maart 1936, schreef Hermannus Reydon in hetzelfde tijdschrift *Nieuw Nederland* een artikel waarin hij deze staatsvorm 'volksvreemd [...] voor den Nederlander' noemde en in strijd met diens 'Germaansche aard' (p. 704). Die is geheel anders dan de aard van de 'Latijnsche mens'. De strijd zoals die in Nederland werd gevoerd tussen nationaalsocialisme en democratie was dan ook in wezen een strijd tussen de massa van het volk en zijn van het volk vervreemde leiding, aldus Reydon (p. 704-707).²³ Ook in 1936 publiceerde de NSB het herziene partijprogramma in de vorm van de al genoemde *Brochure V*, die als ondertitel had *Staatkundige richtlijnen der nationaal-socialistische beweging in Nederland*. Nog scherper dan voorheen wordt daarin de parlementaire democratie van de hand gewezen: 'Deze huidige demo-liberale staat, d.w.z. de democratische staat die steunt op liberale beginselen, is voor een Christen niet te aanvaarden [onder meer vanwege] het democratische streven naar Volkssouvereiniteit, culmineerend in het algemeen kiesrecht (de uiterste consequentie der Fransche revolutie)' (p. 12).

In diezelfde brochure wordt, geheel in fascistische en nationaalsocialistische geest, de centrale rol van de leider benadrukt. De een is nu eenmaal geschikter dan de ander om in de eigen kring en in de volksgemeenschap een leidende taak te vervullen. Niet 'het toeval van het domme getal of de gunst van de partijmannen' moet bepalen wie in de staat de leiding krijgt, maar 'bekwaamheid en verantwoordelijkheid, eer en trouw' (p. 32).

Toen het boek van Van Genechten in 1941 verscheen, was in Duitsland en Italië de democratie allang verdrongen door het leidersbeginsel, met als belangrijke pijler een onbegrensde verheerlijking van de Führer, resp. de Duce. In Nederland probeerde de NSB een tijdlang een vergelijkbare positie te bewerkstelligen voor Mussert, maar de bezetter voelde daar niets voor. In december 1942 werd Mussert weliswaar door Hitler erkend als 'leider van Nederland', maar dat was alleen in naam; feitelijk machthebber bleef de Duitse Rijkscommissaris Seyss-Inquart.²⁴ In zijn politieke uitingen week Van Genechten nooit af van de lijn van een Nederlands of 'Dietsch' nationaalsocialisme. Zo schreef hij in augustus ('oogstmaand') 1942 in zijn rol van vormingsleider in *Ontwakend Volk* de NSB'ers nog voor dat op elke vormingsbijeenkomst de figuur van leider Mussert in verband met het dan behandelde onderwerp moest worden belicht (Van Genechten, 1942c, p. 13). Maar in zijn vervolgverhaal van de *Reynaert* klinkt bepaald geen aversie door tegen de buitenlandse bezetter: koningszoon Lionel komt uit het oosten het rijk binnen en vertoont als de aanstaande heerser meer gelijkenis met Hitler dan met Mussert.

Tegen rassenvermenging

Al vlug na de entree van Judocus in het verhaal zoals Van Genechten het in 1937 vertelt, komt de neushoorn met het voorstel om alle diersoorten – omwille van de broederschap – met elkaar te laten paren: de stier en de geit, de haas en de vis, de fret en het everzwijn, enzovoort: 'Dit zijn de nieuwe goede manieren.' Enkele pagina's later wordt melding gemaakt van grote verwarring onder de dieren. Doordat ze allemaal door elkaar aan

het paren zijn geslagen, worden er monsterlijke nakomelingen geboren. Rassenvermenging heeft kennelijk ellendige gevolgen. Alleen raszuivere dieren is het gegeven 'naar de wetten van hun geslacht' te leven. Dat het zo hoort, laat Van Genechten door Reynaert bevestigen als die tegen Isegrim zegt dat ze veel en fel gestreden hebben 'volgens onze natuur'. Een pagina verder is het zelfs Judocus die Lietpit verwijt dat die zich niet gedraagt volgens zijn 'knechtenaard'. Die heeft Judocus zelf ook, zegt hij, maar: 'ik houd me daarbij' (p. 342). In de boekvorm van het verhaal wordt dit ook allemaal verteld. Maar er komt nog het een en ander bij. Zo wordt als adagium gepresenteerd: 'Wie zijn eigen waarde kent en wie volgens eigen wetten leeft, is altijd bij zichzelf tehuis' (p. 38). Enkele pagina's verder wordt daaraan toegevoegd dat: 'de bastaard geen maat in zichzelf [heeft] en bereid [is], die van ieder ander te aanvaarden' (p. 41).

Opvallend in het boek is vooral hoeveel explicieter Jodocus is als hij Boudewijn en de andere raadsheren zegt dat rassenvermenging noodzakelijk is om de dieren in het gewenste gareel te krijgen. In de tijdschriftversie stond nog eenvoudigweg: 'Toen kwam er een tijd van grote verwarring' (p. 340). Vier jaar later vermeldt Van Genechten ook de redenen waarom Jodocus uit is op rassenvermenging: 'Zolang de dieren leven naar hun eigen aard, zal men nooit het regiment van vrijheid erkennen. Het is noodig dat wij hen van hun aard vervreemden. Maar dat moet met verstand en overleg gebeuren. Wanneer zij in hun eigen sibbe blijven, zullen wij nooit bereiken, dat zij hun weg verliezen' (p. 27). De boodschap van Van Genechten is helder. Rassenvermenging is een bewuste strategie van de Joden om de samenleving te ontregelen en de macht in handen te krijgen. Om dat tegen te gaan, moet er een rijk komen zonder bastaards, een rijk waar eenieder leeft naar de wetten van het eigen geslacht, *rein van aard* is zogezegd.²⁵ Dat doet denken aan de hedendaagse extreemrechtse *Great Replacement*-complottheorie die inhoudt dat Joden of 'globalisten' het 'witte ras' door rassenvermenging willen 'omvolken' en zelf als 'marionettenmeesters' de macht willen grijpen (Hummelen, 2022).²⁶

Hoe Van Genechten rond het verschijnen van het Reynaertverhaal in boekvorm over rassenvermenging dacht, wordt ook duidelijk uit zijn brochure *Het Joodsche vraagstuk in Nederland* (1942a). Daarin stelt hij de Joden voor als een nomadenvolk dat nooit een eigen cultuur heeft opgebouwd. Hij beschouwt hen als 'een product van de grootst mogelijke rassenvermenging, en wel de vermenging van zeer ver uiteen liggende rassen' (p. 3) en schrijft hun een 'straathondenmoraal' toe (p. 15). Er moet op worden toegezien dat [Joden] zich niet 'vermengen met Nederlanders' vlak voordat ze 'ergens worden teruggeworpen om te verdwijnen', aldus Van Genechten in de laatste alinea van zijn ijzingwekkende uiteenzetting.

Dat Van Genechten zich ook al in zijn verhaalversie van 1937 tegen rassenvermenging had gekeerd, zij het minder expliciet en fel dan vier jaar later, past bij de ontwikkeling van de NSB-ideologie in die tijd van 'staats' naar 'volkse' denkbeelden. Was de partij in de jaren tot 1936 nog vooral georiënteerd op het Italiaanse fascisme, waarin het heil werd verwacht van een corporatieve staat onder de eenhoofdige leiding van Mussolini, dat werd anders toen in 1936 *Brochure V* verscheen. Etniciteit werd voortaan beschouwd als het belangrijkste middel om de volksgemeenschap te binden.²⁷ 'Ons Volk wordt zich weer van zijn eenheid bewust', staat in deze brochure, en ook: 'De verdeeling der menschen in rassen is door den Schepper zelf gewild, vandaar dat er een den menschen ingeboren neiging leeft tot vereeniging met zijn stamgenooten' (p. 29).

In de brochure *De bronnen van het Nederlandsch nationaal-socialisme* die Mussert in het najaar van 1937 liet verschijnen, werd de Duitse rassenleer nog dichter benaderd.²⁸ In de inleiding konden de NSB'ers lezen dat 'het nationaal-socialisme [zich] verzet tegen rassenvermenging, want vele hoogstaande volkeren zijn ondergegaan omdat ze zich daaraan niet hielden' (p. 7). In het deel van zijn betoog over de liefde voor volk en vaderland stelt Mussert dat het Nederlandse volk behoort tot de Germaanse tak van het Noordras: 'het ras, dat de wereld tot op den huidigen dag leidt door zijn scheppende kracht, zijn stoutmoedigheid, zijn wilskracht' (p. 17). Helaas zijn de daarbij passende zeden en cultuur negatief beïnvloed door

de volksvreemde denkbeelden van de Franse revolutie, aldus Mussert. Antisemitisme was in deze context niet ver weg. Ondraaglijk vindt de NSB-leider het gedrag van de Joden in Nederland ('grootendeels onvermengd, ten deele vermengd') dat erop is gericht om bodem, handel en – nog erger – de opvoeding van de jeugd te beheersen (p. 19-20).

Samengevat: de verscherping in de manier waarop Van Genechten in zijn Reynaertverhaal omgaat met antisemitisme, democratie en rassensvermenging weerspiegelt de verharding van de ideeën die tussen 1937 en 1941 over deze typisch nationaalsocialistische thema's door de NSB naar buiten werden gebracht. Ook de uitingen van Van Genechten zelf gingen in deze periode van kwaad naar erger. Maar wat was daarvoor de voedingsbodem? Wat was de achtergrond van Van Genechten en wat deed hij tot het einde van 1941? Daarover gaat de volgende paragraaf.²⁹

Van Genechten: loopbaan tot 1942

Robert van Genechten werd op 25 oktober 1895 in Antwerpen geboren. In 1914 vertrok hij naar Nederland om in Utrecht rechten te gaan studeren. In 1916 kwam hij terug naar België, waar hij zijn studie wilde voortzetten aan de pas geopende 'Vlaamsche Hoogeschool'. Dat was een politiek geladen keuze. De universiteit was opgericht door de Pruisische gouverneur-generaal Von Bissing om de positie van de Vlamingen te versterken en het onderwijs te vernederlandsen. Van Genechten kon zich daar als Vlaams activist geheel in vinden. Na het einde van de Eerste Wereldoorlog werd Van Genechten in België als collaborateur beschouwd. In 1918 vluchtte hij naar Nederland, om daar weer aan de Utrechtse rechtenfaculteit te gaan studeren. Uit brieven die hij begin 1919 schreef aan zijn schoolvriend Paul van Ostaijen blijkt dat ze toen beiden, strijdend als activist voor een vrij Vlaanderen, in bolsjewistische richting waren geradicaliseerd. In 1920 werd Van Genechten door het Hof van Assisen in Antwerpen bij verstek tot acht jaar gevangenisstraf veroordeeld. Dat belette hem niet om actief te blijven voor de Vlaamse beweging. Vanaf

1929, nadat de *Uitdovingswet* van kracht was geworden, mocht hij zich weer in België vertonen.

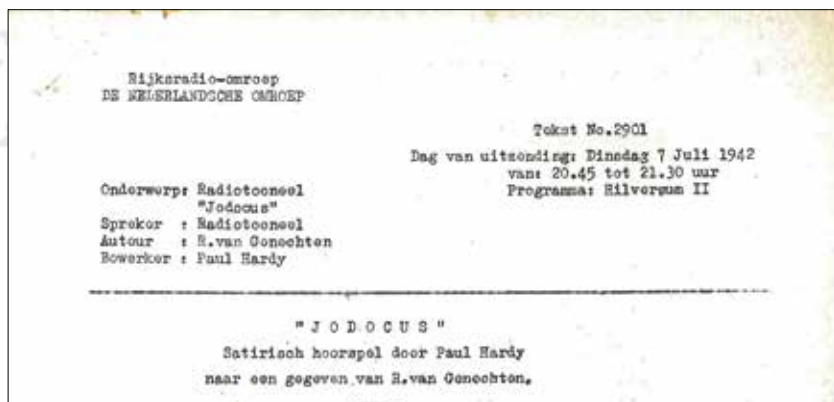
In 1925 werd Van Genechten, in associatie met Anton van Vessem, advocaat en procureur in Utrecht. Daar promoveerde hij in 1927 cum laude op het economisch getinte proefschrift *De ontwikkeling der waardeleer sinds 1870*. In 1928 werd hij privatdocent in de staathuishoudkunde aan de Utrechtse universiteit en in 1930 liet hij zich tot Nederlander naturaliseren. Lid van de NSB werd hij in 1934. Twee jaar later trad hij toe tot de redactie van *Nieuw Nederland* en in het najaar van 1938 werd hij de enige redacteur en daarmee de ‘hoofdopsteller’ van dit theoretische orgaan van de NSB. In datzelfde najaar benoemde Mussert hem tot vormingsleider; twee jaar later werd hij ook leider van het Opvoedersgilde. Ook was hij vanaf 1938 Musserts ‘Gemachtigde voor Onderwijs en Opvoeding’. Hij vatte zijn vormings- en opvoedingstaken breed op: de leden van de NSB moesten én zedelijk én geestelijk én lichamelijk zo worden opgevoed dat ze het ideaal van de ware nationaalsocialist zo dicht mogelijk benaderden.

De Vlaamse kwestie waarvoor hij zich eerder zo had ingezet, raakte bij Van Genechten geleidelijk op de achtergrond. Wel schreef hij in 1938 de brochure getiteld *Dietsche verbondenheid*. Daarin refereerde hij aan ‘heimwee naar een vaderland, dat België aan de Vlamingen nog steeds niet kan bieden’ en stelde hij dat de NSB ‘Groot Nederlandsch werk’ deed (zie ook hierboven). Daarmee sloot hij aan bij de NSB-partijlijn zoals die in 1936 in *Brochure V* was verwoord. Weliswaar moest in ‘de huidige ontredde’ in de eerste plaats worden gestreefd naar de heropbouw van Nederland, maar de NSB voelde zich nauw verwant met de delen van de ‘Dietschen stam’ buiten Nederland.³⁰ Met warme belangstelling werd in *Brochure V* dan ook geconstateerd dat zowel in Nederland als in Vlaanderen een steeds krachtiger opleving van het ‘Dietsche stambewustzijn’ tot uiting kwam (p. 30).

Tijdens de oorlog bleef Van Genechten zijn overtuiging uitdragen dat het nationaalsocialisme in Nederland een Nederlands of 'Dietsch' karakter moest hebben. Hij zag een toekomst voor zich waarin een nationaalsocialistisch Nederland geen onderdeel was van Duitsland, maar samen met onder meer Duitsland in een groot Germaans verband zou worden opgenomen. Bij zijn verhoor in 1945 zei hij daarover: 'Mijn streven ging in de richting, dat er in Nederland zou zijn leiding, en geestelijke ontwikkeling van het Volk, in den geest van het nationaalsocialisme en van bereidheid tot samenwerking met Duitsland.' Ook vestigde hij in dat verhoor de aandacht op lezingen waarin hij had uitgesproken dat de NSB'ers vrienden waren van Duitsland 'maar niet hun personeel' (*Proces-verbaal van het verhoor van Van Genechten, 23-8-1945*, p. 18).

In juli 1941 werd Van Genechten benoemd tot bijzonder hoogleraar volkshuishoudkunde (economie) in Leiden. Veel hield dat niet in. Sinds de Cleveringa-rede van november 1940 en de daaropvolgende studentenstaking functioneerde de Leidse universiteit feitelijk niet meer. Carrière maakte Van Genechten als jurist. In september 1940 werd hij aangesteld als procureur-generaal bij het gerechtshof in Den Haag. In augustus 1941 kreeg hij dezelfde positie in een bijzondere kamer in dit gerechtshof: het *Vredegerechtshof*. Dit nieuwe juridische orgaan was mede op zijn initiatief ingesteld om het gemakkelijker te maken om tegenstanders van de NSB te blijven vervolgen. Tot ontzetting van veel Nederlandse juristen kon daarbij voorbij worden gegaan aan het *ne bis in idem*-principe: ook als er geen nieuwe feiten of omstandigheden waren, kon iemand opnieuw worden berecht – en dan met toepassing van nationaalsocialistische normen.

In de eerste helft van 1942 kwam Van Genechten vanwege zijn Nederlands-nationaalsocialistische standpunt in conflict met andere NSB'ers zoals Rost van Tonningen, de Duitse machthebbers en de Nederlandse SS. In 1943 raakte hij in een diepe depressie en ondernam hij twee zelfmoordpogingen. Op die gebeurtenissen, en ook op het proces dat

Afb. 7. Begin van de openingspagina van het hoorspelscenario.

na afloop van de oorlog tegen hem werd gevoerd, kom ik nog terug. Eerst gaat het over wat er in 1942 en 1943 met zijn Reynaertverhaal gebeurde.

Het verhaal van Van Genechten als hoorspel

In de avond van dinsdag 7 juli 1942 zou op de *Nederlandsche Omroep*, de gelijkgeschakelde Nederlandse radiozender, de eerste uitzending plaatsvinden van *Jodocus; Satirisch hoorspel door Paul Hardy naar een gegeven van R. van Genechten*.³¹

Over een daadwerkelijke uitzending op 7 juli 1942 is in kranten en tijdschriften uit die tijd echter niets te vinden. Wel vonden er kennelijk later dat jaar twee uitzendingen van drie kwartier plaats, eerst op dinsdag 25 augustus en daarna op zondag 13 september. Ruim een jaar later, op zondag 19 december 1943, werd het hoorspel herhaald.³² Het scenario was gebaseerd op het boek van Van Genechten; op diverse plaatsen staan letterlijke herhalingen van passages uit het boek die in de tijdschriftversie ontbreken. Ik geef een voorbeeld, dat meteen laat zien dat de toon in het hoorspel wat minder formeel is dan in de twee versies van Van Genechten die op papier verschenen. Het gaat om een passage in het scenario waar Jodocus zijn familieleden instrueert om dieren die een betalingsachterstand hebben om een kleine dienst te vragen die in strijd is met hun gewoonten: 'wanneer ze jullie dien kleine dienst hebben bewezen, dan zullen jullie hen verder behandelen alsof het vanzelf spreekt dat zij

zulke diensten bewijzen.' Het boek geeft hier: 'wanneer zij u den kleinen dienst hebben bewezen, zult gij hen verder behandelen alsof het vanzelf spreekt, dat zij dien bewijzen'. Van deze aanpak, die in de persuasieve literatuur van na de oorlog bekend staat als de *foot in the door technique* is in de tijdschriftversie nog geen sprake.³³

Volgens Gielen (1998) was het hoorspel *Jodocus* in België al eerder te horen. Hij noemt als datum van een uitzending door de *Vlaamsche Omroep* (zender Brussel) 10 april 1941. Gielen moet zich hier een jaar hebben vergist.³⁴ In Duitsgezinde Vlaamse kranten als *Vooruit!* en *Het Vlaamsche land* wordt een uitzending aangekondigd op 10 april 1942. In de aankondigingen wordt het hoorspel van Hardy op één lijn gezet met het middeleeuwse Reynaertverhaal: '*Jodocus* is, evenals het oude dierenverhaal van Reynaert, een politieke satire vol actuele gegevens.'³⁵

Opmerkelijk in het hoorspel zoals het in 1942 eerst in Vlaanderen en daarna in Nederland zal zijn uitgezonden, zijn enerzijds de elementen uit het verhaal van Van Genechten die zijn weggelaten en anderzijds de elementen die door scenarioschrijver Hardy zijn toegevoegd. Ad van der Logt wijst er in zijn analyse uit 2008 van het hoorspel op dat het onderwerp van de rassenvermenging veel meer op de voorgrond komt. In dat kader wordt er nu op last van *Jodocus* en onder verwijzing naar het mondaine Parijs een proclamatie voorgelezen waarin de dieren worden opgeroepen om 'van hun nieuwe vrijheid gebruik [te] maken en bij voorkeur een huisvrouw te kiezen die niet van hun eigen aard is'. Een dergelijke proclamatie komt in de teksten van Van Genechten niet voor.

Van der Logt (2008) laat ook zien dat het uiterlijk van *Jodocus* in het hoorspel nog negatiever wordt gekenschetst dan Van Genechten dat op papier al deed. Zo wordt *Jodocus* nu door Lietpit tegenover Reynaert omschreven als 'dat dikke wangedrocht'. Rosseel de eekhoorn zegt tegen Boudewijn dat *Jodocus* nog veel dikker is dan Bruun, dat hij waggelt op zijn korte dikke poten en dat zijn vel in plooiën over zijn buik hangt: 't Is belachelijk om aan te zien.' Ook wijst Rosseel op de 'formidabele

neus [met] een groote hoorn, recht omhoog. Plezierig. Echt plezierig.' Zoals Van der Logt (2008) schrijft, kiest Hardy ook voor een wat andere ontknoping dan Van Genechten deed. In het boek van Van Genechten komt Reynaert plotseling en toevallig op het idee om zich uit te geven voor Grimbeert en Jodocus wijs te maken dat Lionel Reynaert is. In het hoorspel gaat het om een weloverwogen strategie, die Reynaert voor Lionel ook in detail uit de doeken doet.

Een verschil met het boek van Van Genechten waaraan Van der Logt (2008) maar weinig aandacht besteedt, betreft de muziek die Hardy heeft toegevoegd. Zo moet behalve de *Triomfatorsmarsch* aan het slot waarnaar Van der Logt verwijst, ook de *Ezelseerenade* worden gespeeld bij een gesprek tussen Boudewijn en zijn vrouw Grauwe, en moet op diverse momenten tijdens het hoorspel kermismuziek klinken. Opvallend is met name de regieaanwijzing als Belijn door Boudewijn als de eerste boodschapper voor Reynaert wordt aangewezen. 'Liefst lyrisch-

Afb. 8. Einde van de laatste pagina van het hoorspelscenario.

beschrijvende muziek van Vlaamsch componist, geïnspireerd door het Vlaamsche landschap' staat er op die plaats. En vlak daarna moet Reynaert 'onmelodieuus zingend' een deel van een negentiende-eeuws lied ten gehore proberen te brengen: de tweede strofe van *Mijn Vlaanderen heb ik hartelijk lief*. Goed denkbaar is dat bij deze muziekkeuze de Vlaamse herkomst van de scenarioschrijver een rol heeft gespeeld.

Het einde van het verhaal wijkt in het hoorspel niet wezenlijk af van wat er in het boek gebeurt. Wel geeft Hardy regieaanwijzingen voor de bijbehorende geluidseffecten en laat hij Lionel aan het woord komen.

Alles bijeen heeft Hardy met zijn hoorspelbewerking de strekking van het verhaal van Van Genechten zeker niet verzacht. De bovengenoemde thema's komen alle drie terug, deels in nog scherpere vorm. Het gedrag en het uiterlijk van Jodocus – en daarmee van het Joodse deel van de bevolking – worden alleen maar negatiever geportretteerd, het leidersbeginsel valt ook volgens het hoorspel verre te verkiezen boven de democratische staatsvorm, en de rassenvermenging naar Frans voorbeeld leidt tot 'monsterachtige misbaksels van beesten' met een 'afzichtelijke beeltenis' die Jeroen Bosch 'voor alle tijden op zijn doeken heeft vastgelegd'.

In het *In memoriam* van Paul Lebeau (1978) voor Paul Hardy wordt met geen woord gerept over diens activiteiten in de oorlog. Wel wordt de lof gezongen van onder meer de 'diepe pedagogische bezorgdheid' van deze 'vaste waarde in onze literatuur, een ongelooflijk lezer, een minzaam man, een rechtschapen mens' (p. 187-188). Vleidend is ook Hubert Lampo in zijn voorwoord bij een bundel met recensies van Hardy uit 1973. Zo noemt hij 'de onontbeerlijke sympathie voor de medesterveling, zonder welke men zich geen goed leraar kan voorstellen, [...] één van zijn essentiële hoedanigheden'. Hardy is 'een welopgevoed man', aldus Lampo, die hem ook 'geestelijke paraatheid' en 'intellectuele hoffelijkheid' toeschrijft (p. 7-8). Dat klinkt allemaal wel erg wrang voor wie kennis heeft genomen van de malicieuze nationaalsocialistische propaganda in

het Jodocushoorspel dat Hardy op zijn naam, of beter misschien, op zijn geweten heeft.

Nog een vervolg

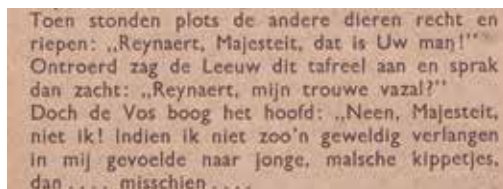
Behalve de hoorspelversie van Hardy verscheen in 1942 ook een vervolg op het vervolgverhaal van Van Genechten. De nieuwe vertelling, gepubliceerd in het augustusnummer ('oogstmaand' in NSB-terminologie) van *Ontwakend Volk*, had als hoofdtitel *Van den Vos Reynaerde* en als ondertitel *De Vormingsleider* (p. 7-8).³⁶ In minder dan twee pagina's, voorzien van enkele illustraties,³⁷ vertelt plaatsvervangend NSB-vormingsleider H.C. Nije hoe het eraan toegaat in het dierenrijk nadat Lionel de troon van zijn vader heeft bestegen en orde op zaken wil gaan stellen. De stand van het land valt bepaald niet mee. De dieren blijken beïnvloed door de geest van Jodocus en hebben er moeite mee om weer 'volgens hun eigen aard' te gaan leven. Ook is een deel van de familie van Jodocus erin geslaagd te ontsnappen. Op geheimzinnige wijze sturen de familieleden boodschappen aan de dieren in het rijk. Die worden aangezet tot opstand tegen het regime van de nieuwe koning. Lionel is ook ontevreden over de manier waarop de jonge dieren worden opgevoed. Daarin blijkt de invloed van Jodocus nog groot: ze leren veel overbodigs en aan eigen zeden en gebruiken wordt onvoldoende aandacht besteed. Zelfs de volgelingen van Lionel die zich niet misdragen, voldoen met hun gedrag niet altijd aan de eisen die gelden voor de 'draggers van den nieuwen tijd'.

Lionel roept daarom zijn trouwste vazallen voor beraad bijeen. Nadat hij de problemen heeft uiteengezet, valt er een diepe stilte die door Reynaert wordt verbroken. Die noemt de

eigenschappen van het dier waaraan de koning behoefte heeft. Dat dier moet de eer van de koning kunnen wreken waar die wordt aangetast, leiding kunnen geven aan de opvoeding van de jonge dieren, hard en streng kunnen zijn, maar ook begrijpen dat 'velen wel goed willen, doch vaak te zwak zijn'. Het gezochte dier moet ook een geleerde zijn die de dieren kan wijzen op de zuivere levenshouding, maar hij moet niet 'den catechiseermeester zonder zonden' spelen. Hij moet eenvoudig zijn, openhartig, moedig, en trouw tot in de dood, zo eindigt Reynaert zijn profielschets voor de rechterhand van Lionel.

Op de vraag van de koning om hem zo'n dier te noemen, geeft Reynaert geen antwoord. De andere dieren roepen echter dat Reynaert zelf degene is die de koning nodig heeft. Daar stemt Lionel mee in. Hij vraagt Reynaert dan ook om deze belangrijke taak op zich te nemen. Maar Reynaert buigt het hoofd en zegt: 'Neen, Majesteit, niet ik! Indien ik niet zoo'n geweldig verlangen in mij gevoelde naar jonge, malsche kippetjes, dan.... misschien.... Maar, laat ons uittrekken in uw Rijk en zoeken naar iemand, die deze taak op zich zou kunnen nemen' (p. 8).

Een maandenlange zoektocht levert echter niets op. Nadat Reynaert zich eindelijk weer aan het hof gemeld heeft, heeft ook hij geen dier gevonden dat aan de gestelde eisen voldoet. Maar er is wel iemand die in de wereld van de mensen precies doet waar Lionel in het dierenrijk zo'n behoefte aan heeft, zo laat Reynaert weten. 'Het was een boerenjongen uit het Kempenland en men noemde hem "Vormingsleider"'. Bedoeld is hier natuurlijk Van Genechten. Dat wordt nog eens onderstreept in de volgende zin: 'Ik vrees echter, dat wij van genechte op genechte zullen moeten wachten, zonder een dier te vinden dat aan Uw hof een gelijke plaats in zou kunnen nemen.' Daarop slaakt Lionel een zucht. Zijn taak valt hem zwaar. 'En langzaam daalde de avond in de Dietsche landen', zo eindigt Nije zijn vertelling (p. 8).

Toen stonden plots de andere dieren recht en riepen: „Reynaert, Majesteit, dat is Uw man!“
 Ontroerd zag de Leeuw dit tafreel aan en sprak dan zacht: „Reynaert, mijn trouwe vazal?“
 Doch de Vos boog het hoofd: „Neen, Majesteit, niet ik! Indien ik niet zoo'n geweldig verlangen in mij gevoelde naar jonge, malsche kippetjes, dan.... misschien....“

Afb. 10. Reynaert is de ideale keuze (vervolgverhaal van Nije).

Behalve de onverholen bewondering voor NSB-vormingsleider Van Genechten springen nog enkele andere aspecten van deze vertelling in het oog. Een daarvan is de kennelijke teleurstelling over de stand van zaken in Nederland, het land waar het rijk van Lionel de overduidelijke metafoor voor is. De NSB-propaganda heeft niet geleid tot waar in de top van de afdeling Vorming op gehoopt en allicht ook gerekend was. In de mentaliteit van de dieren, de gewone Nederlanders dus, is maar weinig veranderd. Maar ook de eigen volgelingen van Lionel, lees de leden van de NSB, voldoen nog niet allemaal aan de gestelde eisen.

Opvallend is ook de positie die Reynaert in dit verhaal inneemt. Anders dan in beide verhaalversies van Van Genechten maakt hij nu deel uit van de adviesraad van de heerser over het dierenrijk. Als een van de trouwste vazallen geeft hij Lionel raad. Zozeer is Reynaert opgeschoven naar het centrum van de macht dat de andere dieren in hem de oplossing zien voor de grote problemen waarmee Lionel te kampen heeft. 'Reynaert, dat is uw man!', roepen ze uit. Net op tijd nog lijkt Nije zich als verteller te realiseren dat de eeuwige vrijbouter die Reynaert is, zo'n rol nooit zou kunnen en willen vervullen. Dat past niet bij de eigen aard waarnaar ook dit dier moet leven.

Wat dan wel? Wie kan Lionel helpen bij de vorming van de eigen volgelingen en van de andere dieren? Te betwijfelen valt of Nije met zijn antwoord de NSB'ers die *Ontwakend Volk* lazen, zal hebben gerustgesteld. Voor de nijpende behoefte in het dierenrijk aan een sterke vormingsleider wordt immers geen oplossing gevonden. In het rijk van de mensen is er een Van Genechten, maar die is uniek. Lionel en zijn onderdanen zullen nog een hele tijd moeten wachten tot ze iemand kunnen vinden die aan het hof een gelijke plaats kan innemen.

H.C. Nije werd in 1906 in Paramaribo geboren, zo blijkt uit een korte biografie in hetzelfde nummer van *Ontwakend Volk* als waarin zijn Reynaertvertelling verscheen. In 1934 was hij medeoprichter van de eerste fascistenschool in Den Haag. Voor de oorlog was hij lid van Provinciale Staten van Zuid-Holland en streekleider van de Haagse afdeling

van de Nationale Jeugdstorm. In de oorlog was hij hoofdredacteur ('hoofdropsteller') van *Ontwakend Volk*. In april 1941 werd hij benoemd tot plaatsvervangend vormingsleider (p. 27).

Voor zover zijn vervolg op het verhaal van Van Genechten nog niet duidelijk mocht hebben gemaakt hoezeer Nije het hoofd van de vormingsorganisatie bewonderde, blijkt dat in hetzelfde nummer van *Ontwakend Volk* wel uit 'De persoon van den vormingsleider' (p. 11). Daar wordt in flatteuze bewoordingen een portret van zijn superieur geschetst; twee pagina's eerder wordt Van Genechten in een paginagrote tekening ook letterlijk afgebeeld (p. 9). De maker van de tekening en de auteur van de karakterschets worden niet vermeld. Het lijkt geen twijfel dat Nije zich als hoofdredacteur – als hij al niet zelf de schrijver was – geheel heeft kunnen vinden in kwalificaties als 'zuiver Groot-Nederlandsch ingesteld' en 'een van de oudste en meest getrouwe strijders in Musserts leger'. In positieve zin wordt ook melding gemaakt van Van Genechtens beëindiging van zijn redactielidmaatschap van *De Economist* omdat de andere redactieleden weigerden daaruit Joodse collega's te ontslaan. In de laatste zin van de lofzang staat nog dat Van Genechten 'drager [is] van het vijfjaren-insigne en van het Eereteken der Beweging' (p. 11).

Vanwaar deze lofzang in verschillende varianten? Het kan bijna niet anders dan dat Nije daarmee de positie van Van Genechten binnen de NSB en tegenover de Duitse machthebbers heeft willen versterken. Die positie was ernstig verzwakt vanwege allerlei kwesties waarover Van Genechten met de Duitsers in conflict was gekomen. Zo verzette hij zich tegen het Duitse optreden tegen de studenten, tegen het werven van vrijwilligers voor de Waffen-SS en tegen het doden van gijzelaars voor aanslagen op NSB'ers. Als een regelrechte provocatie werd beschouwd dat Van Genechten op 17 mei 1942 weigerde aanwezig te zijn bij het afleggen van de eed op Hitler door Nederlandse SS'ers.³⁸ Dat dat moest, stuitte hem tegen de borst. Zoals Gielen constateert, was Van Genechten fascistisch denkend en pro-Duits, maar kon hij de hang naar Germaanse almacht van de Duitsers niet ondersteunen. Intensieve samenwerking met andere

Germanen had zijn instemming, maar hij wilde niet vermalen worden door een ‘Hitleriaanse machine’ (Gielen, 1998, p. 15). Van Genechten was en bleef ervan overtuigd dat Nederland niet onder, maar naast Duitsland deel moest uitmaken van de nieuwe Europese orde. Die houding werd hem niet in dank afgenomen, zo schrijft De Jonge (2013).

In 1943 ging er voor Van Genechten veel verkeerd. In februari van dat jaar waren er drie aanslagen gepleegd op prominente NSB'ers. Zo was de hoge NSB'er Hendrik Seyffardt, die net als Van Genechten niet wilde dat Nederlandse soldaten deel zouden gaan uitmaken van de Duitse SS, op 5 februari door leden van het verzet bij zijn huis neergeschoten.³⁹ Het gerucht ging dat er nog meer vooraanstaande figuren om het leven waren gebracht, van wie de namen werden verzwegen. Blijkens het verhoor dat voorafging aan zijn proces in 1945 geloofde Van Genechten in een complot. Hij dacht dat de SS, die zich geheel tegen hem had gekeerd, via geheime connecties in het verzet achter deze moorden zat; hij meende dat ‘er zonderlinge draden liepen tusschen de S.S. en sommige verzetsbewegingen’ (*Proces-verbaal van het verhoor van Van Genechten, 23-8-1945*, p. 12). Of er in deze bizarre complottheorie enige waarheid schuilt, laat zich moeilijk beoordelen.

Korte tijd na de moordaanslagen op zijn NSB-collega's stortte Van Genechten in. In april probeerde hij tot twee keer toe zelfmoord te plegen,⁴⁰ en werd hij opgenomen in een psychiatrische kliniek. De Jong (1975) schrijft over de zelfmoordpogingen dat Van Genechten niet tegen de spanning bestand was (p. 625). Denkbaar is dat hij ook geschokt was door informatie die hem in die tijd had bereikt over de uitroeiing van de Joden door de Duitsers. Wat bij de NSB-top in het begin van 1943 over het lot van de gedeporteerde Joden wel en niet bekend was, is niet precies te zeggen, maar volgens De Jong (1976) had Van Genechten in februari of maart 1943 daarover een gesprek met Mussert, waarvan hij zich in 1945 herinnerde ‘dat Mussert hiervan zegde: “Dit is een zware bloedschuld die de Duitsers op zich laden”’ (p. 342). Volgens De Jong (1976) hadden veel NSB'ers niet scherp voor ogen wat er in het oosten met de Joden gebeurde,

en ‘[reageerden] anderen op berichten of geruchten daaromtrent op zijn minst ambivalent: misschien met iets van instemming maar zeker ook met afgrijzen’ (p. 343). Dat kan ook voor Van Genechten hebben gegolden. In zijn afscheidsbrief (zie daarover ook het eind van dit artikel) schrijft hij dat hij ‘de afslachting [van de Joden] altijd huiveringwekkend [heeft] gevonden’.

Op 1 februari 1943 werd Van Genechten ontheven van zijn functie van procureur-generaal. In plaats daarvan werd hij op diezelfde dag benoemd tot Commissaris van de provincie Zuid-Holland, maar dat ambt heeft hij nooit echt uitgeoefend. In de loop van 1943 werd hij door Mussert ook ontheven van de functies die hij in de NSB bekleedde, waaronder die van vormingsleider. In september 1943 werd hij nog aangesteld tot gewoon hoogleraar strafrecht aan de Leidse juridische faculteit. Ook die aanstelling hield feitelijk niets in: de universiteit was nog altijd gesloten. Zijn politieke rol was uitgespeeld; geleidelijk trok hij zich terug uit alle openbare functies.⁴¹

Het verhaal van Van Genechten als film

Op 25 april 1943,⁴² kort nadat Van Genechten voor de tweede keer geprobeerd had een einde aan zijn leven te maken, vond in het *Asta Theater* in Den Haag de voorvertoning plaats van *Van den Vos Reynaerde*,⁴³ een film die op zijn Reynaertboek gebaseerd was.⁴⁴ Aanwezig waren de financiers, de mensen die de film gemaakt hadden en veel topfunctionarissen van de NSB en Duitse instanties. Van Genechten zelf was er niet bij. Hij werd in die periode verpleegd, aldus Barten (2010) in *Tiecelijn 23* (p. 124).⁴⁵ De verwondingen aan zijn gezicht die het gevolg waren van zijn mislukte zelfmoordpoging en de daaropvolgende operatie zullen hem hebben belet naar de voorstelling te komen.

Bij zijn verhoor in augustus 1945 vertelde Van Genechten dat hij zich na de mislukte poging van 10 april 1943 waarbij zijn pistool niet afging, in de

Afb. 11. Uit de film: Jodocus heeft een arme gans letterlijk en figuurlijk uitgekleet
(Collectie Eye Filmmuseum, Amsterdam).

ochtend van 19 april 1943 in de mond schoot. ‘Op onbegrijpelijke wijze de Dokters spreken van een kans op de tien miljoen sloeg de kogel enige tanden uit, ging langs het gehemelte, bleef buiten de hersenpan, en bleef in de linkerslaap steken. Na geopereerd te zijn en een slaapkuur te hebben doorgemaakt kon ik eenigszins rustiger over mijn toestand denken’ (*Proces-verbaal van het verhoor van Van Genechten*, 23-8-1945, p. 15).

In de zomer van 1942 had Van Genechten enkele fragmenten van de verfilming onder ogen gekregen, waarover hij aan zijn uitgever schreef: ‘wat ik daarvan [...] gezien heb is werkelijk zeer aantrekkelijk’ (Barten, 2010, p. 124). In het Asta Theater viel de film kennelijk minder in de smaak, althans bij degenen die over verdere vertoning konden beslissen. Hoeveel de productie van filmmaker Egbert van Putten ook had gekost,⁴⁶ na de voorvertoning in het *Asta Theater* was er geen zaal meer waar de film nog gedraaid werd.

Wat de bezwaren tegen de film waren, is nooit duidelijk geworden. Misschien was de heldenrol van Reynaert een steen des aanstoots, zo oppert Van der Logt (2008). Voor veel Nederlanders gold de vos immers als een ontrouw dier. Voor de Duitsers had Hans Held het toch al negatieve imago van de vos zelfs nog versterkt met *Einigkeit macht Stark* (oorspronkelijke titel *Der Störenfried*),⁴⁷ waarin de vos door de goede samenwerking van de dieren uit het bos werd geliquideerd, aldus Van der Logt.⁴⁸ Hij voegt daaraan toe dat de film zijn doel misschien was voorbijgestreefd: ‘In 1943 waren de meeste Joden vanuit Nederland gedeporteerd en was het dus niet meer nodig een sterke antisemitische film te vertonen om de Nederlandse bevolking te “overtuigen” van de noodzaak van deze maatregelen’ (Van der Logt, 2008, z.p.). Rik

Van Daele vraagt zich af of de film ideologisch zwakker of onpreciezer was dan het boek. Ook noemt hij als mogelijke deelverklaringen dat Van Genechten persona non grata was geworden en dat in 1943 de tijd niet gunstig was voor antisemitische propaganda (Van Daele, 2003, p. 206).

Barten (2010) stemt in met de analyses van Van der Logt en Van Daele.⁴⁹ ‘Hoe kon het prototype van een schurk ineens veranderen in een held?’, vraagt hij zich af, met verwijzing naar *Der Störenfried* (p. 125, 154). Op de techniek van de Reynaertfilm en de tekeningen werd zeer positief gereageerd, aldus Barten, maar misschien vond men het in april 1943, toen de “Grote Propaganda-actie” tegen de joden’ al voorbij was, niet meer opportuun om nog een antisemitische film uit te brengen (p. 124). Hij citeert ook uit een *Parool*-interview uit 1991 met Marten Toonder, die in de oorlog graag aan tekenfilms meewerkte, maar in deze film geen aandeel had. Volgens Toonder ging het om een ‘anti-joodse film, met een gruwelijk onbegrijpelijk verhaaltje’ (p. 153).

Inderdaad, net zoals de verhaalversies van Van Genechten en het hoorspel van Hardy is de film behalve evident antidemocratisch en pro-raszuiverheid ook zwaar antisemitisch – dat laatste met een sterke nadruk op de aan Joodse geldinners toegeschreven hardvochtigheid en inhaligheid.

En inderdaad ook, het is lastig om het verhaal te volgen dat de kijker – in overigens fraai verzorgde tekeningen – wordt voorgeschoteld.⁵⁰ Dat zou het gevolg kunnen zijn van een drastische inkorting van de film zoals die was beoogd (zie noot 44). Daartegen pleit echter dat de film van bijna twaalf minuten zoals die is bewaard geen grote afwijkingen laat zien van de scenarioversies die Barten (2010) in zijn artikel heeft opgenomen.⁵¹

Wel wijken scenario en film op een aantal punten flink af van het boek van Van Genechten, zo laat onder meer Van Daele (2003) zien. Koningszoon Lionel bijvoorbeeld komt in de hele film niet voor, en de positie van Reynaert is anders dan in het boek. Daar speelt hij een rol op het tweede plan; in de film is hij de fascistische held; Ryssen (1991) schrijft Reynaert in deze film zelfs een ‘Himmlerrol’ toe (p. 74). ‘De meer intellectuele boekversie had minder behoefte aan een duidelijke held dan de meer op propaganda gerichte tekenfilm’, zo duidt Van Daele dit verschil (p. 206).

Afb. 12. Uit de film: feest met vrolijke jazzmuziek
(Collectie Eye Filmmuseum, Amsterdam).

Afb. 13. Uit de film: een familielid van Jodocus stijgt op uit de zee
(Collectie Eye Filmmuseum, Amsterdam).

Een opmerkelijke toevoeging in de film is een scène aan het eind waarin de familie van Jodocus uitbundig feestviert. De vrolijk stemmende muziek die door het uit vele diersoorten samengestelde orkest wordt gespeeld, is onvervalste jazz – een verboden muzieksoort in Duitsland en het bezette Nederland.⁵² Terwijl deze muziek als een demonstratie bedoeld zal zijn van de verfoeilijke resultaten waartoe een ‘onvolksche’ cultuur kan leiden, is denkbaar dat de nationaalsocialistische kopstukken in de zaal zich geërgerd hebben aan het zichtbare plezier dat daarmee in de film teweeg wordt gebracht – niet alleen bij de familie van Jodocus, maar ook bij de orkestleden die niet bij die familie horen. Wellicht was dat een van de aspecten van de film die verdere distributie in de weg hebben gestaan.

Er is nog een ander element aan het eind van de film waarmee de kijkers in het *Asta Theater* moeite kunnen hebben gehad. Terwijl in het boek Jodocus en het grootste deel van zijn familie op het land worden vermoord, worden ze nu de zee ingedreven. Daarin kan een allusie worden gezien op het oudtestamentische Exodusverhaal, waarin de Egyptische farao probeerde het Joodse volk in de Rode Zee te drijven. In de verschillende scenarioversies van de film die nog bestaan, eindigt het verhaal daarmee. In de film zelf echter krijgen de neushoorn dieren vleugels zodra ze in de zee zijn beland en stijgen ze als een soort transparante engelen ten hemel.⁵³ Hoe dat te begrijpen valt, is een vraag die zich door een hedendaagse

analist lastig laat beantwoorden. Dat de God van de Joden hen hier net zoals in het Bijbelverhaal komt redden, kan haast niet de bedoelde interpretatie zijn. Zouden de kijkers die in 1943 in de zaal zaten, hebben begrepen hoe ze deze scène dan wel moesten uitleggen?

Waaraan zijn deze twee merkwaardige scènes toe te schrijven? Heeft producent Van Putten de film met opzet onaantrekkelijk willen maken, uit mededogen met de Joodse Nederlanders? Gelet op wat Barten (1996) schrijft in zijn *In memoriam* voor deze filmmaker is dat niet waarschijnlijk. Van Putten was in 1933 al lid van de NSB en voor de oorlog was hij betrokken bij de productie van diverse nationaalsocialistische films. Tijdens de oorlog zette hij met Duitse steun *Nederland Film* op, het bedrijf waar *Van den Vos Reynaerde* werd gemaakt. Bij de productie daarvan was hij echter vaak afwezig, aldus Barten (1996): 'Hij liet zijn medewerkers "lustig" filmen en experimenteren' (p. 38).

Zijn er misschien medewerkers geweest die zich niet konden vinden in de nationaalsocialistische boodschappen die moesten worden verkondigd, en kans zagen om de film zo te veranderen dat die niet meer geschikt zou zijn als propagandamateriaal? Het valt niet meer na te gaan, maar onmogelijk is het niet. Zo citeert Barten (2010) Jenny Dalenoord, een tekenares die aan de film meewerkte, en in elk geval achteraf afstand nam van het product waaraan ze had meegewerkt. In 1993 zei ze daarover: 'Die film [vond ik] niet erg sympathiek, omdat die typisch een achtergrond van anti-joodsheid had. Wij begrepen dat wel, want dat was echt de bedoeling ook, dat vonden we niet zo leuk. Maar ja, we moesten ook geld verdienen. [...] afschuwelijk, hoe verzin je het, een soort anti-joodse propaganda [...]' (p. 118).

Nog eenmaal over Van Genechten

Hoe liep het af met Van Genechten, lange tijd NSB-prominent en schrijver van het nationaalsocialistische *Reynaertvervolg*? Na zijn mislukte zelfmoordpogingen van april 1943 en zijn verblijf in een

psychiatrische kliniek beperkte hij zich tot werk voor NSB-bladen zoals *Nieuw Nederland*. Dat eindigde in 1944.⁵⁴ Kort na de bevrijding, op 8 mei 1945, volgde zijn arrestatie. Hij werd gevangengezet in het zogenaamde *Oranjehotel*, op het terrein van de Scheveningse strafgevangenis. In het proces dat volgde, noemde Procureur-Fiscaal Zaaijer Van Genechten in zijn requisitoir een zeer bekwaam econoom en socioloog. Hij wees erop dat Van Genechten cum laude was gepromoveerd en in aanmerking was gekomen voor een professoraat in de economie. 'Hij heeft een helder verstand', aldus Zaaijer, 'en voorzoover politieke verblinding het gezicht niet benevelde, was zijn inzicht in zaken verrassend [...]. Zijn mensenkennis heb ik meermalen in stilte bewonderd. Zijn werkkraft en activiteit waren enorm, al was het werk ten kwade en de activiteit te impulsief' (*Procesverslag Van Genechten*, 1946, p. 33).

Van Genechten zelf bekende tijdens het proces dat hij schuldig was aan 'eenzijdigheid en partijdigheid'. Verwijzend naar zijn volgehouden streven naar een Nederlands of 'Dietsch' nationaalsocialisme beklemtoonde hij dat hij was blijven strijden 'tegen verduitsching, tegen annexionisme, tegen het deelnemen van vrijwilligers, tegen den dwang op de leden van de N.S.B. en tegen burgeroorlog' (p. 62).

'Ik heb de gevolgen van het conflict, waarin ik ben gekomen reeds ondergaan,' zo zei hij, 'en ik begrijp dat ik ze nog verder zal moeten ondergaan.' Daar voegde hij aan toe dat hij misschien fel en onbeheerst was geweest, maar hij verklaarde ook dat hij in de beklaagdenbank stond zonder bloed aan zijn handen: 'Er is geen

Afb. 14. Van Genechten in de beklaagdenbank op 3 oktober 1945 (bron: Nationaal Archief; fotocollectie Anefo).

mensch, die tengevolge van mij den dood is ingegaan of een onduidbaar lijden heeft ondergaan' (p. 62-63).

Op 17 oktober 1945 werd Van Genechten door het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag ter dood veroordeeld. Op 13 december 1945, kort voordat hij zou worden geëxecuteerd, pleegde hij zelfmoord door zich met een zelfgemaakt touw van onderbroekband en stopwol aan een verwarmingsbuis op te hangen. Samen met onder meer Mussert werd hij begraven in een massagraf op de Algemene Begraafplaats van Den Haag. Eind 1958 werden de stoffelijke resten van Van Genechten overgebracht naar een graf in Utrecht (begraafplaats Soestbergen), zo meldt Ten Dam (2009; 2018). Het grafmonument daar heeft hij zelf in 1943 door NSB'er Chris Agterberg laten ontwerpen, inclusief het Germaanse eikenloofsymbol (Ten Dam, 2009; 2018; Blok & Ten Dam, 2011).⁵⁵

Aan het eind van de afscheidsbrief die Van Genechten op 8 december schreef voor de griffier van het bijzonder gerechtshof noteert hij:

Ik betuig in het bijzonder mijn spijt over de bitsige en haatdragende woorden, die ik tegenover de Joden heb gebruikt op een tijd, dat zij reeds zoo getroffen waren, al draag ik niet de minste schuld aan hun afslachting en heb ik die altijd huiveringwekkend gevonden
(*Procesverslag Van Genechten*, 1946, p. 80).

Het is een beklemmende gedachte dat een onmiskenbaar intelligente denker en in bepaalde opzichten ook idealist als Van Genechten tot het laatst toe niet heeft kunnen inzien dat hij als hoofdrolspeler in een propagandamachine voor antisemitische denkbeelden medeverantwoordelijk was voor gedrag dat met die denkbeelden werd gevoed en dat uiteindelijk in gruwelijke misdaden uitmondde.

Van kwaad tot erger, zo ging het met de misdaden van het nationaalsocialisme. Van kwaad tot erger ook, zo ging het met de opvattingen van Van Genechten en met de versies van zijn vervolghet verhaal. Ook een prachtig verhaal als de Reynaert kan gemakkelijk worden misbruikt voor perfide politieke doelen, zo leert ons deze geschiedenis.⁵⁶

Robert van Genechten		Versies 'Reynaert en Jodocus'	
Geboren in Antwerpen	1895		
Voor studie naar Nederland	1914		
Terugkeer naar Vlaanderen	1916		
Vlucht naar Nederland	1918		
Veroordeling door het Hof van Assisen	1920		
Opening advocatenkantoor met Van Vessem	1925		
Promotie cum laude in Utrecht	1927		
Privaatdocent staathuishoudkunde in Utrecht	1928		
Naturalisering tot Nederlander	1930		
Lid van de NSB	1934		
Redacteur van <i>Nieuw Nederland</i>	1936		
	1937	Tijdschriftversie <i>Van den Vos Reynaerde</i> (Van Genechten)	
Hoofredacteur van <i>Nieuw Nederland</i>	1938		
Leider van de afdeling Vorming van de NSB	1938		
Gemachtigde van NSB-leider Mussert voor Onderwijs en Opvoeding	1938		
Publicatie brochure <i>Dietsche verbondenheid</i>	1938		
Leider van het Opvoedersgilde van de NSB	1940		
Procureur-generaal bij het gerechtshof in Den Haag	1940		
Procureur-generaal bij het Vrederechtshof in Den Haag	1941		
Bijzonder hoogleraar volkshuishoudkunde in Leiden	1941		
	1941	Boekversie <i>Van den Vos Reynaerde, Ruwaard Boudewijn en Jodocus</i> (Van Genechten)	
Publicatie brochure <i>Het Joodsche vraagstuk in Nederland</i>	1942		
Afwezig bij eedaflegging Nederlandse SS'ers op Hitler	1942		
	1942	Uitzendingen hoorspelversie <i>Jodocus</i> (Hardy)	
	1942	Vervolgverhaal <i>Van den Vos Reynaerde</i> (Nije)	
Mislukte zelfmoordpogingen	1943		
Opname in psychiatrische kliniek	1943		
	1943	Eenmalige vertoning filmversie <i>Van den Vos Reynaerde</i> (Van Putten)	
Einde officiële functies binnen en buiten de NSB	1943		
Einde redactiewerk voor <i>Nieuw Nederland</i>	1944		
Arrestatie, berechting en terdoodveroordeling	1945		
Zelfmoord	1945		

* Graag dank ik Marijke Meijer Drees, Frits van Oostrom en Els Stronks voor hun verbeter suggesties bij een vorige versie van dit artikel. Voor nog resterende onvolkomenheden ben ik vanzelfsprekend alleen zelf verantwoordelijk.

NOTEN

1 Behalve in citaten waarin de namen anders worden gespeld, wordt hier steeds de spelling aangehouden die in *Tiecelijn* gebruikelijk is.

2 Het verhaal van Van Genechten zoals het in *Nieuw Nederland* is verschenen, is te vinden via *Delpher* (<https://www.delpher.nl>; zoeken in ‘Kranten’ op ‘Genechten Reinaerde Madoc’).

3 In onder meer Ryssen (1991) en Janssens en Van Daele (2001) wordt het boek ook besproken. In onder meer Groeneveld en Barten (1991) en Van Daele (2003) wordt ook aandacht aan de film besteed.

4 Zie *Wat is, wil en doet het Opvoedersgilde?* (1940, p. 3).

5 Vanaf het decembernummer van 1938 was Van Genechten de enige redacteur.

6 Aan eventuele twijfel bij de lezer wordt met de ondertekening ‘Van Genechten’ op de laatste pagina een eind gemaakt.

7 Net als veel andere Nederlandstalige publicaties van na de oorlog waar hiernaar wordt verwezen, is het artikel van Van Oostrom te vinden via <https://www.dbnl.org>.

8 Gezien de aard en de datum van de bespreking van het boek in de NSB-weekkrant *Volk en Vaderland* (28 maart 1941) is de eerste druk waarschijnlijk eerder die maand verschenen.

9 Dat het verhaal in afleveringen gepubliceerd zou zijn, is onjuist. Het verscheen in één nummer van *Nieuw Nederland*: jaargang 4, november 1937. In *De Tijd* van 25 juli 1941 staat: ‘Dit jaar zag een werk van literaire strekking het licht n.l. “Van den Vos Reynaerde” dat reeds voor den oorlog in afleveringen was verschenen in “Nieuw Nederland”.’ Ook hier is informatie dus niet correct dat het verhaal in het tijdschrift in delen zou zijn verschenen.

10 Zie Barten (2011) voor een in het Engels vertaalde versie van dit artikel.

11 Deze karakterisering is te vinden in *VoVa* van 6 juni 1941, in de kop van wat we nu een *advertorial* zouden noemen: ‘Kent u het nieuwe geestige vervolg van het middeleeuwsche dierenepos Van den Vos Reynaerde [...]?’ Gemeld werd ook dat ‘de dagbladpers het evenmin als de letterkundige tijdschriften tot dusver [heeft] aangedurfd dit werk te bespreken: de heeren zijn nog bang voor het “anti-semitisme” waarmee de schrijver zijn Jodocus het neushoorn dier ten voeten uit heeft getekend [...]’ (*VoVa*, 6 juni 1942).

12 In zowel de tijdschriftversie als de boekversie wordt de naam *Malpertuus* gebruikt voor het erf van Reynaert in het zuiden (tijdschriftversie: ‘in het zoete

land van Waes', p. 337; boekversie: '[in] het schoone land van Vlaanderen', p. 19), maar ook voor zijn onderkomen in het noordoosten (tijdschriftversie: 'in het land van Gelre tusschen Lochem en Ruurlo', p. 337; 'in de heerlijke bosschen van den Achterhoek', p. 340; boekversie: 'bij Lochem', p. 78). Over het wijdverbreide gebruik van de naam *Malpertuus* zie De Potter (2022), die dit vossenhol karakteriseert als 'een typische fictieve ruimte – herkenbaar en denkbaar (als het ware nabij), maar niet écht vindbaar' (p. 28).

13 'Genachte' en 'genechte' kunnen allebei worden gelezen als 'een bepaald aantal nachten' (MNW), en bij uitbreiding als 'een bepaalde tijdruimte' (WNT).

14 Voor een compleet en gedetailleerd beeld van het verhaal zoals Van Genechten het vertelt in zijn boek uit 1941, zie de samenvatting in Van Oostrom (1984).

15 Over de thematiek in het verhaal van Van Genechten, zie ook Haak & Honings (2022). Opmerkelijk is dat zij diens Reynaertvervolg in boekvorm beschouwen als een 'antisemitisch jeugdwerk' (p. 89), met een verwijzing naar Groeneveld (2019). Groeneveld schrijft dat het boek van Van Genechten een van de antisemitische uitgaven was 'die voor een groot deel drijven op hun illustraties en daarmee kennelijk ook een jonger publiek wilden aanspreken' (p. 271). Daarmee is het boek echter nog geen 'jeugdwerk' geworden. Die stelling verhoudt zich ook moeizaam met de doelgroep van het tijdschrift waarin het verhaal voor het eerst verscheen. *Nieuw Nederland* gold als het intellectuele forum bij uitstek van de NSB (Schöffner, 1978, p. 275).

16 Over antisemitische stereotypen in de literatuur en in andere vormen van culturele representatie, zie Gans en Leerssen (2007).

17 Bron: NIOD/Meertensinstituut VoVa zoekmachine (<https://www.meertens.knaw.nl/vova/search/>); zoeken op: 'bij den schoonheidsspecialist'; zie ook <https://www.meertens.knaw.nl/vova/>.

18 De laatste pagina van de brochure – volgens Klijn en Te Slaa (2021) een 'canoniek geschrift' binnen de NSB (p. 388) – vermeldt 'Zomer 1937'. Volgens Klijn en Te Slaa (2021) is die datering echter een falsificatie die de indruk moest wekken dat Mussert de ideeën in de brochure al had geformuleerd voor de crisis in de partij van september 1937. Klijn en Te Slaa dateren het eerste deel van de brochure, die ook in delen in VoVa werd gepubliceerd, op 22 oktober 1937 (p. 384). De Jonge (1979) geeft als datering voor de brochure als geheel eind oktober 1937 (p. 134).

19 Klijn en Te Slaa (2021) identificeren de auteur als Arie van der Oord (p. 391).

20 In *Het Joodsche vraagstuk in Nederland* (Van Genechten, 1942a) wordt geen verschijningsdatum genoemd. Groeneveld (2009) geeft als jaar van publicatie 1941 (p. 180). Dat is echter onaannemelijk. In het NSB-blad *Ontwakend Volk* verscheen de brochure in delen, waarvan het laatste in maart ('lentemaand') 1942 (Van Genechten, 1942b). Daarin worden enkele correcties genoemd die in de tekst van een in februari ('sprokkelmaand') 1942 verschenen deel moesten worden aangebracht. In de

zelfstandig verschenen brochure was dat al gebeurd. Die zal dus niet verschenen zijn vóór 1942.

21 Bij Hitler ging het om Madagaskar; Mussert had Guyana (Brits-Guyana, Frans-Guyana en Nederlands-Guyana, i.e. Suriname) op het oog. Blanke Surinamers zouden desgewenst naar een nieuw Nederlands territorium bij het Zuid-Afrikaanse Transvaal kunnen verhuizen; kleurlingen naar Nederlands-Indië (Meyers, 1984, p. 140-142).

22 Zie Gerlach (1998).

23 Zie ook De Jonge (1979, p. 111).

24 Zie De Jong (1975, p. 544-545).

25 Zie voor deze ontleding van Rein-aard ook Van Oostrom (1984, p. 33).

26 Hummelen (2022) citeert in dit verband directeur Lucassen van het International Institute of Social History in Amsterdam. Die stelt dat het in de omvolkingstheorie 'niet gaat om de verandering van de samenstelling van de bevolking door migratie,' maar om 'de "globaliserende elites" die bewust en heimelijk grote aantallen immigranten met andere culturele en fenotypische kenmerken binnenlaten'. Ook verwijst Lucassen naar het boek van Grant Madison *The Passing of the Great Race* uit 1916, dat deze ideeën al behelsde en van grote invloed is geweest op het wereldbeeld van Hitler (p. 2).

27 Zie ook Klijn en Te Slaa (2021, p. 75).

28 Zie ook De Jonge (1979, p. 134-135).

29 Geraadpleegd zijn hiervoor onder meer: De Haas (1942), Gielen (1998, p. 14), De Jonge (1979, p. 110-111), De Jong (1972, p. 589-590), De Ridder (2010), De Jonge (2013) en Klijn en Te Slaa (2021, p. 543).

30 Behalve de Rijks-Nederlanders en de Vlamingen werden ook de Afrikaners, de Boeren in Zuid-Afrika, tot 'de Dietsche stam' gerekend (Klijn & Te Slaa, 2021, p. 76; zie ook Mussert, 1937, p. 18). Over de ook buiten NSB-kringen langdurig gedeelde perceptie van stamverwantschap tussen Nederlanders en Afrikaners, zie bijvoorbeeld De Graaff (1993), Schutte (2011), Henkes (2011) en Meijer Drees (2018).

31 Het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies was zo vriendelijk om een digitale kopie van het scenario ter beschikking te stellen. Een geluidsopname bleek niet in het bezit van het instituut. Het scenario kan worden gedownload van [https://www.cjpublications.nl/Hoorspel_Jodocus_\(1942\).pdf](https://www.cjpublications.nl/Hoorspel_Jodocus_(1942).pdf).

32 Aankondigingen verschenen in 1942 onder meer in *De Nieuwe Vlaardingsche Courant* en *De Biltsche Courant*, beide van 21 augustus, in *Het Nationale Dagblad* van 11 september en in *De Noordbrabantsche Courant* van 12 september. In 1943 stonden er aankondigingen in het weekblad *De Zwarte Soldaat* van 16 december en in *De Courant – Het Nieuws van den Dag* van 18 december. Volgens Groeneveld (2009) vatte de Nederlandsche Omroep weliswaar het idee op van een hoorspel, maar kwam het niet tot een uitzending (p. 189). Dat is dus hoogstwaarschijnlijk niet correct.

33 Over de *foot in the door technique* zie bijvoorbeeld Freedman en Fraser, 1966.

34 Ook Van Daele (2003, p. 205) en Barten (2010, p. 215) geven als datering april 1941. Navraag bij het VRT-archief en raadpleging van de archiefdocumenten van Wim Gielen in de *Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience* leverde echter geen informatie op die kan duiden op een radio-uitzending door de Vlaamse Omroep in dat jaar.

35 Edities van Vlaamse kranten waarin de uitzending van het hoorspel op 10 april 1942 wordt aangekondigd, zijn te vinden via <https://www.belgicapress.be>.

36 Het zogenaamde 'Vormingsnummer' van *Ontwakend Volk* waarin het verhaal van Nije is verschenen, is te vinden via *Delpher* (<https://www.delpher.nl>); zoeken in 'Tijdschriften' op 'ontwakend volk maandblad oogstmaand 1942'.

37 De tekenaar is niet vermeld. Hoogstwaarschijnlijk was het Peter Beekman, de vaste illustrator van *Ontwakend Volk*.

38 Informatie ontleend aan De Jonge (2013) en Gielen (1998, p. 15). Van der Zee (1979) geeft als precieze datum 17 mei 1942 (p. 139); zie daarover ook Barnouw (1993, p. 6).

39 Zie De Jong (1975a, p. 447-448), De Jong (1975b, p. 625) en Meijerink (2008; 2019).

40 Volgens De Jonge (2013) deed Van Genechten in mei 1943 een zelfmoordpoging (p. 2). Noch de datering noch het aantal is hier correct. In het proces-verbaal van zijn verhoor op 23-8-1945 beschrijft Van Genechten zelf twee mislukte pogingen, de eerste op 10 april 1943 en de tweede op 19 april van dat jaar (*Proces-verbaal van het verhoor van Van Genechten*, 23-8-1945, p. 15; zie ook Barten, 2010, p. 124).

41 Zie De Jonge (2013).

42 Gielen (1998) noemt voor de vervaardiging van de film ten onrechte het jaar 1944 (p. 15).

43 Bij het *Eye Filmmuseum* kan de film voor onderzoeksdoeleinden worden aangeschaft. De film kan, in mindere kwaliteit en met steeds een groot logo, ook worden bekeken via <https://www.youtube.com>; zoeken op: 'Van den Vos Reynaerde'.

44 In 1942 werd bij de productie rekening gehouden met een film van ongeveer de dubbele lengte (zie Barten, 2010, p. 17).

45 Barten (2010, p. 154) wijst erop dat hij eerder op gezag van filmproducent Van Putten ten onrechte stelde dat Van Genechten er wel bij zou zijn geweest (p. 154). Die onjuiste informatie is ook te vinden in Van Daele (2003, p. 206), in Groeneveld (2009, p. 189) en in Groeneveld (2019, p. 273).

46 Volgens Barten (2010, p. 17) was het oorspronkelijk begrote bedrag van fl. 15.000 eind 1942 al ruim verzesvoudigd. De uiteindelijke kosten kunnen dan ook gemakkelijk meer dan fl. 100.000 geweest zijn, anno 2022 een equivalent van ruim 700.000 euro.

47 Zie Feliers (2005) over *Der Störenfried* en over *Reintje verwekt onrust*, een op die

film gebaseerd en in het Nederlands vertaald kinderboek van Hans Held dat kort na de oorlog nog gepubliceerd is.

48 Veelzeggend is ook de titel van het zwaar antisemitische kinderboek uit 1936 van Elvira Bauer: *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid und keinem Jud bei seinem Eid: Ein Bilderbuch für Groß und Klein*.

49 Zie ook Barten en Groeneveld (1994; 1996).

50 Barten (2010) spreekt met recht van een 'Walt Disney-achtige kwaliteit' (p. 112).

51 Het typoscript van wat waarschijnlijk de meest recente versie van het scenario is (zie Barten, 2010, p. 143) bevindt zich in het Nationaal Archief (collectie J.J. Bink). Een daar met toestemming gefotografeerde versie kan worden gedownload van [https://www.cjpublications.nl/Filmscenario_Reynaerd_de_Vos_\(1943\).pdf](https://www.cjpublications.nl/Filmscenario_Reynaerd_de_Vos_(1943).pdf).

52 Zie bijvoorbeeld Wouters (1999).

53 Zie daarover ook Barten (2010, p. 126).

54 Zie De Jonge (2013).

55 Behalve Robert van Genechten zelf is hier ook zijn zoon Frits begraven. Ook die was lid van de NSB. Hij werd na de bevrijding geïnterneerd, maar na de zelfmoord van zijn vader werd hij buiten vervolging gesteld. Eind oktober 1949 overkwam hem een bijzonder en tragisch ongeluk. Foppe (2005, p. 14-15) beschrijft hoe Frits van Genechten, lopend door de Nassaulaan in Den Haag langs het gebouw waar het directoraat-generaal van het Bijzonder Gerechtshof was gevestigd en waar vier jaar eerder zijn vader ter dood was veroordeeld, werd getroffen door een ornament dat door de storm was losgeraakt van de gevel. 'Het [ijzeren ornament] viel op het hoofd van een voorbijganger, die in zeer ernstige toestand in het ziekenhuis aan het Westeinde moest worden opgenomen', aldus een bericht in *Het Binnenhof* van 26 oktober 1949. Diezelfde nacht overleed Frits van Genechten, nog geen 25 jaar oud, aan zijn verwondingen (zie ook het bericht in de *Aaltensche Courant* van 28 oktober en het overlijdensbericht in de *Telegraaf* van 29 oktober 1949).

56 Van Oostrom (2022) laat zien dat het Reynaertverhaal ook nog altijd een brug kan slaan naar humaniteit, in dit geval via de Oekraïense tekenfilm *Lys Mykita* ('Mykita de Vos').

LITERATUUR

- D. Barnouw, (red.), *Correspondentie van mr. M. M. Rost van Tonningen, Deel 2: Mei 1942-mei 1945*, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Walburg Pers, 1993.
- E. Barten, “Bitse en haatdragende woorden” worden “een oude fabel in nieuwe kleedij”: Robert van Genechten's Van den Vos Reynaerde verfilmd (1943), in: *Tiecelijn*, 23. Jaarboek 13 van het Reynaertgenootschap, (2010), p. 112-155.
- E. Barten, ‘Dutch anti-semitic colour animation in World War II: Robert Van Genechten's Van Den Vos Reynaerde (1943)’, in: *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 31(1), (2011), p. 1-41.
- E. Barten, ‘Egbert van Putten (1899-1996)’, in: *GBG-nieuws*, 38 (1996), (najaar), p. 38-39.
- E. Barten & G. Groeneveld, ‘Reynard the Fox and the Jew Animal’, in: *Animation World Magazine*, 1(7) (1996). <https://www.awn.com/mag/issue1.7/articles/barten1.7.html>.
- E. Barten & G. Groeneveld, “Van den vos Reynaerde’ (1943): How a medieval fable became a Dutch anti-semitic animation film’, in: *Historical Journal of Film, Radio & Television*, 14(2), (1994), p. 199-214.
- E. Bauer, *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid und keinem Jud bei seinem Eid: Ein Bilderbuch für Groß und Klein*, Stürmer Verlag, 1936.
- M. Bergen & I. Clement, *Kopstukken van de NSB*, Mokumbooks, 2019.
- L. Blok & R. ten Dam, ‘Foute graven’ (2011). <https://www.begraafplaats.nl/de-begraafplaats/artikel/foute-graven>.
- Brochure no. 3: Nationaal-socialistische (fascistische) Staatsleer*, Hoofdkwartier NSB, 1933.
- Brochure V: Staatkundige richtlijnen der nationaal-socialistische beweging in Nederland*, Hoofdkwartier NSB, 1936.
- B.J.H. de Graaff, *De mythe van de stamverwantschap: Nederlanders en de Afrikaners 1902-1930*, 1993. (Dissertatie Universiteit van Amsterdam.)
- N. Haak & R. Honings, “Moeder vertel eens wat van Adolf Hitler!” Naziboeken voor de Nederlandse jeugd, in: *Zacht Lawijd*, 21(1-2), (2022), p. 84-101.
- J. de Haas (red.), *Nationaal-socialistisch Jaarboek*. Uitgegeven in opdracht van den organisatieleider der nationaal-socialistische beweging, 1942.
- L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 4: Mei '40-maart '41, tweede helft*, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Martinus Nijhoff, 1972.
- L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 6: Juli '42-mei '43, eerste helft*, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Martinus Nijhoff, 1975a.

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 6: Juli '42-mei '43, tweede helft*, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Martinus Nijhoff, 1975b.

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 7: Mei '43-juni '44, eerste helft*, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Martinus Nijhoff, 1976.

A.A. de Jonge, 'Genechten, Robert van (1895-1945)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, Huygens ING, 2013. resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/genechten.

A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland: Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling*, (2^e dr.), Kruseman, 1979.

'De positie der Joden in Nederland: Een zakelijk antwoord aan dr. Henri Polak', in: *Volk en Vaderland*, 26 november 1937.

L. de Potter, 'Malpertuus', in: L. de Potter, M.C. de Bailly, & S. van Impe (red.). *Gefascineerd door Vos*, Artha, 2022, p. 6-10.

M. de Ridder (red.), *Macht moet zijn in handen van de mensen met ethos: 5 brieven over macht en revolutie van Robert van Genechten aan Paul van Ostaïjen (januari-maart 1919)*, Paul van Ostaïjen Genootschap, 2010.

'Een radio-bewerking van 'Jodocus'', in: *Het Vlaamsche land*, 10 april 1942.

'Een radio-bewerking van 'Jodocus'', in: *Vooruit!*, 10 april 1942.

W. Feliërs, 'Reintje verwekt onrust door Hans Held', in: *Tiecelijn*, 18 (2005), p. 2-18.

H. Foppe, 'Een toneelstuk uit 1944: 'De bode van de Thermopylai'', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn*, 23, (2005), p. 1-14.

J.L. Freedman & S.C. Fraser, 'Compliance without pressure: The foot-in-the-door technique', in: *Journal of Personality and Social Psychology*, (1966), 4(2), p. 195-202.

E. Gans & J. Leerssen, 'Jews', in: M. Beller & J. Leerssen (red.), *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, Rodopi, 2007, p. 202-207.

C. Gerlach, 'The Wannsee conference, the fate of German Jews, and Hitler's decision in principle to exterminate all European Jews', in: *Journal of Modern History*, 70 (1998, december), p. 759-812.

W. Gielen, 'Distels... Een vossenstreek na Van Genechten', in: *Tiecelijn*, 11 (1998), p. 9-22.

G. Groeneveld, 'Robert van Genechten en het neushoornmier', in: *Dietsche Warande & Belfort*, 153(1), (2008), p. 52-58.

G. Groeneveld, *Zwaard van de geest: Het bruine boek in Nederland 1921-1945* (tweede druk), Vantilt, 2009.

G. Groeneveld, *Hitlers jongste hoop: Nazipropaganda voor de jeugd*, Vantilt, 2019.

G. Groeneveld & E. Barten, 'Reynaert en het jodenbeest', in: *De Volkskrant*, 25 mei 1991.

- P. Hardy, *Jodocus: Satirisch hoorspel naar een gegeven van R. van Genechten*, Rijksradio-omroep De Nederlandsche Omroep, 1942. (Vindplaats: Archief 103 Nederlandsche Omroep inv.nr. 997).
- ‘[Het november-nummer van] Nieuw Nederland’, in: *Volk en Vaderland*, 5 november 1937.
- B. Henkes, ‘G.J. Schutte, Stamverwantschap onder druk. De betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika, 1940-1947’, in: *BMGN – The low countries historical review*, 126(4), 2011, p. 146-148.
- A. Hitler (1925), *Mein Kampf*. [Vertaald door S. Barends, *Mijn kamp* (vierde druk), De Amsterdamsche Keurkamer, 1941].
- J. Hollaar, ‘Reinaert de vos als kameleon: Reinaertbewerkingen in Nederland, Vlaanderen (1940-1945) en Duitsland (1933-1945)’, in: S. Jentges, P. Sars, F. Wielenga, & M. Wilp (red.). *Grenzüberschreitend forschen: Zusammenfassungen ausgewählter Abschlussarbeiten des Masterstudiengangs Niederlande-Deutschland-Studien* (p. 123-140). Schriften aus dem Haus der Niederlande, Band 2. FID Benelux – Open Access Publications, 2017.
- Hummelen, ‘Omvolking’ wakkert wereldwijd antisemitisme aan, CIDI: Centrum Informatie en documentatie Israel, 2022. <https://www.cidi.nl/omvolking-is-antisemitisch/>.
- J.D. Janssens & R. Van Daele, *Reinaerts streken: Van 2000 voor tot 2000 na Christus*, Davidsfonds/Litair, 2001.
- ‘Kent u het nieuwe geestige vervolg van het middeleeuwsche dierenepos: Van den Vos Reynaerde verteld door R. van Genechten, met vele zwartteekeningen tusschen den tekst en een omslag in kleuren van M. Meuldijk?’, in: *Volk en Vaderland*, 6 juni 1941.
- E. Klijn & R. te Slaa, *De NSB, Deel 2: Twee werelden botsen 1936-1940*, Boom, 2021.
- H. Lampo, ‘Een criticus, een mens, een meneer’, in: P. Hardy, *Bij benadering: Dagwerk van een recensent*, De Roerdomp, 1973, p. 6-10.
- P. Lebeau, ‘Een leven in dienst van de letteren: In memoriam Paul Hardy’, in: *Noordgouw: Cultureel tijdschrift van de Provincie Antwerpen*, 18(2-3), (1978), p. 187-192.
- M.E. Meijer Drees, ‘Taalverwantschap en herinnering: Lucifer in Zuid-Afrika’, in: M.E. Meijer Drees, M. Prandoni, & R. Schlusemann (red.). *De glans van Vondels Lucifer: Opvoeren, vertalen, herinneren*, AUP, 2018, p. 203-213.
- F. Meijerink, *Seyffardt, Hendrik* (2008; 2019). <https://www.tracesofwar.nl/articles/1660/Seyffardt-Hendrik.htm>.
- M. Meuldijk, Spotprent ‘Bij den schoonheidsspecialist’, in: *Volk en Vaderland*, 7 maart 1941.
- J. Meyers, *Mussert: Een politiek leven*, De Arbeiderspers, 1984. (Open-domein, nr. 10.)
- A. Mussert, *De bronnen van het Nederlandsch nationaal-socialisme*. Hoofdkwartier NSB, 1937.
- H.C. Nije, ‘De persoon van den vormingsleider’, in: *Ontwakend Volk*, 6(11), (1942) oogstmaand, p. 11.

- H.C. Nije, 'De plaatsvervangend vormingsleider', in: *Ontwakend Volk*, 6(11), (1942) oogstmaand, p. 27.
- H.C. Nije, 'Van den Vos Reynaerde: De vormingsleider', in: *Ontwakend Volk*, 6(11), (1942) oogstmaand, p. 7-8.
- 'Overlijdensbericht Frits van Genechten', in: *Telegraaf*, 29 oktober 1949.
- 'Politieke uitzendingen van den Ned. Omroep in de week van 19-25 december 1943', in: *De Zwarte Soldaat*, 16 december 1943.
- Proces-verbaal van het verhoor van Van Genechten, 23-8-1945*, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Nationaal Archief.
- [*Procesverslag*] *Van Genechten*, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie: Processen, No. 2. Buyten en Schipperheyn, 1946.
- 'Prof. van Genechten' in: *De Tijd*, 25 juli 1942.
- 'Radio, 19 December', in: *De Courant – Het Nieuws van den Dag*, 18 december 1943.
- 'Radio-Nieuws: Interessante grepen uit het programma van den dag', in: *De Nieuwe Vlaardingsche Courant*, 21 augustus 1942.
- 'Radioprogramma', in: *De Noordbrabantsche Courant*, 12 september 1942.
- H. Reydon, 'Organisch denken', in: *Nieuw Nederland: Maandblad voor Economie, Staatkunde en Cultuur*, 2(9), (1936), p. 702-708.
- 'Rijksradio-Omroep. De Nederlandsche omroep: Interessante grepen uit het programma van den dag', in: *De Biltsche Courant*, 21 augustus 1942.
- J.M. Rohrbach, 'Die Augen Adolf Hitlers', in: *Klinische Monatsblätter für Augenheilkunde*, 228(7) (2011), p. 644-650.
- M. Ryssen, 'Reynaert en het jodenbeest', in: *Tiecelijn*, 4 (1991), p. 73-75.
- I. Schöffers, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht, HES, 1978 (tweede, ongewijzigde herdruk).
- G.J. Schutte, *Stamverwantschap onder druk: De betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika, 1940-1947*. Suid-Afrikaanse Instituut, 2011.
- 'Storm maakt slachtoffer', in: *Het Binnenhof*, 26 oktober 1949.
- 'Storm over Nederland', in: *Aaltensche Courant*, 28 oktober 1949.
- R. te Slaa & E. Klijn, *De NSB: Ontstaan en opkomst van de Nationaal-socialistische Beweging, 1931-1935*, (derde herz. druk), Boom, 2021.
- R. ten Dam, *De verzwegen graven van de oorlog: Robert van Genechten* (2009; 2018). <https://www.dodenakkers.nl/de-verzwegen-graven-van-de-oorlog/genechten.html>.
- R. van Daele, 'De schone en het beest: Twee Reynaertanimatiefilms uit het interbellum', in: *Tiecelijn*, 16 (2003), p. 202-214.
- R. van Daele, P. Everaers, W. Devreese & E. Verzandvoort, *Bibliografie van de Nederlandstalige Reynaertbewerkingen van 1800 tot heden, Reynaertgenootschap/Antiquariaat Secundus*, 2004. (Aangevuld door W. Devreese, m.m.v. R. van Daele,

- P. Everaers & E. Verzandvoort), in: *Tiecelijn*, 27. *Jaarboek 7 van het Reynaertgenootschap*, (2014), p. 412-434.
- 'Van den Vos Reinaerde: Hoorspel naar het boek van kam. Van Genechten', in: *Het Nationale Dagblad*, 11 september 1942.
- A.P.A.M. van der Logt, *Het theater van de nieuwe orde: Een onderzoek naar het drama van Nederlandse nationaalsocialisten*, Aksant, 2008. (Dissertatie Universiteit van Amsterdam.)
- E. van der Plicht, 1943: *Onderdrukking en verzet* (onder redactie van het NIOD), Spectrum, 2018.
- S. van der Zee, *Voor Führer, volk en vaderland: De SS in Nederland*, (derde herz. druk). Sijthoff, 1979.
- R. van Genechten, 'Van den Vos Reinaerde', in: *Nieuw Nederland: Maandblad voor Economie, Staatskunde en Cultuur*, 4(5), (1937), p. 336-347.
- R. van Genechten, *Dietsche verbondenheid*, Nenasu, 1938.
- R. van Genechten, *Van den Vos Reynaerde: Ruwaard, Boudewijn en Jodocus* (tweede druk), De Amsterdamsche Keurkamer, 1941.
- R. van Genechten (1942a), *Het Joodsche vraagstuk in Nederland*, Nenasu, 1942.
- R. van Genechten (1942b), 'Het Joodsche vraagstuk in Nederland. Slot', in: *Ontwakend Volk*, 6(6, lentemaand), (1942), p. 12-16.
- R. van Genechten, (1942c), 'Het doel van de vorming', in: *Ontwakend Volk*, 6(11, oogstmaand), (1942), p. 13.
- F.P. van Oostrom, 'Reinaert bij de NSB', in: *Literatuur: Tijdschrift over Nederlandse letterkunde*, 1(1), (1984), p. 28-33.
- F. van Oostrom, 'Het oorspronkelijke verhaal van Reynaert kan nog altijd een brug slaan naar humaniteit, over alle eeuwen en grenzen heen', in: *De Volkskrant*, 27 juli 2022, p. 24.
- 'Vervolg op den Vos Reynaerde: Prachtig staal van volksche kunst. Het neushoorn dier Jodocus in de Dietsche landen', in: *Volk en Vaderland*, 28 maart 1941.
- 'Vormingsnummer', *Ontwakend Volk: Oogstmaand 1942*.
- Wat is, wil en doet het Opvoedersgilde?*, Secretariaat van het Opvoedersgilde, 1940.
- C.A.T.M. Wouters, *Ongewenschte muziek: De bestrijding van jazz en moderne amusementsmuziek in Duitsland en Nederland, 1920-1945*, Sdu, 1999. (Dissertatie Universiteit van Amsterdam.)
- J.J. Zurné, 'Spijt, maar geen schuld': Vier prominente NSB'ers tijdens hun berechting over de jodenvervolgung, in: *Skript Historisch Tijdschrift*, 32(4), (2014), p. 193-203.

Reynaert als psychopaat

Reynaert de vos vanuit forensisch-psychologisch perspectief beschouwd

IRIS BREETVELT

Inleiding

Dit artikel beantwoordt de vraag of Reynaert de vos uit het dierenepos aangemerkt kan worden als personage met een psychopathische persoonlijkheidsstoornis. In de secundaire literatuur over *Van den vos Reynaerde* is regelmatig de vraag opgeworpen of de hoofdpersoon Reynaert een schelm is die machthebbers tart of een schurk die op gewetenloze wijze anderen uitbuit.

Buiten de cultuurhistorische benadering van het middeleeuwse dierenepos en de juridische benadering van het verhaal over de hofdag waarop een rechtszitting centraal staat, is een psychologische benadering relevant om vanuit de klinische en forensische psychologie het personage Reynaert de vos beter te doorgronden.

Hoewel de sluwe en meedogenloze vos bij toepassing van de psychopathie-checklist van Hare niet als psychopaat aan te merken valt, gaat zijn profiel wel sterk in die richting, met name wat betreft de interpersoonlijke en affectieve factor. De mate waarin de gewetenloze vos psychopathische trekken vertoont, rechtvaardigt een visie op zijn personage als schurk.

Als uitgangspunt voor analyse van de tekst van het verhaal is gebruikgemaakt van: André Bouwman en Bart Besamusca, *Over de vos Reynaert. Een prozaver-taling van Van den vos Reynaerde* (2007)¹ en *Van den vos Reynaerde naar het Comburgse handschrift* vertaald door Walter Verniers (2012).²

Als illustraties dienen enkele door Corina Smit gemaakte tekeningen bij een nooit gepubliceerde Reynaerttekstbewerking door Nel Bakker uit 1946.

Probleemstelling: ambigue typering van het personage Reynaert

Het karakter van Reynaert de vos, zijn antropomorfe persoonlijkheid, is die van een held, een schelm of een schurk. Jan de Putter (2021) stelt dat een centrale vraag in het Reynaertonderzoek is of het karakter van de vos sympathiek of slecht is. Zijn karakter is ambivalent. Na 150 jaar Reynaertstudie bestaat er nog meningsverschil onder deskundigen over het karakter van de hoofdpersoon (Van Oostrom, 1984).

De context van het epos over Reynaert de vos is de feestelijke hofdag waarop het hoge gerecht bijeenkomt en kapitale delicten en veten onder de adel behandeld worden en waar alle dieren dienen te verschijnen (Lippevelde, 2012). De aanklacht van onder meer Isegrim de wolf als eiser maakt de hofdag tot een rechtsgeding waarin misdrijven aan Reynaert ten laste worden gelegd, waarbij bewijs van mishandeling (van Cuwaert de haas) en moord (op Coppe de hen) worden getoond. Intentie van de hofdag is berechting van de misdaden van de vos. Daarmee is antisociaal gedrag van Reynaert de vos geïmpliceerd.

De schelm is een in volksverhalen terugkerend personage dat door psychiater C.G. Jung tot archetype werd gerekend (Van de Velde, 2016). De schelm (Engels: trickster) 'is het personage dat een loopje neemt met de bestaande orde, de zaken naar zijn hand kan zetten, en

arglistig zijn eigenbelang realiseert.' Hij doorbreekt regels en conventies en neemt het op tegen de gevestigde macht; hij opent ook de deur naar een nieuwe wereld door revolutie en het omverwerpen van oude machtsstructuren.³ Rechtszaken vormen een hoogtepunt in het optreden van de welbespraakte schelm. Juist daar waar de rechtsorde zou moeten heersen, lukt het hem door listig optreden met leugens, bedrog en manipulatie die te ondergraven. De vos in *Van den vos Reynaerde* is een prototypische schelm: Reynaert is listig en duister qua praktijken, maar ook welbespraakt en ter rechtszitting in z'n element. Deze visie past bij de aanname dat het geïntendeerde publiek het volk of de burgerij zou zijn geweest dat door de listen van Reynaert getoond wordt hoe de arrogantie van de macht ten val komt. Volgens Van Oostrom (1983) is echter op basis van literair historische bronnen de adel het geïntendeerde publiek geweest, die gewaarschuwd wordt voor de vos als leugenachtige en misleidende vleier en infame intrigant aan het hof. De 'scal' werd in de middeleeuwen beschouwd als fundamenteel boosaardig karakter.

Janssens (1992) stelt dat moderne lezers zich identificeren met de slimme vos die met zijn moed, intelligentie en humoristische streken bewondering oogst. In de middeleeuwen werd de vos echter als een duivelse schurk beschouwd; geen sympathieke schelm, maar een doortrapte bandiet (Janssens, 2001). De typering van de vos als 'de felle met de grijze/rode baard' verwijst naar schurkachtigheid/boosaardigheid: rood is de kleur van de bloeddorstigheid. Janssens concludeert dat een negatieve duiding van Reynaert in een historiserende lezing van de *Reynaert I (Van den vos Reynaerde)* de meest plausibele interpretatie biedt. Janssens (2008) stelt over het eerder ambivalente dan louter negatieve karakter van de vos in navolging van Van Oostrom 'een onloochenbare dubbelzinnigheid rond de vos, die weliswaar wreed en perfide is, en schaamteloos zichzelf buiten en boven de rechtsorde plaatst, maar die tegelijk imponeert, fascineert en zelfs wel sympathie opwekt door hoe hij dubieuze macht en schone schijn over de hekel haalt.' Reynaert de vos heeft dus een ambigu karakter.

Broens (2010) typeert Reynaert als schijnheilige of religieuze oplichter wiens leven het tegendeel is van deugdzaamheid. Hij meet Reynaerts gedrag af aan de werken van barmhartigheid. Reynaert, uitgedost als kluizenaar, keert het geestelijk werk van barmhartigheid – de onwetenden onderrichten – om. Zijn belofte dat hij Cuwaert het credo zal leren en kapelaan zal maken, blijkt een hinderlaag om hem te doden en op te peuzelen. Reynaert geeft wel raad aan de twijfelende Tibeert maar doet het omgekeerde van wat het geestelijk werk van barmhartigheid – twijfelaars goede raad geven – bedoelt. Reynaert wil Tibeert in de valstrik lokken. Reynaert lacht de verdrietigen of degenen die in een benarde positie verkeren door nota bene zijn toedoen, uit en bespot hen; hij doet het tegendeel van het geestelijk werk van barmhartigheid, de verdrietigen troosten en de zieken bezoeken. In plaats van de naakten te kleden, een van de lichamelijke werken van barmhartigheid, zorgt Reynaert er juist voor dat zijn pelgrimsattributen uit de huid van de beer, de wolf en de wolvin worden gesneden. Broens maakt duidelijk dat Reynaert het tegendeel doet van wat de veertien werken van barmhartigheid inhouden. Voor een vertrekkend pelgrim is dit wrede wangedrag ongepast. De snode vos is een onbarmhartige schijnheilige.

Kernvraag die Tourhout (2019) stelt is of Reynaert de vos een held of een schurk is. Hij constateert dat de sluwe vos in de receptie door de eeuwen heen van schurk naar rebelse held is geëvolueerd. Wreedheid en gebrek aan berouw, in combinatie met spitsvondigheid, leverde een ambiguïteit van karakter dat bewondering en tevens afschuw wekt. Zijn positieve eigenschappen benut hij voor moreel verwerpelijke doelen, namelijk eigen gewin of behoeftebevrediging. Met zijn immorele levenswandel gaat de vos uiteindelijk vrijuit. Als kenmerken van heldhaftigheid van Reynaert gelden diens moed, onverschrokkenheid, overtuigingskracht en leiderschap. Maar aan een doel, anders dan ontsnapping aan een strafproces wegens gepleegde wandaden, ontbreekt het de vermeende held. Kenmerken van Reynaerts schurkachtigheid zijn: oneerlijkheid, egoïsme, gebrek aan empathie, wraakzucht, wreedheid en gebrek aan

berouw daarover; hij is een immorele schurk. Ten minste is hij een hybride held of ambigue figuur die ‘alle morele en maatschappelijke regels met de voeten treedt’. Vanuit een immoreel kader rechtvaardigt hij zijn misdaden en verdedigt zijn heldhaftigheid. Moreel inzicht en berouw ontbreken.

Deze beschrijving van wat Tourhout (2019) noemt de hybride held met een ambigu persoonlijkheidsprofiel, komt voor een belangrijk deel overeen met het profiel van de psychopathische persoonlijkheidsstoornis die behalve charmerend (op het eerste gezicht), leugenachtig en manipulatief is, andermans grenzen overschrijdt en erop uit is anderen te exploiteren. Juist vanwege de ambiguïteit van het karakter van de hoofdpersoon, rijst de vraag of Reynaert de vos als een psychopaat valt aan te merken. Als dat het geval is, zijn we in de kern terug bij het middeleeuwse beeld van de hoofdpersoon van het epos, namelijk dat van de schurk als archetype, met evenwel een innemende façade. Evenals andere literaire antihelden (Macbeth, Richard III) fascineert hij de lezer. Diezelfde fascinatie leggen mensen voor psychopaten (zoals Bonnie & Clyde en Ted Bundy) aan de dag (R.D. Hare, 2012).

De bevinding van Tourhout (2019) dat 34,7% van de schooljeugd (klas 5 VO) Reynaert labelt als een held, spoort met de constatering van Hare dat de samenleving niet alleen gefascineerd wordt door de psychopathische persoonlijkheidsstoornis, maar daar ook steeds meer tolerantie voor opbrengt.

Hans Overduin (2021) releveert Broens die de hamvraag stelt of er een Reynaertfiguur zou bestaan die aan de antropomorfe kant ‘psychopathische’ trekken vertoont, maar toch in een dierenepos kan passen, omdat die trekken gecreëerd zijn met een humoristische bedoeling. Wel als Reynaert beschouwd wordt als archetypische figuur van de schelm (trickster) die regeldoorbrekend en grensoverschrijdend handelt en de spot drijft met machthebbers.

Om het karakter van de vos te duiden is een psychologisch referentiekader nodig. Gezien het thema van het verhaal, de rechtszaak over de aanklachten tegen de vos wegens tal van wandaden en de manier waarop de vos met list en bedrog de procesgang weet te verstoren en anderen daarbij opnieuw tot slachtoffer maakt en ten slotte weet te ontsnappen, komt psychopathie in beeld. De persoonlijkheidsstoornis psychopathie is in zijn verschijningsvorm paradoxaal van aard en lijkt daarmee een passend model te vormen voor een ‘monsterlijke held of een engelachtige schurk’ (Tourhout, 2019). Voor een dergelijk ambivalent karakter komt psychopathie als model meer in beeld dan de antisociale persoonlijkheidsstoornis.

De vraag wordt beantwoord of het personage Reynaert de vos aan te merken valt als psychopaat.

Psychopathie

Psychopathie is een persoonlijkheidsstoornis die gekenmerkt wordt door (1) een arrogante en misleidende interpersoonlijke stijl, (2) deficiëntie in het emotionele functioneren, (3) een impulsieve en onverantwoordelijke

levensstijl en (4) antisociaal gedrag (Claes e.a., 2015). De grenzen van anderen worden bij voortduring overschreden door de psychopaat; sociale conventies, morele normen en wetten lijken voor hem niet te gelden. Dankzij oppervlakkige charme, een opgeblazen zelfbeeld, leugenachtigheid en manipulatie wordt zijn ware zelfzuchtige en antisociale intentie niet makkelijk doorzien en ontloopt hij menigmaal de sociale en juridische consequenties van zijn wangedrag, waarvan anderen

*De grenzen
van anderen
worden bij
voortduring
overschreden
door de
psychopaat*

slachtoffer zijn (Bishopp & Hare, 2008; Uzieblo & Smid, 2020; Hare & Neumann, 2008; Hare, 2012).

De paradoxale indruk die de psychopaat maakt, ontstaat door het sterke contrast tussen zijn aanvankelijke masker van charme, welbespraaktheid en charisma tegenover zijn ware gezicht van leugens, bedrog en gewetenloze uitbuiting dat zich in tweede instantie toont. De psychopaat moet vanwege zijn masker van normaliteit niet op zijn woorden maar op zijn daden beoordeeld worden.⁴ De psychopaat slaagt in zijn overleving dankzij de dispositie om andermans zwakte te exploiteren. De psychopaat ervaart geen lijdensdruk; zijn sociale omgeving des te meer.

Psychopathie kan opgevat worden als een diagnostische categorie, als een de persoonlijkheid typerende constellatie van eigenschappen. In de algemene populatie komt psychopathie blijkens reviewonderzoek (Sanz-García, Gesteira, Sanz & García-Vera, 2021) bij 4,5% voor, maar bij meting met de PCL-R is dat 1,2%. Onder gedetineerde mannen is dat 16% en onder moordenaars 28%. Psychopathie kan ook opgevat worden als een configuratie van extreme posities op continu verdeelde algemene persoonlijkheidstrekken (Claes e.a., 2015).

Psychopathie komt niet als persoonlijkheidsstoornis voor in het psychiatrisch-diagnostisch classificatiesysteem DSM-5, maar wel als mogelijke specificatie bij de diagnose antisociale persoonlijkheidsstoornis. Psychopathie en de antisociale persoonlijkheidsstoornis overlappen wat betreft antagonistische grondhouding (oppositionaliteit) en disinhibitie (ontremming) in termen van pathologische persoonlijkheidstrekken (Claes e.a., 2015). Antagonisme of oppositionaliteit manifesteert zich in de vorm van manipulatie, kilheid, leugenachtigheid en vijandigheid. Disinhibitie manifesteert zich in de vorm van risicovolheid, impulsiviteit en onverantwoordelijkheid. Als psychopathisch specificeert DSM-5⁵ in combinatie met deze antisociale trekken ook onverschrokkenheid en het ontbreken van angst voor gevaar, dominantie en aandacht opeisend gedrag. Psychopathie is een voorspeller voor crimineel gedrag.

Psychopathie is een multidimensioneel concept dat voornamelijk met de Psychopathy Checklist-Revised (PCL-R)⁶ als beoordelingsinstrument wordt vastgesteld (Multidisciplinaire richtlijn persoonlijkheidsstoornissen, 2008; Claes e.a., 2015; Hare, Neumann & Mokros, 2018). Daartoe wordt informatie verzameld op basis van een semi-gestructureerd interview, aangevuld met bestaande dossiers. De twintig items van de PCL-R representeren de persoonlijkheidstrekken en het sociaal deviant gedrag dat de kern vormt van psychopathie. Per item vindt scoring plaats op een 3-punt schaal, (0 = item afwezig; 1 = item geldt tot op zekere hoogte; 2 = item is duidelijk aanwezig). De maximale totaalscore bedraagt dus 40. De dimensionele totaalscore indiceert de mate van psychopathie op een continuüm. Voor dichotomisering van de totaalscore omwille van categorisering als psychopaat geldt volgens Hare een grensscore van 30, dat is een standaarddeviatie boven de gemiddelde score van daders in

de VS (Bishopp & Hare, 2008; Hare, Neumann & Mokros, 2018; Uzieblo & Smid, 2020). In Europees onderzoek wordt een grensscore van 26 gehanteerd. Forensisch-psychiatrische patiënten in de Dr. Henri van der Hoeven Kliniek hadden een gemiddelde totaalscore van 21,4 met een standaarddeviatie (spreiding) van 8,4 (Hildebrand & De Ruiter, 2004).

Aan de PCL-R-items liggen twee latente factoren ten grondslag (Bishopp & Hare, 2008): een constellatie van interpersoonlijke en affectieve persoonlijkheidskenmerken met als kern grandiositeit, misleiding en ontbrekend schuldbesef (factor 1) naast sociaal deviant gedrag met als kern impulsiviteit, antisociaal gedrag en sociale deviantie (factor 2). Buiten deze factoren vallen twee items die betrekking hebben op wisselende intieme relaties.

Tabel 1 Items en onderliggende factoren van de Psychopathy Checklist-Revised

<i>Factor 1 (kil en meedogenloos)</i>	
<i>Interpersoonlijk (4)</i>	<i>Affectief (4)</i>
Item 1. Gladde prater / oppervlakkige charme (glibberigheid) Item 2. Sterk opgeblazen gevoel van eigenwaarde en egoïsme (grandioos zelfbeeld) Item 4. Pathologisch liegen Item 5. List en bedrog / manipulatief	Item 6. Gebrek aan berouw of schuldgevoel (externaliseren van schuld) Item 7. Ontbreken van emotionele diepgang Item 8. Kilheid / gebrek aan empathie (affectieve oppervlakkigheid) Item 16. Geen verantwoordelijkheidsbesef
<i>Factor 2 (impulsief en sociaal deviant gedrag)</i>	
<i>Levensstijl (5)</i>	<i>Antisociaal gedrag (5)</i>
Item 3. Behoeftte aan opwinding / neiging tot verveling Item 9. Parasitaire levensstijl Item 13. Ontbreken van realistische langetermijndoelen Item 14. Impulsiviteit Item 15. Onverantwoordelijk gedrag	Item 10. Gebrekkige beheersing van het gedrag (gebrekkige gedragsregulering) Item 12. Gedragsproblemen op jonge leeftijd Item 18. Jeugdcriminaliteit Item 19. Schending van voorwaarden bij voorwaardelijke veroordeling en/of achterwege blijven van vervroegde of voorwaardelijke invrijheidstelling Item 20. Veelsoortige criminaliteit
<i>Buiten factoren vallend</i>	
Item 11. promiscuïteit ⁷	Item 17. Veel kortstondige partnerrelaties

De acht items op interpersoonlijk en affectief gebied laden meer dan .40 op factor 1. De kern betreft egoïstisch, ongevoelig en zonder wroeging profiteren van anderen. Van de tien items die antisociale levensstijl meten, laden er negen meer dan .40 op factor 2. Item 20 (veelsoortige criminaliteit) heeft een lagere lading op factor 2 maar een hogere lading op factor 1. De kern van factor 2 betreft chronisch instabiel en antisociaal gedrag (Vertommen e.a. 2002). De items met een factorlading $>.40$ zijn manifeste variabelen die elk tenminste 16% van de variantie van de betreffende latente factor verklaren.⁸ De gemiddelde factorlading van de items van de PCL-R is .70 (Hare, Neumann & Mokros, 2018). Psychopathie, vastgesteld met de PCL-R, toont een constellatie van persoonlijkheidstrekken (impulsiviteit, kilheid en oppervlakkig affect, dominantie) en gedragsmanifestaties (antisociaal gedrag, parasitair gedrag, bedrog, grandiositeit). Uit netwerkanalyse blijkt de kern van psychopathie zoals bepaald met de PCL-R, kilheid, gebrek aan empathie en tevens onverantwoordelijkheid en parasitaire levensstijl (Verschuere e.a., 2018).

In de richtlijnendatabase van de NVvP⁹ wordt aanbevolen de PCL-R¹⁰ te gebruiken bij een vermoeden van psychopathie. Aanbevolen wordt conform de in Nederland gevolgde praktijk de PCL-R-uitkomsten niet als scores in rapporten te vermelden, maar het psychopathieprofiel in descriptieve termen te presenteren.

De betrouwbaarheid van de Nederlandse bewerking van Hare's PCL-R is hoog bij forensisch-psychiatrische patiënten, merendeels TBS-gestelden (Hildebrand e.a., 2002). De gemiddelde PCL-R- score in deze subgroep is 21. Van deze subpopulatie werd 20% geassocieerd als psychopaat. De interbeoordelaarsbetrouwbaarheid bedraagt .88; voor factor 1 is de overeenstemming tussen beoordelaars .76 en voor factor 2 is dat .83. Ook uit internationaal onderzoek blijken hoge interbeoordelaarsbetrouwbaarheden voor de PCL-R. Een intraklasse-coëfficiënt $R^2 > .75$ toont een uitstekende intrabeoordelaarsbetrouwbaarheid (Dematteo & Olver, 2022). Bij het beoordelen van hoofdpersonen in films

op de PCL-R bleek de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid .73 (Davis, Frederick & Corcoran, 2020). De interbeoordelaarsbetrouwbaarheid van de classificatie psychopaat is met .63 goed. De interne consistentie van de PCL-R is .87. en .83 voor elk van de beide factoren. De items correleren met elkaar gemiddeld .26.

De constructvaliditeit werd bevestigd door de hiërarchie van een 2-factor en 4-factorstructuur. De PCL-R vertoont positieve samenhang met andere maten voor psychopathie en met andere diagnoses zoals middelenverslaving, antisociale persoonlijkheidsstoornis, paranoïde, narcistische en borderline persoonlijkheidsstoornis, maar negatieve samenhang met de vermijdende en afhankelijke persoonlijkheidsstoornis (Hildebrand & de Ruiter, 2004). Predictieve validiteit blijkt uit de samenhang tussen de PCL-R en criminele recidivering. Veroordeeld zijn voor geweldsdelicten hangt samen met psychopathie. Factor 1 vertoont samenhang met instrumentele agressie en factor 2 met reactieve agressie (DeMatteo & Olver, 2022).

Psychopathie is meer dan een antisociale persoonlijkheidsstoornis. Het triarchische model van psychopathie biedt de relevante componenten voor dit onderscheid (Venables, e.a. 2014). Waar de antisociale persoonlijkheidsstoornis disinhibitie en gemeenheid behelst, omvat psychopathie tevens onverschrokkenheid. Psychopathie is daardoor een paradoxaal fenomeen, waarbij antisociaal deviant gedrag gemaskeerd wordt door een ogenschijnlijk mentaal gezonde façade.

Verhaallijn

Om indicaties te vinden voor psychopathie is het zinvol de verhaallijn¹¹ hieronder beknopt weer te geven, uitgaande van de prozavertaling van *Van den vos Reynaerde* door Bouwman en Besamusca uit 2007.¹² Tevens is gebruikgemaakt van de juridische analyse van Lippevelde (2012; *Het recht in het Middelnederlandse dierenepos Van den vos Reynaerde*).

De hofdag als rechtszitting

Het verhaal draait om een rechtszaak (hofdag) tegen Reynaert de vos. Over schurkenstreken van Reynaert de vos (diefstal, verkrachting en mishandeling, poging tot doodslag) worden op de hofdag van de koning door de dieren van het hof aanklachten geuit. Met name het relaas van Isegrim de wolf en de haan Cantecler die de vermoorde hen Coppe toont, maken indruk. De aangeklaagde vos is afwezig. Grimbeert de das houdt een pleidooi voor verdachte Reynaert.

De drie dagvaardingen door de hofboden

Koning Nobel laat Reynaert de vos dagvaarden voor de rechtszitting.

Bode voor de eerste dagvaarding (Bruun de beer) wordt in de val gelokt door Reynaert de vos die daarmee aan dagvaarding ontsnapt zonder eerverlies. De boom met honing waartoe Reynaert hem verleidt, wordt Bruun door zijn gulzigheid fataal; hij komt klem te zitten en wordt door dorpelingen afgetuigd.

Bode voor de tweede dagvaarding (Tibeert de kater) wordt eveneens in een valstrik gelokt. De muizenjacht waartoe Reynaert hem aanzet, wordt hem fataal; hij komt in een strop terecht en wordt door de pastoor afgetuigd die hem aanziet voor kippendief Reynaert.

Reynaert manipuleert zijn slachtoffers zo dat ze hun eigen ondergang tegemoet gaan. Aangrijpingspunt voor die manipulatie is de behoefte van het potentiële slachtoffer.

Afb. 1. Reynaert en Bruun,
pentekening van Corina Smit.

Bode voor de derde dagvaarding (Grimbeert de das) troont de vos mee door hem voor te houden dat hij anders bij verstek veroordeeld wordt. Onderweg vertelt de vos bij wijze van biecht en tevens bekentenis over zijn misdaden, meer plezier dan berouw tonend. Die bekentenis betreft diefstal en moord op kuikens, mishandeling van de wolf en een buitenechtelijke relatie met de wolvin. Hij biecht op Isegrim en de boden Bruun en Tibeert in een valstrik gelokt te hebben met mishandeling door dorpelingen en ernstig letsel als gevolg.

Proces, veroordeling en vrij spraak

Hoewel koning Nobel een partijdige en wraakzuchtige rechter is, prijst Reynaert ter zitting de koning voor zijn wantrouwen in lasterpraat en dwingt hem zodoende zichzelf in twijfel te trekken. Koning Nobel brengt de mishandeling van de beide boden die poogden Reynaert te dagvaarden, naar voren. Reynaert heeft daaraan weliswaar geen juridische, maar wel morele schuld. Tal van dieren uiten hun aanklacht over wandaden van Reynaert.

Terdoodveroordeling van Reynaert volgt.

Terwijl Isegrim, Bruun en Tibeert elders de galg voor voltrekking van het vonnis in gereedheid brengen, verzoekt de vos om een openbare biecht te mogen doen. In die (tweede) biecht criminaliseert hij de executeurs

Afb. 2. Reynaert als gedaagde voor koning Nobel (Corina Smit).

van zijn doodvonnis. Hij vertelt de koning over een schat die bedoeld zou zijn geweest om een staatsgreep te financieren om koning Nobel te doden en de beer op diens troon te helpen. Door de schat te stelen en elders te verbergen, beweert Reynaert het complot van Tibeert, Bruun, Isegrim, alsmede zelfs zijn kompaan Grimbeert, en zijn eigen vader, verijdeld te hebben. Daarmee beschuldigt Reynaert hen van hoogverraad en profileert zichzelf als trouwe dienaar van de koning.

De koning herroept uit begeerte naar de schat de veroordeling van Reynaert opdat die hem de schat, als bewijs van het complot, kan wijzen. Bovendien mogen de dieren geen klachten meer indienen over de vos. Van de vermeende verraders worden Bruun en Isegrim aangehouden op beschuldiging van samenzwering. Reynaert werkt zich onder een zoektocht met koning Nobel naar de schat uit, door een pelgrimage naar Rome als noodzakelijk voor te wenden. Als verminkingsstraf worden uit de huid van de veronderstelde verraders, het wolvenpaar en de beer, pelgrimsattributen (tas en schoenen) voor de vos vervaardigd.

Thuisgebracht door Cuwaert de haas en Belijn de ram, vermoordt en verschalkt Reynaert in zijn hol de haas. De kop van de dode haas geeft hij vervolgens in zijn pelgrimstas mee aan de ram, suggererend dat het brieven van de ram voor de koning zijn. Zo schuift Reynaert de schuld van de dood van de haas Cuwaert in de schoenen van de ram Belijn.

De afrekening

De koning beseft na ontvangst van de kop van de gedode haas, bedrogen te zijn. Reynaert wordt ontmaskerd. De ram wordt opgeofferd aan de intussen vrijgelaten beer en wolf die slachtoffer van het door Reynaert verzonnen complot zijn geworden.

Reynaert de vos wordt vogelvrij verklaard, maar is intussen verdwenen, een spoor van verwoesting achterlatend.

Duiding van Reynaert als psychopathisch

Op basis van de prozavertaling *Van den vos Reynaerde* door Bouwman en Besamusca in *Tiecelijn* jaargang 20¹³ wordt duiding gegeven aan het personage van Reynaert de vos in termen van psychopathie.

1. *Misdaden*

De aanklachten tegen Reynaert die aanleiding vormen tot de hofdag (diefstal, verkrachting, mishandeling en moord) en geuit worden door met name Isegrim de wolf, Pancer de bever en Cantecler die de gedode hen als corpus delicti aandraagt, getuigen van veelsoortige criminaliteit. Afwezigheid van de vos bij de rechtszitting wordt weliswaar toegeschreven aan angst, maar toont ook dat hij zich niet verantwoordelijk voelt voor zijn wandaden, terwijl hij wel beseft dat hij die gepleegd heeft, blijkens zijn latere biecht tegenover Grimbeert de das. Door niet te verschijnen probeert Reynaert de rechtsorde te ondermijnen.

Overschrijden van sociale en juridische grenzen met crimineel wangedrag vormt de antisociale gedragskern van psychopathie. Een affectief tekort in de vorm van ontbrekende empathie, verantwoordelijkheidsbesef en schuldbesef faciliteren dat. Uit de latere biecht blijkt dat de aanklachten van de wolf en de haas gegrond zijn. Of het verkrachting betreft of een buitenechtelijke relatie met de wolvin zoals de das in zijn pleidooi voor Reynaert beweert, er lijkt in ieder geval sprake van promiscuïteit.

2. *Manipulatie en bedrog*

Reynaert weet de zwakten van anderen te vinden en te exploiteren ten eigen bate door hen eerst te vleien, vervolgens te speculeren over een verborgen begeerte en in een verbond met de schijn van vertrouwelijkheid hen buiten hun milieu te brengen (Van Oostrom, 1984): Bruun de beer wordt verleid met honing, Tibeert de kater

*Reynaert weet
de zwakten
van anderen
te vinden en
te exploiteren
ten eigen bate*

met muizen, koning Nobel de leeuw
met een schat aan geld, waarbij ieder
op zijn beurt slachtoffer wordt van
zijn hedonistische behoeften in een
door Reynaert geënceneerde valkuil
met rampzalige gevolgen. Reynaerts
handelsmerk is dat hij zijn slachtoffers,
door ze te manipuleren met halve
waarheden en leugens of bedrog,
zélf hun onheil laat voltrekken. Zo
weet hij er ook voor te zorgen dat
zowel Isegrim de wolf als de boden
Bruun en Tibeert slachtoffer worden

van foltering door derden (dorpelingen en priester). Voor zover mishandeling en letselschade gevolg zijn van manipulatie, maar niet van directe agressie van Reynaert, is zijn juridische schuld ook discutabel. De sluwe vos weet de zwakten van anderen uit te buiten ten voordele van zichzelf, waardoor hij de boden die erop uitgestuurd zijn om hem te arresteren wegens wandaden, van zich af weet te schudden en uiteindelijk zelfs vrijspraak door de koning weet te verkrijgen. Door zijn gezinsleden medeplichtig te maken aan de dood van de haas Cuwaert, dwingt Reynaert hen ten slotte met hem mee te vluchten om te ontkomen aan de gevolgen van ontdekking van de gefingeerde samenzwering tegen de koning.

Daarmee geeft hij er blijk van geen verantwoordelijkheid voor zijn wandaden, waarop de aanklachten betrekking hebben, te willen nemen en met list, bedrog en manipulatie anderen ten eigen bate te exploiteren. In het triarchische model van psychopathie betreft dit de dimensie *meanness* die zich ten volle manifesteert.

Alle dieren laten zich door Reynaert bedonderen en misbruiken en zelfs in de rechtszaak komt hij daarmee weg door de procesgang te verstoren (door niet te verschijnen op de hofdag, zijn arrestatie

tweemaal met een hinderlaag te voorkomen, de openbare biecht te misbruiken voor een leugen over een complot bij wijze van tegenaanklacht en door recht op een bedevaart te claimen om te voorkomen dat hij door de mand valt als de verborgen schat onvindbaar blijkt voor de koning).

3. *Macht, aanzien en geld*

De grootste leugen van Reynaert is die over het complot tegen de koning dat hij door het ontvreemden van een schat verrijdeld zou hebben. Hij heeft zichzelf niet alleen ogenschijnlijk verrijkt met een schat maar ook met diverse woningen, waardoor hij zich makkelijk schuil kan houden. Psychopaten zijn uit op macht, aanzien en geld. Zo ook Reynaert.

Manipulatie en bedrog dienen niet alleen om de consequenties van eerdere misdaden af te wenden, maar ook om macht over anderen te ervaren.

4. *Disinhibitie*

Reynaert lijdt aan een verslaving: de smaak van bloed.¹⁴ Zijn bloeddorstigheid is een vertoon van gebrekkige beheersing van zijn gedrag. Hij kan niet nalaten direct na zijn biecht en inkeer een jonge haan te grijpen om die te verschalken.

(Middelen)verslaving als gevolg van disinhibitie komt als comorbiditeit relatief vaak voor bij psychopathie. De dimensie disinhibitie van het triarchische model van psychopathie is aanwezig.

5. *Geen empathie, wel sadisme*

Reynaert vertoont reactieve en instrumentele agressie: hij vermoordt andere dieren meedogenloos en getuigt daarbij van gevoelloosheid en sadisme. Zijn psychopathische geweld is koelbloedig, achteloos en vaak

instrumenteel. Wanneer anderen door Reynaerts toedoen letselschade oplopen, toont hij geen enkel medeleven of berouw, integendeel, hij toont zich wreed en sadistisch. Reynaert ontleent er plezier aan anderen in de val te lokken, te kwetsen en te bedriegen, blijkens zijn biecht tegenover Grimbeert. Het slachtofferschap van anderen is voor de psychopaat zelfs een bron van vermaak. Ontbrekend schuldbesef, externalisering van schuld en een behoefte aan sensatie dragen daar mogelijk toe bij. De psychopaat neigt er sterk toe anderen de schuld te geven zodat hij, maar het slachtoffer als dader wordt gepresenteerd. Reynaert toont zich stelselmatig niet-empathisch en gewetenloos jegens zijn slachtoffers. Wreedheid, meedogenloosheid en sadisme blijken, behalve uit de wandaden waarvoor hij is aangeklaagd en de valstrikken waarin hij de beide boodschappers doelgericht laat lopen, eens te meer uit zijn pelgrimsattributen: pelgrimsschoenen waarvoor de poten van de wolf en de wolvin zijn gebruikt en de pelgrimstas waarvoor een reep berenvel van Bruun is gebruikt en waarin hij de kop van de doodgebeten haas aan de ram meegeeft. Tevens valt dit gebruik van zelfs de lichaamsdelen van anderen op te vatten als de verbeelding van zijn parasitaire levensstijl. Daarin toont zich kilheid en agressief gedrag dat de antisociale kern vormt van psychopathie, waardoor deze persoonlijkheidsstoornis zoveel maatschappelijke schade teweegbrengt. Het is die maatschappelijke schade die een rechtszaak noodzakelijk maakt.

6. *Grandioos zelfbeeld*

Reynaert presenteert zichzelf uiteindelijk trots en fier aan het hof, met een superieure houding alsof hij een koningszoon is. Deze zelfpresentatie wijst op een opgeblazen zelfbeeld.

De vos vertoont dus een grandioos zelfbeeld, de narcistische kern bij psychopathie, ook wanneer hij ter rechtszitting voor al zijn wandaden verschijnt.

7. Onverschrokkenheid

In zijn onbevreesdheid, bravoure en virtuositeit in het misleiden van anderen, toont zich de dimensie onverschrokkenheid (*boldness*) als meest positieve dimensie van het triarchische model van psychopathie. Reynaert is welbespraakt en grappig. Hij heeft ook charisma. Dankzij de dimensie *boldness* (onverschrokkenheid) uit het triarchisch model van psychopathie neemt hij anderen voor zich in, zowel de dieren uit het dierenepos, als de lezers. Het is die dimensie die maakt dat de vos heroïsch lijkt tegenover machthebbers, want aan hun status laat hij zich niets gelegen liggen.

8. Controversiële perceptie

Het beeld dat de andere dieren van Reynaert hebben, is controversieel: tegenover beschuldigingen van monsterlijke misdaden door tegenstanders/aanklagers (Isegrim, Courtois, Pancer, Canteleer) zijn er medestanders (Grimbeert als advocaat en Tibeert). Dat valt te verklaren uit het contrast tussen het glibberige masker van de vos met zijn op vroomheid duidende pelgrimsattributen en zijn ware antisociale gezicht. Reynaert is een gladde prater en goede-indrukmaker. De hele pelgrimsrol is onoprecht en tevens impressie-management: het psychopathisch masker van schijnheiligheid dat contrasteert met het ware criminele gezicht van de vos. Terwijl het hem geheel aan moraal ontbreekt, misleidt hij anderen met zijn dramatische toneelstuk van moreel besef (biecht en boetedoening). Koning Nobel waarschuwt bode Bruun de beer voor list, bedrog en manipulatie door de sluwe vos.

*het
psychopathisch
masker van
schijnheiligheid
dat contrasteert
met het ware
criminele gezicht*

Die paradoxale zelfmanifestatie die de sociale omgeving in haar indruk en oordeel verdeelt en ambivalent maakt, is inherent aan psychopathie.

9. *Externalisering van schuld en rolomkering*

Reynaert weet zich in plaats van als dader onbeschaamd in de rol van slachtoffer te presenteren. Door externalisering van schuld bewerkstelligt Reynaert die rolomkering: zijn bloeddorstigheid weet hij als slachtofferschap voor te stellen. Door anderen (Grimbeert, Isegrim, Bruun en Tibeert en zijn eigen vader) te beschuldigen van een onwaarschijnlijk complot tegen de koning, waarmee hij tevens zijn diefstal van de schat rechtvaardigt, plaatst hij zijn slachtoffers en tevens aanklagers in de rol van daders van hoogverraad en zichzelf in die van slachtoffer van een onrechtvaardig vonnis. In zijn tweede biecht toont hij zich teleurgesteld in vrienden en familie die hem steeds belogen en bedrogen zouden hebben, terwijl dat precies is wat hij met de andere dieren doet. Met zijn complottheorie heeft de vos de boden die hij al eerder vanwege lijfsbehoud te grazen had genomen door ze in een hinderlaag te lokken, opnieuw tot slachtoffer gemaakt, nu met beschuldiging van hoogverraad.

Psychopaten verschuiven de schuld naar anderen als reflex. Daarmee keren ze de rol van dader en slachtoffer om en weten ze zichzelf als slachtoffer in plaats van dader te profileren.

10. *Ontlopen van straf*

Misdaden blijven onbestraft, dankzij leugens, bedrog en manipulatie waarmee koning Nobel wordt misleid. Reynaert heeft met zijn leugen over het vrijdelde complot tegen de koning en met zijn voorgewende pelgrimstocht, zichzelf met succes als held en slachtoffer voorgesteld en de aanklagers en bode (Bruun, Isegrim en Tibeert) als daders. De koning spreekt hem vrij en arresteert aanklagers en bode (Bruun en Isegrim).

Reynaert heeft de rechtsgang met bedrog en manipulatie geheel naar zijn hand gezet. Reynaert, wiens gedrag niet wordt aangestuurd door enig moreel besef,¹⁵ al wil hij regelmatig anders doen geloven, en die bij voortduring de rechten van anderen met voeten treedt, weet voortvluchtig te blijven dankzij een web van leugens en bedrog.

Dankzij dergelijke manipulatietactieken blijven tal van psychopaten buiten de gevangenis en zijn soms zelfs maatschappelijk succesvol (corporate psychopath; Fritzon, Brooks & Croom, 2019).

Het veronderstelde psychopathieprofiel van de vos als romanpersonage behelst veelsoortige criminaliteit, zowel diefstal als geweldsmisdrijven (verkrachting, mishandeling, moord) en in een valstrik lokken. Maar de vos draagt ook een masker van charme en welbespraaktheid en heeft een grandioos zelfbeeld. Hij weet een overtuigend toneelstuk van schijnheiligheid op te voeren. Voor zover hij verantwoordelijkheid lijkt te nemen voor zijn wangedrag, gaat het hem er louter om aan afstraffing te ontkomen, bijvoorbeeld door te biechten of op pelgrimstocht te gaan.¹⁶ Met leugens, bedrog en manipulatie als rode draad in zijn handelen baant Reynaert zich een weg door het leven in de wildernis en in het dorp. Daarmee zijn de interpersoonlijke en affectieve latente factor van psychopathie in ruime mate aanwezig bij de doortrapte en gewetenloze vos. Empathie, schuldbesef en berouw zijn hem wezensvreemd. Zijn levensstijl is parasitair; anderen dienen louter instrumenteel om in zijn behoeften en belangen te voorzien, ongeacht de schade die hen dat toebrengt. Wreedheid, externalisering van schuld en leedvermaak blijken uit de diverse mishandelingen die hij begaat of indirect bewerkstelligt. Met zijn gebrek aan impulscontrole, ontbrekende empathie en antisociale gedrag plaatst hij zich buiten de hoofse maatschappelijke orde en ontwricht die zelfs.

Reynaert vertoont zowel de interpersoonlijke en affectieve kenmerken van psychopathie (factor 1 uit het model van Hare) als de antisociale levensstijl en gedragingen (factor 2 uit het model van Hare) (Hare & Neumann, 2008).

Alle drie de dimensies van het triarchische model van psychopathie (Venables, Hall & Patrick, 2014) krijgen invulling in het handelen van Reynaert:

- **Disinhibitie:** impulsief en onbetrouwbare levensstijl
Slechte impulscontrole en lage frustratietolerantie liggen ten grondslag aan de geweldsmisdrijven waarop de aanklachten tegen Reynaert betrekking hebben. Ook in de loop van het verhaal doen zich momenten van ontbreken van impulsbeheersing en van reactieve agressie voor.
- **Gemeenheid:** kilheid en agressie
Misbruiken van anderen middels leugens, bedrog en manipulatie vormt een rode draad in het dierenepos. Empathie en schuldbesef over de gevolgen voor zijn slachtoffers zijn Reynaert vreemd.
- **Onverschrokkenheid:** immuniteit voor gevaar en stress en grandioze zelfpresentatie en welbespraaktheid creëren de ruimte voor manipulatie door leugens en bedrog waarmee de vos zijn antisociale persoonlijke doelen bereikt die overigens niet door visie op de lange termijn, maar door slecht beheersbare impulsen en door schadebeperking van eerdere wandaden zijn ingegeven.

Samenvattend kan gesteld worden dat het gedrag van het personage Reynaert de vos veel elementen bevat die in een psychopathische persoonlijkheidsstoornis passen, inclusief de ogenschijnlijke controverse tussen zijn innemendheid en meedogenloosheid.

Scoring van het personage Reynaert op de PCL-R

Om het romanpersonage te toetsen aan criteria die gelden voor het construct psychopathie en te kunnen plaatsen ten opzichte van normen (grenswaarde en percentielscore-intervallen), is gepoogd op grond van de tekst van het dierenepos (in moderne bewerking) op de twintig

items die de PCL-R vormen een score toe te kennen. De handleiding gaat uit van een interview en collaterale informatie (uit dossiers en van informanten) op basis waarvan scoring dient plaats te vinden. Die rijkdom aan informatie is in dit geval niet aanwezig. De tekst van het dierenepos bevat aanzienlijk beperkter informatie qua tijdspanne, perspectief en levensdomein dan een afgenomen interview en collaterale informatie bieden. Daarom valt te betogen dat scoring van de romanfiguur op dit forensisch-psychologisch instrument oneigenlijk gebruik ervan is. Naar verwachting leidt scoring bij gebrek aan informatie tot onderschatting van het te meten construct.

Tabel 2 PCL-R items met scoring, indicatie daarvoor en tekstpassages

<i>Item PCL-R¹⁷</i>	<i>Item-score¹⁸</i>	<i>Indicaties</i>	<i>Tekstpassages¹⁹ ter toelichting</i>
1. Glibness / superficial charm (gladde prater / oppervlakkige charme)	2	Reynaert is welbespraakt en glad, verbaal misleidend, maar maakt met zijn valse vleierij en schijn van tot inkeer komen een onoprechte indruk.	Ach, wat kon Reynaert toch mooi praten en een goede indruk maken! Maar boosaardig was zijn hart, Grimbeert, allerliefste neef, ik zucht van zorgen en ik beef van schrik. Ik wil biechten. Nu! Hier ter plekke! Hier, bij u! De koning zei: 'Wel, wel, Reynaert! Ach, Reynaert, valse opponent! Dat mooie redenaarstalent van jou, dat helpt je nu geen zier.' Reynaert over het verzonnen complot tegen de koning: De koning, zoals ik hem kende, was hooggeboren en zachtaardig en voor iedereen rechtvaardig. Ik besepte dan ook dadelijk dat een wissel schadelijk zou zijn geweest voor iedereen.

<i>Item PCL-R¹⁷</i>	<i>Item-score¹⁸</i>	<i>Indicaties</i>	<i>Tekstpassages¹⁹ ter toelichting</i>
2. Grandiose sense of self worth (sterk opgeblazen gevoel van eigenwaarde)	2	Reynaerts superieure zelfpresentatie staat in schrill contrast tot zijn reputatie en de aanklachten tegen hem.	Reynaert nadat hij met de das is verschenen op de hofdag: 'Laat ons midden door het volk gaan!' Hij nam daarbij een houding aan van grote superioriteit als was hij zelf een majesteit en had hij niets verkeerd gedaan. Zelfverzekerd ging hij staan voor koning Nobel en hij zei: Nu hij de koning in zijn macht had, zei hij: 'Koning, houd uw mond en luister goed naar wat nu komt.'
3. Needs stimulation / prone to boredom (prikkelhongerig / neiging tot verveling)	0		
4. Pathological lying (pathologisch liegen)	0		

<i>Item PCL-R¹⁷</i>	<i>Item-score¹⁸</i>	<i>Indicaties</i>	<i>Tekstpassages¹⁹ ter toelichting</i>
5. Conning/manipulative (list en bedrog / manipulerend gedrag)	2	Reynaert bedient zich doelgericht van leugens en bedrog omwille van persoonlijk voordeel. Hij doet zich voor als kluizenaar/pelgrim en misleidt de dieren (de haan Cantecleer, Bruun de beer, Tibeert de kater, Cuwaert de haas en ten slotte koning Nobel) daarmee en met zijn valse voorspiegelingen en beloften. Zo lokt hij hen in hinderlagen waaruit hij voordeel put. De uitvoering is koel, zelfverzekerd en brutaal. Reynaert weet anderen zo te manipuleren dat zij mishandelingen over zich afroepen. Het verzonnen complot waarin zijn aanklagers en anderen als schuldigen worden voorgesteld en dat hij als een held verijdeld zou hebben, is zijn grootste leugen. Daarmee manipuleert hij de koning zodanig dat die van zijn tegenstander zijn medestander wordt en hem vrijspraak verleent. Dankzij een voorgewende pelgrimstocht valt hij niet door de mand als de schat, die hij ten bewijze van het vermeende complot zou tonen, er niet blijkt te zijn. Belijn de ram wordt belast met het corpus delicti van de moord op Cuwaert, bedoeld voor de koning (rechter) die daardoor inziet bedrogen te zijn.	Koning Nobel: Maar ik vraag u heel formeel: wees geweldig op uw hoede, want Reynaert is een hele goede intrigant. Hij zal liegen, smeken, hij zal u bedriegen met zijn mooie praatjes. Reynaert was bepaald het type dat sluw en onbetrouwbaar is. Over Bruun de beer die verlost wordt naar de boom met honing: Al die honing wil ik geven, als gij voor mij ten beste spreekt. De hongerige Bruin bezweek en hij beloofde eeuwig trouw te zijn aan Reynaert. Ja, hij zou zijn beste vriend, zijn kameraad, zijn steun zijn en zijn toeverlaat, als hij die honing maar kon krijgen! [...] Hij zag dat hij bedrogen was, begon te brullen en te huilen, maar zijn poten en zijn muil zaten zo onwrikbaar klem, dat er geen hoop meer was voor hem. Over Bruun de beer liegt Reynaert tegen Tibeert de kater: Bruin is hier geweest, de beer, maar die ging onbeschoft tekeer! Reynaert: Aan listen heb ik geen gebrek, ‘De koning is erin gelopen!’ dacht Reynaert hierop opgewekt Reynaert daalde snel weer af, kwam kort daarop terug en gaf zijn vriend Belijn de reistas, waarin het hoofd van Cuwaert was verstopt. Hij hing de reistas – vals zoals hij was – rond de hals van Belijn, en dan beval hij hem in geen geval de brief op voorhand in te zien, koning Nobel rouwt omdat: ik door een booswicht zo bedrogen ben, dat ik het nooit te boven kom. Ik zou mij kunnen slaan, zo ben ik in de zak gedaan! Mijn reputatie is verloren en de dapperen die te voren boezemvrienden waren: Isengrim en Bruin, zijn door een valse pelgrim van mij afgepakt.

<i>Item PCL-R¹⁷</i>	<i>Item-score¹⁸</i>	<i>Indicaties</i>	<i>Tekstpassages¹⁹ ter toelichting</i>
6. Lack of remorse or guilt (gebrek aan berouw of schuldgevoel)	2	Reynaert interesseert zich niet voor de (letsel)schade die hij anderen berokkent, maar is louter geïnteresseerd in zijn eigen belang. Wanneer hij ten overstaan van Grimbeert biecht, dient dat zijn eigen belang en hij toont geen besef van de ernst van zijn wandaden die onherstelbaar zijn.	Reynaert keerde met plezier terug naar huis en liet neef Tybeert achter in paniek en grote doodsangst. Toen sprak Reynaert: 'Ik heb misdaan jegens alle dieren die nu leven. Vraag God dat Hij mij wil vergeven! Door mijn schuld heeft nonkel Bruin nu een bloedkorst op zijn kruin. Tybeert liet ik muizen vangen, terwijl ik wist dat hij zou hangen in de schuur van de pastoor. Verder schaam ik mij ervoor dat ik het aantal kinderen van Canteleer liet minderen. Hij beschuldigt mij terecht: Ik heb er veel omver gelegd. Zelfs de koning heb ik vaak gekrenkt en kwaad gemaakt en ik heb de koningin beledigd! Ach, ik hoop dat binnenkort weer goed te kunnen maken!'
7. Shallow affect (ontbreken van emotionele diepgang)	1	Gevoelsuitingen lijken teatraal en onoprecht, de vos meent er niets van, blijkens zijn handelingen zoals de moord op Cuwaert.	Reynaert stond naast de koningin, die hij nu meer dan ooit beminde: 'Bid voor mij, Mevrouw, indien U wil dat wij elkander wederzien.' Luister hoe het afloopt met Reynaert. Hij speelde zo'n verdriet toen hij de koning achterliet dat menig oog vol tranen liep. Hij keek naar Cuwaert en hij riep: 'Ach Cuwaert! Moeten wij hier scheiden! Wilt ge mij niet begeleiden'
8. Callous / lack of empathy (kil / gebrek aan empathie)	2	Gevoelens, rechten en welzijn van andere dieren hebben geen betekenis voor Reynaert. De vos toont geen enkele bekommernis over de gevolgen van zijn wandaden, geen enkel medeleven met zijn slachtoffers en drijft zelfs op sadistische wijze de spot met hen.	Luister maar hoe die brutale Reynaert daar met zijn eigen oom de draak stak! 'Eet maar voort op uw gemak!' Toen hij de door pijn gevelde beer zag liggen op de grond voelde Reynaert zich terstond weer blij. Hij schold hem flink de huid vol, lachte hem ook vierkant uit. Tybeert schaamde zich en gauw sprong hij door het gat naar binnen. Maar voor hij zich goed kon bezinnen, zat hij met zijn kattenkop gevangen in een vossenstrop. Wat lachte Reynaert hem toen uit!

<i>Item PCL-R¹⁷</i>	<i>Item-score¹⁸</i>	<i>Indicaties</i>	<i>Tekstpassages¹⁹ ter toelichting</i>
9. Parasitic lifestyle (parasitaire levensstijl)	2	Met al zijn huizen lijkt hij boven zijn stand te leven. Links en rechts doet hij zich tegoed aan andere dieren. Voor zijn pelgrimsattributen (tas en schoenen) eist hij stukken huid op van de beer en de wolf die slachtoffer zijn geworden van zijn leugenachtige complottheorie.	Al was hij ooit een felle rover Huizen had Reynaert meer dan veel, maar Maupertuus was het kasteel dat bij gevaar en grote nood het best van al bescherming bood. Vandaar dat Reynaert momenteel zijn domicilie had in dit kasteel. Hoor hoe Reynaert ze trakteerde! Reynaert eiste, nogal wreed, dat men hem een reistas sneed uit de rug van Bruin, een pel-, grimstas uit stevig berenvel van één voet lang en één voet breed. Zo heeft die valse pellegrim verkregen dat heer Isengrim gestroopt werd aan zijn voorste poten. Zo heeft hij de huid verloren van zijn knieën tot zijn klauwen. Reynaert tegen zijn gezin: En bij wijze van verzoening, doet de koning Cuwaert hier aan ons cadeau. Voor ons plezier!
10. Poor behavioral controls (gebrekkige beheersing van het gedrag)	1	Reynaert is lichtgeraakt en opvliegend. Op een constatering omtrent zijn vraatzucht, reageert hij beledigd en agressief.	Grimbeert keek naar zijn gelaat en zei: 'Jij, onbeschaamde veelvraat! Je kijkt haast scheel van de begeerte.' Reynaert zei: 'Gij zijt verkeerd!' Het kwetst mij dat ge zoiets denkt, terwijl ik aan het bidden ben!
11. Promiscuous sexual behavior (promiscue seksueel gedrag)	1	Buitenechtelijke relatie met de wolvin.	De wolf Isengrin: 'maar dat hij mijn huwelijksleven heeft verwoest, dat moet gewroken!' Grimbeert de das: 'Die twee, die houden van elkaar! Het is al meer dan zeven jaar dat Reynaert in 't geheim intiem is met de vrouw van Isengrin.'
12. Early behavior problems (gedragsproblemen op jonge leeftijd)	0		
13. Lack of realistic, long term goals (ontbreken van realistische doelen op de lange termijn)	0		

<i>Item PCL-R¹⁷</i>	<i>Item-score¹⁸</i>	<i>Indicaties</i>	<i>Tekstpassages¹⁹ ter toelichting</i>
14. Impulsivity (impulsiviteit)	1	Reynaert slaat in een opwelling toe om dieren te verschalken. Hij kan zich slecht bedwingen.	Reynaert vloog er met een sprong op af, zodat de pluimen stoven. 'Maar oom! Zit er bij jou hierboven soms iets los? Wat ga je doen?' riep Grimbeert. 'Wil je voor zo'n hoen hervallen in het zondig leven waarvoor jij nog maar zoëven absolutie hebt gekregen?' Reynaert zei: 'Ach, hou me tegen.'
15. Irresponsibility (onverantwoordelijk gedrag)	1	Reynaert voelt zich geenszins gebonden aan de hoofse samenleving. Loyaliteit jegens de andere dieren heeft hij niet. Vossenvrouw Hermelijn wordt meegesleept in het web van leugens waarmee de vos ad hoc zijn vege lijf redt.	'Hermelijn, wat zoudt gij peinzen als wij ons daarheen begeven om daar zeven jaar te leven in de anonimiteit. Er wacht ons daar een mooie tijd en niemand die ons daar bespiedt. Zeg ik nog meer, dan lieg ik niet.' 'Maar, Reynaert!', zei vrouw Hermelijn, 'Waarom zou dat nodig zijn?'
16. Failure to accept responsibility (geen verantwoordelijkheid nemen voor het eigen gedrag)	2	Reynaert miskent zijn aandeel in de ellende die andere dieren door zijn manipulatief handelen, ten deel gevallen is.	En wat betreft de kater Tybeert: als iemand die bij mij logeert ongevraagd uit stelen gaat en zo in de problemen raakt, is dat dan mijn verantwoordelijkheid?
17. Many short-term marital relations (veel kortstondige partnerrelaties)			
18. Juvenile delinquency (jeugdcriminaliteit)			
19. Revocation of conditional release (schending van voorwaarden bij voorwaardelijke veroordeling en/of achterwege blijven van vervroegde of voorwaardelijke invrijheidstelling)			

<i>Item PCL-R¹⁷</i>	<i>Item-score¹⁸</i>	<i>Indicaties</i>	<i>Tekstpassages¹⁹ ter toelichting</i>
20. Criminal versatility (veelsoortige criminaliteit)	2	Mishandeling van de wolf Isegrim, de haas Cuwaert, de welpen, verkrachting van de wolvin, diefstal, moord op kuikens en op de hen Coppe en op de haas Cuwaert. De wandaden blijken niet alleen uit de aanklachten tegen de vos, maar ook uit de biecht van de vos ten overstaan van Grimbeert de das. Reynaert wordt ter dood veroordeeld voor zijn misdaden. Van de delictcategorieën van de PCL-R zijn er zeven aan de orde: a) Vermogensdelict (diefstal worst, aanzet tot diefstal muizen; diefstal van de schat²⁰) b) (zware) mishandeling van diverse dieren met letsel tot gevolg (Cuwaert, Isegrim, Bruun, Tibeert) c) Levensdelicten (moord op de kuikens en kip Coppe en op Cuwaert) d) Seksueel misdrijf (verkrachting wolvin) e) Oplichting (valse hoedanigheid aangenomen: pelgrim) f) Gijzeling (van de boden door hen in een hinderlaag te lokken) g) Belemmering van politie/justitie (door ondermijning van de rechtsgang die de hofdag moest zijn).	Hij laat mij aan de schandpaal staan, Hij pest mij en slaat mij bont en blauw, Maar 't ergste is: hij heeft mijn vrouw Verkracht! En dan heeft die sadist Mijn arme kinderen bepist [...] Zij zijn sindsdien volkomen blind! En vond daar meester Reynaert sleuren Aan Cuwaerts kop. Het heeft niet veel Gescheeld of hij had hem gekeeld. Hij had een zwarte draagbaar bij Waarop een dode kip lag: Coppe. Reynaert had haar bij de krop Gepakt en hals en hoofd eraf gebeten. [...] Ik kon helaas niet meer vermijden Dat hij er één heeft uitgepikt, Vermoord, verscheurd en doorgeslikt. Het hulpgeroep hield vrij snel op, Omdat Reynaert Cuwaerts strottenhoofd in tweeën had gebeten. Toen sprak Reynaert: 'Ik heb misdaan jegens alle dieren die nu leven. Vraag God dat Hij mij wil vergeven! Door mijn schuld heeft nonkel Bruin nu een bloedkorst op zijn kruin. Tybeert liet ik muizen vangen, terwijl ik wist dat hij zou hangen in de schuur van de pastoor. Verder schaam ik mij ervoor dat ik het aantal kinderen van Canteleer liet minderen. Hij beschuldigt mij terecht: Ik heb er veel omver gelegd. Zelfs de koning heb ik vaak gekrenkt en kwaad gemaakt en ik heb de koningin beledigd! Ach, ik hoop dat binnenkort weer goed te kunnen maken!'
totaal	21		

Aan de meeste items kan een score toegekend worden, maar bij sommige items is dat niet goed mogelijk. Dat is gevolg van het feit dat het een romanfiguur betreft en geen levensecht persoon en dat de informatie daardoor beperkt is. Een interview dat anamnestiche gegevens en informatie over de interpersoonlijke stijl oplevert ontbreekt, evenals collaterale informatie uit dossiers en van bekenden. De tekst van het dierenepos en interpretaties van gebeurtenissen en van Reynaert als romanpersonage in secundaire literatuur zijn de bronnen.

In hoeverre de wandaden mede gemotiveerd zijn door behoefte aan opwinding en sensatie (item 3) is niet duidelijk.

Pathologisch liegen (item 4) komt niet voor, wel doelgericht liegen (item 5). Dat is inherent aan de beperking van een verhaal, waarin alles functioneel is.

Aan gedragsproblemen op jonge leeftijd (item 12) kan geen score toegekend worden doordat het verhaal een beperkt tijdsperspectief heeft, ingeperkt tot de hofdag. Weliswaar beweert de vos over zichzelf dat hij ooit een aardige jonge vos was ('Ik was ooit een lieflijk kind, goed opgevoed en welgezind'), maar voor wat dat waard is! In onderzoek waarbij filmpersonages werden gewaardeerd op de PCL-R bleek eveneens dat er onvoldoende informatie was om gedragsproblemen in de jeugd een score te geven (Davis, Frederick, & Corcoran, 2020).

Door diezelfde tijdsinperking is het ontbreken van doelen op de lange termijn (item 13) niet na te gaan.

Jeugdcriminaliteit (item 18) valt bij gebrek aan informatie over het verleden niet te scoren.

Aan schending van voorwaarden van vonnis, invrijheidsstelling of verlof (item 19) wordt geen score toegekend door het ontbreken van informatie over eerder contact met (de middeleeuwse variant van) politie en justitie. Niet ter zitting verschijnen en het ondermijnen van de rechtsgang door

criminaliseren van de uitvoerders van de uitspraak, met het verzonnen complot tegen de koning en de voorgewende pelgrimstocht, komt in dit verband wel enige betekenis toe. Tot in de twaalfde eeuw werd men schuldig bevonden aan het misdrijf van niet-verschijnen of versmading van de rechtsorde, wanneer men zonder excuus niet verscheen en dus ongehoorzaam was aan de dagvaarding.²¹

Het profiel van Reynaert wordt getypeerd door veelsoortige criminaliteit waarbij list, bedrog en manipulatie naast glibberigheid zijn instrumenten zijn. Het ontbreken van empathie en van verantwoordelijkheidsbesef faciliteert hem bij zijn criminele daden. Met een ruwe somscore van 21 (ruim 24 na correctie voor items waarover de informatie ontoereikend is) haalt de hoofdpersoon Reynaert uit het middeleeuwse dierenepos niet de grensscore van 30 om van psychopathie te kunnen spreken. Wanneer psychopathie niet als categorische variabele, dus als dichotomie opgevat wordt, maar als continue variabele, komt de ruwe score van 24 betekenis toe omdat bij deze score, vergeleken met gevangenen, een percentielscore van 51 hoort en vergeleken met forensisch-psychiatrische patiënten een percentielscore 67,5. Vergeleken met die forensische subpopulaties scoort de vos dus gemiddeld op de PCL-R. De vos vertoont op de interpersoonlijke en affectieve dimensies die factor 1 vormen – kil en meedogenloos in relatie tot anderen – duidelijk psychopathische trekken; vergeleken met gedetineerden heeft hij daarop zelfs een bovengemiddelde score (percentiel 86²²). Maar op de antisociale en levensstijl-factor – instabiele en sociaal deviante levensstijl – heeft de vos vergeleken met gedetineerden een benedengemiddelde score (percentiel 11). Dat hij ondanks veelsoortige criminaliteit waar de rechtszitting van de hofdag om draait, op de antisociale factor 2 een minder psychopathisch profiel vertoont, wordt verklaard door het feit dat item 20 bij geen van de factorscores wordt meegeteld. Overigens doet de factorlading (.67) van de variabele ‘criminal versatility’ op de antisociale factor niet onder voor de overige vier items die op die factor laden (Hare, Neumann & Mokros, 2018). Nu de drie items die betrekking hebben op de criminele

geschiedenis (18, 19 en 20) niet kunnen bijdragen aan factor 2, zoals ook het geval is in het onderzoek naar psychopathie bij filmpersonages (Davis, Frederick, & Corcoran, 2020), vormt de score op deze factor waarschijnlijk een onderschatting van de antisociale gedragsfactor van de agressieve vos. Gezien zijn hoge score op interpersoonlijke kenmerken en lage score op antisociale gedragskenmerken behoort Reynaert tot het hardvochtig-manipulatieve subtype psychopathie (Uzieblo & Smid, 2020). Een deel van de letselschade aan andere dieren weet de vos via manipulatie en bedrog toe te brengen en een deel brengt hij zelf direct toe, met name doodbijten. Hoge score op factor 1 gaat samen met positieve impressiemanagement (Hare, Neumann & Mokros, 2018). Dat gaat ook op voor Reynaert en draagt bij aan de ambivalentie in de perceptie.

Discussie

De toepassing van een persoonlijkheidsstoornis als diagnose op een romanfiguur is discutabel. Bedacht moet worden dat de grondlegger van het concept psychopathy, Hervey Cleckley (*The Mask of Sanity*), ook fictieve personages uit romans bespreekt, alsmede historische personen. De Griekse staatsman en generaal Alcibiades (vijfde eeuw voor Christus) werd door hem als psychopaat aangemerkt.²³ Op basis van Plutarchus' biografie is Alcibiades op de PCL-R gescoord. Recent werd onderzoek gedaan naar de vraag of filmpersonages voldoen aan de psychopathie criteria van Hare, door hen een waardering toe te kennen op de PCL-R (Davis, Frederick, & Corcoran, 2020).

Naar analogie van de *Goldwater rule* als richtlijn van de *American Psychiatric Association*, inhoudende dat een psychiater geen professionele uitspraken mag doen over publieke personen die hij niet zelf heeft onderzocht,²⁴ zou gesteld kunnen worden dat dit ook geldt inzake fictieve romanpersonages. Daarbij zou nog betoogd kunnen worden dat, anders dan in het geval van staatshoofden wier handelingen doen twijfelen aan hun mentale gezondheid, er met diagnostische uitspraken

over fictieve personages geen enkel maatschappelijk belang gediend is. Daartegen valt in te brengen dat fictieve personages geen schade gedaan kan worden door een mogelijk onjuiste diagnose en dat er ook geen sprake is van schending van privacy. Zij zijn immers geen personen maar cultuurobjecten. Bovendien gaat het argument dat er onvoldoende interview- en dossierinformatie beschikbaar en meegewogen zou zijn, niet op, want de roman (dierenepos) omvat het volledige domein aan feiten en omstandigheden. Voor juiste interpretatie daarvan moet evenwel kennis over de cultuurhistorische context waarin de roman geschreven is, worden verdisconteerd via secundaire literatuur.

Duiding van het interpersoonlijke gedrag van Reynaert de vos als romanpersonage in termen van psychopathie is niet onethisch, maar misschien wel discutabel vanwege het onrealistisch beperkte domein aan informatie dat het epos behelst en de onmogelijkheid van een klinisch interview. Toekenning van een scoreprofiel aan de vos als romanpersonage volgens de procedure zoals beschreven in de handleiding bij de PCL-R, moet daarom met terughoudendheid worden bekeken. De eerste reden daarvoor is het ontbreken van het PCL-R interview dat betrekking heeft op de belangrijkste levensdomeinen (opleiding/werk, toekomstplannen, financiën, gezondheid, gezin en seksualiteit) en tevens op middelengebruik en antisociaal gedrag. Alleen het verhaal levert de collaterale informatie: de aanklachten fungeren als dossiers en de dieren als informanten. Extra bronnen voor interpretatie van de tekst zijn secundaire literatuur zoals artikelen in dit tijdschrift. De tweede reden is dat de auteur zonder BIG-registratie, training en diagnostische ervaring met (forensisch-)psychiatrische patiëntenpopulatie en beoordeling op de PCL-R, een beperking vormt.²⁵

Via close-reading van het dierenepos in de prozaversie²⁶ is systematisch nagegaan welke passages bevestiging vormen (score 2 of 1) voor een of meer van de 20 PCL-R items. Per item zijn exemplarische bevestigende passages geciteerd²⁷ en is een parafrase van relevante verhaalelementen gegeven in termen van de itembeschrijving. Er zijn geen elementen

in het verhaal gevonden die conflicteren met een psychopathische duiding. Met een PCL-R totaalscore van 21 (na correctie voor niet-invulbare items een score van 24,7) haalt de vos niet de grensscore van 30 (of 26 voor onderzoeksdoelen). Zijn PCL-R-score is dezelfde als de gemiddelde PCL-R score die in onderzoek werd berekend over 28 personages uit 26 films. Wel heeft de sluwe vos een, vergeleken met gedetineerden, bovengemiddelde score op de interpersoonlijke en affectieve kenmerken die factor 1 bepalen, maar een ondergemiddelde score op de antisociale factor 2, mede doordat de items die zijn criminele geschiedenis betreffen, in de factor 2-score niet meegeteld worden. Maar de rechtszitting vanwege alle aanklachten over Reynaerts misdaden, die ter gelegenheid van de hofdag wordt gehouden, is in lijn met zijn score op veelsoortige criminaliteit, waarvan er zeven typen zijn geïdentificeerd (vermogensdelict, mishandeling, moord, seksueel misdrijf, oplichting, gijzeling, belemmering van justitie). Beperkte scoringsmogelijkheid wat betreft items die betrekking hebben op gedragsproblemen in het verleden, deed zich ook gelden in het onderzoek naar psychopathie bij filmpersonages (Davis, Frederick, & Corcoran, 2020).

Als culturele context van het dierenepos geldt de middeleeuwse feodale hoofse cultuur, waarin de rechtspraak door de koning in zijn rol als rechter was ingebed. De interpretatie van het Reynaertepos als omkering van een middeleeuwse hoofse roman (Reynaert, 2003; Van Daele, 1994), valt goed te rijmen met veronderstelde psychopathie van het hoofdpersonage. Herstel van de maatschappelijke orde in de buitenwereld, in opdracht van het hof, door de vos te berechten, leidt door diens grensoverschrijdende en de rechtsorde omverwerpende gedrag er juist toe dat normloosheid naar het hof wordt gebracht in plaats van dat wangedrag en normloosheid worden afgestraft en geëlimineerd. De rechtsorde en normen van het hof (koning Nobels wereld) worden overruled door de normloosheid van het hol (Reynaerts wereld), om vast te houden aan de basisoppositie 'hof versus hol' die Van Daele (1994) schetst. Er is niet louter sprake van een satire op de perverse hoofse samenleving, met in de

hoofdrol de vos als Robin Hood (Malfliet, 2018), maar van een satanische perversivering van het hoofse ideaal met de leugen over het complot der hovelingen tegen koning Nobel en de verijdeling daarvan door Reynaert. De hoofse waarden zoals deugdzaamheid, beheersing van drift, mildheid, hulpvaardigheid en edelmoedigheid contrasteren met psychopathische kenmerken zoals liegen, bedriegen en manipuleren, impulsiviteit, geringe frustratietolerantie, parasitaire levensstijl en antisociaal gedrag. Het doel van de hoofse gedragscode – in harmonie samenleven – komt in het gedrang doordat psychopathie inbreuk op regels impliceert alsmede antisociaal gedrag, zoals agressie en geweld en structureel conflict (Hare, 2020). Het vossenhol in de wildernis, waar wreedheid en onhoofsheid heersen en ruimte voor avontuur is, vormt de natuurlijke habitat voor psychopathie. In dergelijke chaos, waar geen sociale regels en normen gelden en in sensatiezucht valt te voorzien, gedijt de psychopaat. Tot een gang naar die onhoofse wereld in de vorm van Kriekeputte, dat geassocieerd is met duisternis en valsemunterij, wordt de koning aangezet. Buiten de hovelingen en de holbewoner zijn er nog de dorpingen, die vilein zijn en een lage moraal hebben. De psychopaat gebruikt hen instrumenteel, zet valstrikken op waarin zij als wapen tegen de hovelingen werken. In de confrontatie met agressieve dorpingen verliezen de hovelingen hun hoofse waardigheid.

Het psychopathische karakter van de vos als hoofdpersonage maakt dat het dierenepos het negatief is van een hoofse ridderroman. De door Reynaert afgebeten kop van Cuwaert, bij wijze van ‘brief’ meegegeven door Reynaert de vos in zijn lugubere pelgrimstas van berenhuid en bestemd voor koning Nobel, vormt de finale afrekening met de wereld van het hof (Reynaert, 1999). Het is tevens de ultieme destructie die de psychopaat teweegbrengt en die omstanders in verbijstering achterlaat. Het hoofse masker van Reynaert is afgefallen.

Reynaert, ‘dien fellen metten roden baerde’, geldt als meedogenloos, hardvochtig, hard, ruw, gevoelloos, bloeddorstig, boosaardig, gemeen en verdorven (Van Daele, 1994). Vanuit psychologisch referentiekader

beschouwd, verwijst dit samenstel van eigenschappen in de richting van psychopathie. De vraag of Reynaert als psychopaat te classificeren valt, kan beter geherformuleerd worden tot de vraag in hoeverre Reynaert een psychopathisch persoonlijkheidsprofiel heeft (DeMatteo & Olver, 2022). Bij scoring op de PCL-R heeft hij, vergeleken met gedetineerden en forensisch-psychiatrische patiënten een gemiddelde score (percentiel 51, respectievelijk 68). De onderkenning van een psychopathisch profiel in het personage Reynaert de vos op basis van zijn antisociale en gewelddadige gedragingen en vooral zijn doortraptheid dankzij list, bedrog en manipulatie, bevestigt de visie van Reynaertspecialisten die de vos niet beschouwen als een held die de feodale macht ondermijnt en corruptie bestrijdt, maar als een schurk: een leugenachtige en wrede bandiet (Reynaert, 2003). Het bevestigt ook de realiteitszin van de middeleeuwen toen de vos niet als een sympathieke schelm, maar als een doortrapte bandiet werd beschouwd (Janssens, 1992).

Hoewel er geen dwingend maatschappelijk belang bij een dergelijke duiding van het hoofdpersonage uit het dierenepos *Van den vos Reynaerde* is gelegen, is het opmerkelijk te constateren dat de psychopathische persoonlijkheidsstoornis al in de dertiende eeuw, dus zeven eeuwen voor het verschijnen van *The Mask of Sanity* van Hervey Cleckley halverwege de twintigste eeuw, blijkbaar werd gesignaleerd in z'n complexiteit en schadelijke effect voor de maatschappelijke orde en beschaafde samenleving; destijds aangeduid als 'scalp', de gewetenloze en zelfzuchtige intrigant aan het hof (Van Oostrom, 1984). Het maatschappelijke schaderisico dat inherent is aan deze persoonlijkheidsstoornis werd dus toen al ingezien.

Reynaert de vos is in dit artikel vanuit psychologisch perspectief ontmaskerd als personage met een psychopathisch profiel die op gewetenloze wijze met list en bedrog de samenleving ontwricht. Uit het verloop van de rechtsgang blijkt dat de samenleving geen adequaat antwoord heeft op deze zelfzuchtige en destructieve persoonlijkheidsstoornis.

Conclusie: psychopathisch profiel Reynaert verklaart ambiguïteit personage

Het beeld van het personage Reynaert de vos is ambivalent: 'is hij een schelm of een schurk?' is de vraag die meermalen werd gesteld. Voor het ambigue persoonlijkheidsprofiel van de vos die scherpzinnig oogt, maar vanwege zijn wandaden in het rechtsgeding dat tegen hem is aangespannen in beginsel veroordeeld wordt, biedt de persoonlijkheidsstoornis psychopathie een psychologisch model.

Elementen van de prototypische psychopaat die zich welbespraakt en innemend weet voor te doen, maar vervolgens de grenzen van anderen voortdurend overschrijdt met list, bedrog en manipulatie, anderen exploiteert, zonder enige gewetenswroeging of medeleven, zijn herkenbaar in Reynaert als hoofdpersoon van het dierenepos. Scoring van het romanpersonage op de PCL-R is discutabel omdat het forensisch-psychologisch interview ontbreekt en de literaire tekst als bron van informatie niet gelijk te stellen is aan informatie uit dossiers en hetero-anamnestiche informanten.

De totaalscore 21 (na correctie: 24) is vermoedelijk een onderschatting van de PCL-R-score die Reynaert de vos zou toekomen. Deze score (<normscore 30) rechtvaardigt niet hem aan te merken als psychopaat, maar wijst wel duidelijk op psychopathische trekken zoals kilheid en meedogenloosheid in de omgang met anderen en een sterke tendens tot manipulatie en bedrog, uitbating van anderen en externalisering van schuld. Verder heeft de vos een staat van dienst in veelsoortige criminaliteit. Het persoonlijkheidsprofiel met psychopathische trekken blijkt zowel uit zijn wandaden waarover klachten op de hofdag worden ingediend als uit de bedrieglijke en manipulatieve wijze waarop Reynaert zich van zijn dagvaardingen weet af te maken en vervolgens van zijn veroordeling weet te ontdoen met een volstrekt gelogen complottheorie waarbij niet hij maar zijn eerdere slachtoffers als daders worden aangeklaagd.

De afloop van het epos waaruit in ultimo bedrog blijkt en de bandiet vrijuit gaat

De psychopaat tart de grenzen van de maatschappij zodanig dat hij er de zwakten van aan het licht brengt. Maar dat laat onverlet dat hij een gewetenloze bandiet is met slechts een masker van schone schijn. De afloop van het epos waaruit in ultimo bedrog blijkt en de bandiet vrijuit gaat, toont de maatschappelijke onmacht in interactie met de psychopathische persoonlijkheid. Die onmacht is nog steeds actueel, zowel bij criminele als bij succesvolle psychopaten.

Psychopathie als psychologisch model voor het personage Reynaert incorporeert de ambiguïteit in het karakter van de vos en de ambivalentie in de perceptie daarvan. Zijn psychopathische profiel rechtvaardigt de opvatting dat Reynaert de vos een meedogenloze bandiet is die zijn innemende masker slechts als instrument voor manipulatie gebruikt. Bovendien verklaart zijn psychopathische persoonlijkheid de onmacht van de maatschappelijke orde om adequaat te reageren op zijn recidiverende en gewetenloze grensoverschrijdingen waarvan veel dieren slachtoffer zijn.

NOTEN

1 https://www.dbnl.org/tekst/_tie002200701_01/_tie002200701_01_0007.php.

2 <https://www.reynaertgenootschap.be/teksten/2012-walter-verniers-nieuwe-vertaling-van-den-vos-reynaerde/>.

3 N.B. Sandridge, 'Alcibiades as a "hub" for exploring psychopathic leadership across academic disciplines', in: *9th Annual Celtic Classics Conference*, Dublin, juni 2016.

4 H. Cleckley, *The Mask of Sanity: An attempt to clarify some issues about the so-called psychopathic personality*, 1976.

5 <https://dsm.psychiatryonline.org/doi/full/10.1176/appi.books.9780890425596.AlternatePersonalityDisorders>.

6 H. Vertommen, R. Verheul, C. De Ruiter & M. Hildebrand, *Hare's psychopathy*

checklist; Handleiding. Harcourt test publishers, 2002. Zie voor informatie over dit instrument: <https://kennisdatabank.efp.nl/instrumenten/pcl-r>.

7 De items 11 en 17 betreffende promiscuïteit en kortstondige partnerrelaties bleken weinig lading te hebben op de vier factoren waarop de andere achttien items wel laden (Bishopp & Hare, 2008).

8 A. Field, *Discovering statistics using IBM SPSS statistics*, SAGE Publications, 2015 (hoofdstuk 17).

9 https://richtlijndatabase.nl/richtlijn/psychiatrisch_onderzoek_in_strafzaken/onderzoek_naar_psychopathie/de_psychopathy_checklist-revised_pcl-r.html.

10 <https://mens-en-samenleving.infonu.nl/psychologie/23653-psychopathie-en-de-hare-checklist-pcl-r.html>.

11 Zie ook <https://www.reynaertgenootschap.be/teksten/van-den-vos-reynaerde/>.

12 https://www.dbnl.org/tekst/_tie002200701_01/_tie002200701_01_0007.php.

13 https://www.dbnl.org/tekst/_tie002200701_01/_tie002200701_01_0007.php.

14 'Maar toen ik van de borst af was,
en buiten speelde in het gras,
hoorde ik de lammetjes blaten.

Opeens kon ik het niet meer laten:
ik beet er eentje dood. Het bloed,
dat smaakte zo verschrikkelijk goed
dat ik ook het vlees probeerde.
Een delicatessen! Ik degusteerde
daarna nog twee geitenbokjes
die ik ergens in de bosjes
hoorde blaten. Daags nadien
deed ik het nog eens. Bovendien
werd ik almaar agressiever
tot ik op den duur niets liever
deed dan bijten. Kippen! Ganzen!
Als ik bloed tussen mijn tanden
Had, dan werd ik woest en wreed
En wat ik tegenkwam, dat beet
Ik dood, gewoon voor het plezier!'

15 Psychopaths know what is right or wrong, but simply don't care, zie:
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2840845/>.

16 'Wacht nog tot de galg gereed is,
dan geef ik een getuigenis
voor al wie hier aanwezig is
en vraag ik om vergiffenis

voor alles wat ik heb misdaan.
 't Is toch beter dat voortaan
 niemand meer terecht kan staan
 voor iets wat ik heb fout gedaan.'

17 Checklist om psychopathie te meten, zie <https://kennisdatabank.efp.nl/instrumenten/pcl-r>.

18 2 = ja; 1 = misschien / in een aantal opzichten; 0 = nee.

Bij items 17, 18, 19 en 20 gelden andere valuelabels.

Item 20: 2 = > vijf soorten misdrijven; 1 = vier of vijf soorten misdrijven; 0 = < vier soorten misdrijven.

Items kunnen niet gescoord worden als het dierenepos daarover geen informatie geeft. Secundaire literatuur kan als bron van collaterale informatie dienen.

19 *Van den vos Reynaerde naar het Comburgse handschrift* vertaald door Walter Verniers (2012). <https://www.reynaertgenootschap.be/teksten/2012-walter-verniers-nieuwe-vertaling-van-den-vos-reynaerde/>.

20 Het leugenachtig karakter van het complot voor de machtsgreep levert een bedenking bij het aanmerken van de diefstal van de schat als vermogensdelict, in het kader van scoring van veelsoortige criminaliteit. Toch besteedt Lippevelde (2012) in 'Het recht in het Middelnederlandse dierenepos Van den vos Reynaerde' (p. 91-93) enige aandacht aan die diefstal, en kwalificeert de juridische rechtvaardigingsgronden voor de diefstal – als had die werkelijk plaatsgevonden – als onvoldoende. Daarmee is de diefstal niet gelegitimeerd en dus als criminele daad te typeren.

Voorafgaand aan het verzonnen complot staat 'Luister nu hoe de schavuit hen bij de koninklijke neus neemt' en na afloop ervan dacht Reynaert: "De koning is erin gelopen." Zijn daarmee alle elementen in het gelogen complot tegen de koning en de verijdeling daarvan, vanzelfsprekend verzonnen? Misschien niet, want in Kiekeputte zou Reynout de jachthond, volgens Cuwaert valse munten hebben geslagen (https://www.dbnl.org/tekst/_vos001vosr25_01/_vos001vosr25_01_0010.php), zodat daar wellicht een schat te vinden zou zijn. Valsemunterij kwam in Vlaanderen voor en werd in 1248 al afgestraft met ophanging (<https://neerlandistiek.nl/2018/09/onderweg-naar-kiekeputte/>). In huidige wetgeving is voor strafbaarstelling van valsemunterij aansluiting gezocht bij vermogensdelicten zoals diefstal (<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-27494-3.pdf>).

Met de gefingeerde diefstal van de schat meet Reynaert zich een heldenrol aan en verblindt koning Nobel door hebzucht, waardoor die zijn rolvastheid in de rechtsgang verliest. De al dan niet verzonnen en illegaal verworven schat fungeert als een middel tot omkoping waarmee Reynaert zich vrijkoopt.

21 L. Lippevelde, *Het recht in het Middelnederlandse dierenepos Van den vos Reynaerde*. (Masterscriptie Universiteit Gent, 2012.)

22 <https://educatie-en-school.infonu.nl/methodiek/129005-percentielscores-uitleg-en-interpretatie.html>.

23 N.B. Sandridge, zie n. 3.

24 <https://psychiatry.org/news-room/goldwater-rule>.

25 Zie <http://www.hare.org/scales/pclr.html> en H. Vertommen e.a., zie n. 6.

26 André Bouwman en Bart Besamusca, *Over de vos Reynaert. Een prozavertaling van Van den vos Reynaerde* (2007) (https://www.dbnl.org/tekst/_tie002200701_01/_tie002200701_01_0007.php).

27 <https://www.reynaertgenootschap.be/teksten/2002-moderne-vertaling-van-van-den-vos-reynaerde-door-walter-verniers/>, zie n. 2.

BIBLIOGRAFIE

Psychopathie

American Psychiatric Association, *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, 5th ed. Arlington, American Psychiatric Association, 2013.

D. Bishopp & R.D. Hare, 'A multidimensional scaling analysis of the Hare PCL-R: Unfolding the structure of psychopathy', in: *Psychology, Crime & Law*, 14(2), (2008), p. 117-132.

L. Claes, M. Decuyper, F. De Fruyt & P. Bijttebier, 'Psychologisch functioneren van personen met psychopathie', in: *Handboek psychopathie en de antisociale persoonlijkheidsstoornis*, De Tijdstroom. 2015, p. 103-115.

K.M. Davis, A. Frederick & A. Corcoran, 'Using the Psychopathy Checklist to examine cinematic portrayals of psychopaths', in: *Aggression and violent behavior*, 52 (2020), 101424.

David DeMatteo & Mark E. Olver, 'Use of the Psychopathy Checklist Revised in Legal Contexts: Validity, Reliability, Admissibility, and Evidentiary Issues', in: *Journal of Personality Assessment*, 104:2, (2022), p. 234-251.

K. Fritzson, N. Brooks & S. Croom, *Corporate psychopathy: Investigating destructive personalities in the workplace*, Springer Nature, 2019.

R.D. Hare & C.S. Neumann, 'Psychopathy as a clinical and empirical construct', in: *Annual Review of Clinical Psychology*, 4 (2008), p. 217-246.

R.D. Hare, *Gewetenloos: De wereld van een psychopaat*, Uitgeverij Elmar, 2012.

R.D. Hare, C.S. Neumann & A. Mokros, 'The PCL-R assessment of psychopathy: Development, properties, debates, and new directions', in: C.J. Patrick (Ed.), *Handbook of psychopathy*, The Guilford Press, 2018, p. 39-79.

M. Hildebrand & C. de Ruiter, 'PCL-R psychopathy and its relation to DSM-IV Axis I and II disorders in a sample of male forensic psychiatric patients in the Netherlands', in: *International journal of law and psychiatry*, 27(3), (2004), p. 233-248.

M. Hildebrand, C.D. Ruiter, V.D. Vogel & P.V.D. Wolf, 'Reliability and factor structure of the Dutch language version of Hare's Psychopathy Checklist-Revised', in: *International Journal of Forensic Mental Health*, 1(2), (2002), p. 139-154.

Richtlijn voor de diagnostiek en behandeling van volwassen patiënten met een persoonlijkheidsstoornis. Onder auspiciën van de Stuurgroep Multidisciplinaire Richtlijnontwikkeling in de GGZ. FVGZ, NHG, NIP, NVvP, NVP, in samenwerking met deelnemende cliënten/familieorganisaties en beroepsverenigingen, Utrecht, Trimbos instituut/CBO, 2008.

A. Sanz-García, C. Gesteira, J. Sanz & M.P. García-Vera, 'Prevalence of psychopathy in the general adult population: A systematic review and meta-analysis', in: *Frontiers in Psychology*, 12, (2021), p. 1-14.

K. Uzieblo & W. Smid, 'Waarom we het vaak mis hebben over psychopathie', in: *De Psycholoog*, (3), 2020, p. 11-21.

N.C. Venables, J.R. Hall & C.J. Patrick, 'Differentiating psychopathy from antisocial personality disorder: A triarchic model perspective', in: *Psychological medicine*, 44(5), (2014), p. 1005-1013.

B. Verschuere, S. van Ghesel Grothe, L. Waldorp, A.L. Watts, S.O. Lilienfeld, J.F. Edens, J.L. Skeem, & A. Noordhof, 'What features of psychopathy might be central? A network analysis of the Psychopathy Checklist-Revised (PCL-R) in three large samples', in: *Journal of Abnormal Psychology*, 127(1), (2018), p. 51.

H. Vertommen, R. Verheul, C. De Ruiter & M. Hildebrand, *Hare's psychopathy checklist; Handleiding*, Harcourt test publishers, 2002.

Persoonlijkheid/karakter van Reynaert de vos

R. Broens, 'De onbarmhartige Reynaert', in: *Tiecelijn 23. Jaarboek 3 van het Reynaertgenootschap*, (2010), p. 259-278.

J.D. Janssens, 'Reinaert: schelm of schurk? Een sprong over de culturele kloof', in: *Tiecelijn*, 5 (1992), p. 11-17.

J.D. Janssens, 'Reinaerts felheid. Nog maar eens over de interpretatie van *Van den vos Reynaerde*', *Tiecelijn*, 14 (2001), p. 122-134.

J.D. Janssens, 'Dolen door het land van Reynaert. Het Reynaertonderzoek in het voorbijge decennium: een hoogst persoonlijke kijk', *Tiecelijn 21, Jaarboek 1 van het Reynaertgenootschap*, (2010), p. 79-91.

L. Lippevelde, *Het recht in het Middelnederlandse dierenepos Van den vos Reynaerde; Een onderzoek naar de verhouding tussen recht en genre*. (Masterscriptie Faculteit rechtsgeleerdheid Universiteit Gent, 2012.)

R. Malfliet, 'Van den vos Reynaerde: A social discourse through a satiric looking-glass', in: *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society*, 30 (2018), p. 156-189.

R. Van Daele, *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde*, Gent, Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1994.

F.P. van Oostrom (1983) *Reinaert primair; over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van Van den vos Reynaerde*, Utrecht, 1983. Ook verschenen zonder bijlagen in: Hans van Dijk en Paul Wackers (red.): *Pade crom ende menichfoude. Het Reynaert-onderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw*, Hilversum, 1999, p. 197-213.

F.P. van Oostrom, 'Benaderingswijzen van de Reinaert', in: *Historische letterkunde: facetten van vakbeoefening*, (1984), p. 13-33.

Benjamin van Tourhout, 'Reynaert de vos, een monsterlijke held of een engelachtige schurk?', in: *Tiecelijn 32. Jaarboek 12 van het Reynaertgenootschap*, (2019), p. 7-39.

Hans Overduin, *Goed volk | Van den vos Reynaerde (2)*, <https://sargasso.nl/van-den-vos-reynaerde-2/> (2021).

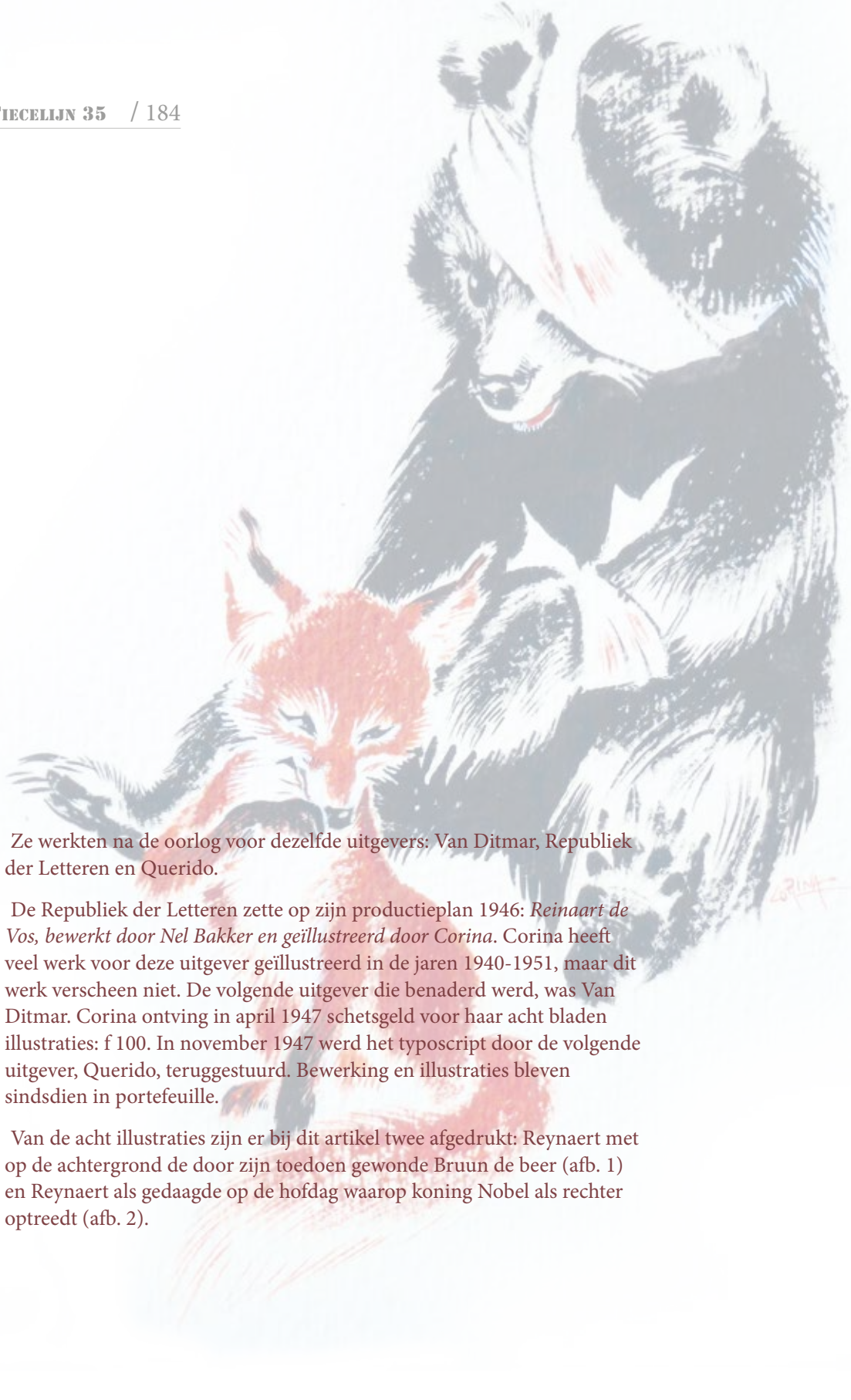
J. de Putter. 'The Enigmatic Death of Cuwaert: A Comparison between the *Roman de Renart* and the Dutch *Van den vos Reynaerde*', in: *Figurations animalières à travers les textes et l'image en Europe*, Leiden, Brill, 2021, p. 128-145.

J. Reynaert, 'Botsaerts verbijstering. Over de interpretatie van *Van den vos Reynaerde*', in: Hans van Dijk en Paul Wackers (red.), *Pade crom ende menichfoude. Het Reynaert-onderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw*, Hilversum, 1999, p. 267-283.

Freek van de Velde, 'Vogelvrij; Literaire schelmen in de rechtbank', in: *Oogst*, 2 (1) (2016), p. 21-29.

Naschrift

De illustraties bij deze bijdrage liggen mij nauw aan het hart. Het zijn pentekeningen van Corina Smit, uitgevoerd in zwart met een steunkleur voor de vos Reynaert. Mijn moeder, Corina Smit, was illustratrice, Nel Bakker vertaalster en toneelschrijfster (https://theaterencyclopedie.nl/wiki/Nel_Bakker). Ze kenden elkaar al uit de oorlog, toen Corina op de reclameafdeling van L. van Leer in Amsterdam werkte. Chocoladefabrikanten lieten hun wikkels en reclameproducten bij Van Leer produceren, waarbij Corina voor het ontwerp zorgde. Nel Bakker werkte als particulier secretaris bij W.C. Sickesz, chocoladefabrikant en wereldverbeteraar (zie: Nel Bakker, 'Mijn jaren met een miskend genie', in: *Het oog in 't Zeil*, okt.-dec. (1986), p. 42-48).

Ze werkten na de oorlog voor dezelfde uitgevers: Van Ditmar, Republiek der Letteren en Querido.

De Republiek der Letteren zette op zijn productieplan 1946: *Reynaert de Vos, bewerkt door Nel Bakker en geïllustreerd door Corina*. Corina heeft veel werk voor deze uitgever geïllustreerd in de jaren 1940-1951, maar dit werk verscheen niet. De volgende uitgever die benaderd werd, was Van Ditmar. Corina ontving in april 1947 schetsgeld voor haar acht bladen illustraties: f 100. In november 1947 werd het typoscript door de volgende uitgever, Querido, teruggestuurd. Bewerking en illustraties bleven sindsdien in portefeuille.

Van de acht illustraties zijn er bij dit artikel twee afgedrukt: Reynaert met op de achtergrond de door zijn toedoen gewonde Bruun de beer (afb. 1) en Reynaert als gedaagde op de hofdag waarop koning Nobel als rechter optreedt (afb. 2).

Tiecelijn in Esopet – 1

GERT-JAN VAN DIJK

Een nieuwe documentaire reeks over de raaf in de fabel, een ‘bibliografische foto’. Als eerste komt de fabel van De raaf en de slang aan bod.

De raaf en de slang

Aesopica posteriora, Medieval and Modern Versions of Greek and Latin Fables. With a Preface by Francisco Rodríguez Adrados, *Università di Genova*, I-III, 2015-2019: 1463.

κόραξ καὶ ὄφις

κόραξ τροφῆς ἀπορῶν ὡς ἐθεάσατο ὄφιν ἐν τινι εὐηλίῳ τόπῳ κοιμώμενον τοῦτον καταπτὰς ἤρπασε. τοῦ δὲ ἐπιστραφέντος καὶ δακόντος αὐτὸν ἀποθνήσκειν μέλλων ἔφη· “ἀλλ’ ἔγωγε δειλῖος, ὅστις τοιοῦτον ἔρμαιον εὔρον, ἐξ οὗ καὶ ἀπόλλυμαι.”

οὗτος ὁ λόγος λεχθείη ἂν ἐπ’ ἄνδρα, ὃς διὰ θησαυροῦ εὗρεσιν καὶ περὶ σωτηρίας ἐκινδύνευσεν.

‘Een raaf die gebrek aan voedsel had, zag een slang die lag te slapen; hij dook omlaag en greep hem beet; maar toen zijn prooi zich omkeerde en hem beet, zei de raaf, toen hij op het punt stond het leven te laten: “wee mij, pechvogel die dit buitenkansje heeft gevonden, waardoor ik zelf sterf.”

Deze fabel kan verteld worden tegen een man, die door de vondst van een schat gevaar loopt aangaande zijn eigen behoud.’

Antieke versies

Grieks

Fabulae Aesopicae, ed. Hausrath, A., *Corpus Fabularum Aesopicarum*, Leipzig, Teubner, 1940-1956, 130.

Middeleeuwse versies**Grieks**

Fabulae Aesopicae, ed. Hausrath ibid., 130.

Latijn

Conrad de Halberstadt III, 187; *Opusculum fabularum. Die Fabelsammlung der Berliner.*

Handschrift Theol. lat. fol. 142, ed. Chr. Meckelnborg, – B. Schneider, Leiden/Boston/Keulen, Brill, 1992, 29.

Moderne versies**Catalaans**

M. Ros, *Isop. Faules*, I, *Tekst revisat i introducció de Cuartero, F.J., Professor de Grec a la Universitat autònoma de Barcelona. Traducció i notes de --*, Llicenciada en lletres, Barcelona, Bernat Metge, 1984, 128.

Duits

J. Irmscher (ed.), *Antike Fabeln. Griechische Anfänge. Äsop. Fabeln in römischer Literatur. Phaedrus. Babrios. Romulus. Avian. Ignatios Diakonos. Aus dem griechischen und lateinischen übersetzt von --*, Berlin/Weimar, Aufbau-Verlag, 1987, 72; R. Nickel, *Äsop Fabeln. Griechisch/Deutsch. Übersetzung und Anmerkungen von --. Nachwort von Holzberg, N.*, Stuttgart, Reclam, 2005, 128.

Engels

L.W. Daly, *Aesop without Morals. The famous Fables, and a Life of Aesop, newly translated and edited by --. Illustrated by Muscarella, Grace*, New York/Londen, Thomas Yoseloff 1961, 218; Gibbs 60; L'Estrange: in H. Lindner, *Fabeln der Neuzeit. Ein Lese- und Arbeitsbuch*, München, Fink, 1978, 179; B.E. Perry, *Babrius and Phaedrus. Newly Edited and Translated into English, Together with an Historical Introduction and a Comprehensive Survey of Greek and Latin Fables in the Aesopic Tradition*, Cambridge, MA, Harvard UP; London, Heinemann, 1965, 446; cf L.W. Daly, *Aesop without Morals. The famous Fables, and a Life of Aesop, newly translated and edited by --. Illustrated by Muscarella, Grace*, New York/Londen, Thomas Yoseloff, 1961; N.R. Shapiro, *The Fabulists French. Verse Fables of Nine Centuries. Translated, with Prologue and Notes*, Urbana / Chicago, Illinois UP, 1992, 24.

Frans

F.J. Desbillons, *Fabulae Aesopiae curis posterioribus omnes fere emendati, quibus deceserunt plus quam CLXX quinta editio*, Parijs, Bathou, 1769, 3.25; E. Chambry, *Aesopi fabulae*, I-II, Parijs, Les Belles Lettres, 1925-1926, 167; Meslier 93; cf. De Baïf in Shapiro, 1992, 24; D. Loayza, *Esopo Fables. Edition bilingue. Traduction, introduction et notes*, Parijs, Flammarion, 1995, 128.

Grieks

Camerarius 1538, 100; Geoorgios Aitoolos, *Muthoi tou Aisoopou*, in G.M. Parasoglou, *Andronikos Noukios, Geoorgios Aitoolos, Aisoopou Muthoi. Oi prootes neoellënikes meta-phraiseis*, Athene, Estia 1993, 99.

Italiaans

E. Ceva Valla, *Esopo Favole. Introduzione di Manganelli, G. Traduzione di --. Con le xilografie veneziane del 1491 e una nota di Mardersteig, G.*, Milaan, Rizzoli, 1995, 171.

Latijn

Camerarius: *Aesopi Phrygis Fabularum celeberrimi auctoris Vita. Fabellae Aesopicae plures quadringentis, quaedam prius etiam, multae nunc primum editae: omnes autem orationis conveniente & aequabili veluti filo pertextae a Ioachimo Camerario Pabergensi. Fabulae item Livianae duae, & Gellianae aliquot, nec non Politiani, Gerbelii & Erasmi narrationes. His accessit explicatio nonnullorum & demonstratio Graecorum auctorum, de quibus vel fabulae aliquae vel praecepta decerpta fuerint: Cum indice capitum & locorum quorundam doctrinae & sententiarum, ad quae narrationes referri possint*. Tubingen, Ulricus Morhardus 1538; 1538, 100 (67-1); Faerno: *Gabrielis Faerni Cremonensis fabulae centum. Ex antiquis auctoribus delectae, Carminibus explicatae novisque aere incisis iconibus adornatae*, Londen 1743, 24.

Nederlands

Aesopus, Alle fabels met houtgravures van Th. Bewick, Stichting School voor Filosofie (SSF) Amsterdam, Driehoek, [1982], 171.

Spaans

G. López Casildo, *Esopo. Fábulas. Introducción, traducción y notas de --*, Madrid, Alianza 1998, 167; F.M. Samaniego, *Fábulas. Edición de A.I. Sotelo*, Madrid, Catedra 1997, 3.11.

STEVEN VAN DE PUTTE

Tolpoortpijn

(naar 'Reynaert op het graf van Coppe', C. Ferket)

Natuurlijk zal ik het missen.

Hoe de nacht zich hier tot de morgen
vermaalt, dromen als graandruppels
van een onvoltooid verleden,
het walsen van wat nooit overwaait.

Hoe iedereen hier samentroeft
bij elke plaatselijke verdoving
van de dag, keizersnede van de Leie:
Het water dat hier elk uur breekt,
geboorte van boten, het schreien
van verloskamers langs de kade,
de woensdagse naweeën van
kooplust uit het kraambed van de stad.

Ik ben en ik blijf de Hermes van Ferket,
lokvos voor klanten van afgeprijsd geluk,
lok magere postzegels naar het loket van
kokette lijven, ben het makelaarsgekakel
dat de kip met gouden eieren slachtte,
bij machte om promotoren bij eb te leren
bouwen en niet meer bij vloed, opdat mijn
stulpje op de stoep zou blaken in een gloed.

Hoe vaak, van mijn sokken geblazen
bij Coppes glazen graf, vervloekte ik
die bronzen kopschoppers van de nacht:
ik bloedde bloem, ik bloedde bloem.

Spiegelbeeld aan de Leie

(opgedragen aan Yvan De Maesschalck)

I. Nooit week ik één seconde van
haar glazen zijde. Haar merg en
been. Haar onvolgroeid vlees
en bloed. Met de buiging van mijn
bronzen hart, zong ik Placebo
domino voor haar gruwelijke dood.

Maar van binnen bleef ik een blinde
strijder, een kruisvos, vuur-vos
verteerd door een brandhaard,
enclaves van kippen afgeslacht
bij het credo van een kraaiante haan.

Zo bang voor wang om wang,
traandruppel om traandruppel,
was elke witte mars fake news
trok mijn pseudo pelgrimsvaart
altijd weer over een kromme brug,
het placebo-effect van recht
heeft niemand ooit genezen.

Tot die keer van inkeer. Quella volta che.
Dat Rome het voorwendsel was.
Bruun vervelde tot een pelgrimstas.
Dat een Judaskus in Malpertuus
Cuwaert de das omdeed. Bracht
Isengrins geliefde mij in haar nauwe
schoentjes, Hersinde hashtag #MeToo.

Spiegelbeeld aan de Leie

(opgedragen aan Yvan De Maesschalck)

II. Zo heb ik mijn toevlucht tot haar oevers genomen,
niet voor even zoals boten in de Airbnb van
de Leie, het bed, bad, brood van de stroom,
maar voor goed, kijk ik hier hunkerend
naar bruid en bruidegom, hoe ze elkaar
over het water dragen, elkaar inschrijven
in het wijzer-loze boek van uren. Dat hart
van hen, beo-veld van bloed, prompt
eeuwige trouw in warme en koude dagen.

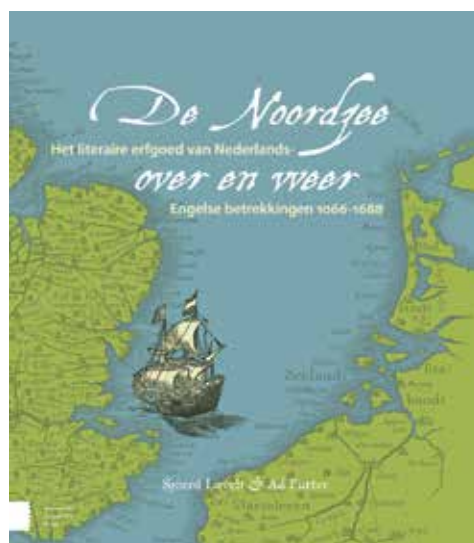
Hier zie ik een jonge vader door de draaideur
van zijn jeugd. Hij draagt de naam van een kind,
het casco geluk dat een moeder kocht,
scheepsrompje van overrompelend geluk,
prille liefde die nog niet te water ligt, het kijkt nog
blind, het ademt licht. Broedt nog niet op grote
keuzes in de wondere couveuse van de stad.

Zo ben ik hier bij haar oevers thuis gekomen,
vluchtend voor een vileine reynaerdie diep in
ons, als een speels spiegelbeeld van brons,
voor wie hard op zoek is naar doorgewoon geluk.

De Noordzee over en weer

PAUL WACKERS

De Noordzee over en weer is de Nederlandse vertaling van *North Sea Crossings*, een boek van Sjoerd Levelt en Ad Putter dat dient als ondersteuning voor de gelijknamige tentoonstelling die van december 2021 tot april 2022 in de Bodleian Library in Oxford te zien was. Die tentoonstelling was op haar beurt onderdeel van een onderzoeksproject over de culturele betrekkingen tussen de Nederlanden en Engeland, dat niet alleen nieuwe wetenschappelijke kennis moest opleveren, maar die kennis ook zou moeten verspreiden buiten academische kringen, vandaar ook de tentoonstelling. Levelt en Putter hebben project en tentoonstelling in Jaarboek 12 al voorgesteld aan Tiecelijnlezers.¹

Het boek bestrijkt de periode van 1066 tot 1688. Het begint als Willem van Normandië Engeland veroverd en daar koning wordt, waardoor zijn vrouw, Mathilde van Vlaanderen, koningin van Engeland wordt. Het eindigt met de 'Glorious Revolution', waarbij koning Jacobus II van Engeland door het Engelse parlement werd afgezet en vervangen door prins Willem III van Oranje.

De tentoonstelling in de Bodleian Library wilde een beeld geven van de culturele betrekkingen tussen Engeland en de Nederlanden met nadruk op de manier waarop deze betrekkingen de boekproductie en de literatuur aan beide kanten van de Noordzee hebben beïnvloed. Dat is passend, want de Bodleian Library is zelf voor een groot deel een product van die culturele betrekkingen. Het oudste deel van de bibliotheek bestaat uit de boekencollectie van Humphrey, de hertog van Gloucester, die in 1423 met Jacoba van Beieren trouwde om in 1428 weer van haar te scheiden, maar die op basis van dat korte huwelijk wel claimde ook graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen te zijn. Hij heeft zo'n driehonderd handschriften geschonken aan de jonge, nog tamelijk kleine bibliotheek van de universiteit van Oxford. Die zijn als collectie bewaard en bevatten ook nog verwijzingen naar de claim van Humphrey op een deel van de Lage Landen (p. 187-190). De bibliotheek is genoemd naar Thomas Bodley, die de universiteitsbibliotheek in Oxford in 1602 opnieuw inrichtte en vergrootte. Daarvoor was hij de Engelse ambassadeur in de Republiek der Verenigde Nederlanden geweest. Hij had veel contact met kringen in en rond de universiteit van Leiden, die in 1575 opgericht was. Het lijkt erop dat de inrichting die Bodley aan zijn bibliotheek gaf, mede beïnvloed is door de inrichting van de toenmalige universiteitsbibliotheek in Leiden (p. 209-213). En ten slotte bevat de Bodleian de collectie van Thomas Marshall (1621-1685), een Engelsman die vrij lang in de Nederlanden verbleef en een enorme collectie handschriften (o.a. in het Middelnederlands, het Fries en het Oudengels, maar ook veel oriëntaalse) verzameld had; en die van Franciscus Junius (1591-1677), die gedeeltes van zijn leven in de Nederlanden en andere delen in Engeland doorbracht. Junius was een van de eerste geleerden met interesse in historische Germaanse taalwetenschap. Hij verzamelde niet alleen de handschriften die voor de studie daarvan nodig waren, maar liet ook de lettertypes ontwerpen en gieten die nodig waren om daar eigentijdse boeken over te kunnen drukken (p. 142). Zowel zijn handschriften als zijn drukmateriaal liggen thans in de Bodleian. En dan hebben we het nog niet eens gehad over de oudste Nederlandse literaire tekst, *Hebban olla vogala*, die bewaard

gebleven is in een handschrift dat in de Bodleian Library berust (p. 70-71). Door dit alles (en nog veel meer) is de collectie van de Bodleian een van de rijkste ter wereld geworden en waarschijnlijk de best geoutilleerde bibliotheek voor dit specifieke onderwerp: de culturele relaties tussen de Nederlanden en Engeland.

Het boek bevat na de inleiding zes hoofdstukken die gewijd zijn aan geschiedschrijving, manuscripten, gedrukte boeken, landkaarten, mensen en Reynaert de vos. Het hoofdstuk over geschiedschrijving beschrijft hoe aan beide kanten van de Noordzee geschiedenis werd geschreven met speciale aandacht voor de manier waarop men de geschiedenis van 'de overkant' zag. De drie volgende hoofdstukken besteden steeds zowel aandacht aan teksttypen en documenten die in een bepaalde tijd werden vervaardigd als aan de manier waarop die boeken en documenten werden geproduceerd. Ze vormen dus een mix van cultuurgeschiedenis en boekgeschiedenis. Het hoofdstuk over mensen geeft informatie over personen die een belangrijke rol hebben gespeeld in de culturele en literaire relaties 'over en weer'. We komen er figuren tegen als Humphrey van Gloucester, Thomas Bodley en Thomas Marshall, die al genoemd zijn, naast personen als de bevriende humanisten Erasmus en Thomas More; Emanuel van Meteren die zich zowel Engelsman als Nederlander voelde en de eerste volledige geschiedenis van de Nederlandse Opstand drukte (p. 202-206); en Anna Maria van Schurman, de eerste Nederlandse vrouw die aan een universiteit studeerde en die in haar latere leven correspondeerde met geleerden in heel Europa (p. 222-223). Het hoofdstuk over Reynaert de vos is een casestudy. Het wil laten zien hoe culturele en literaire uitwisseling in de praktijk tot stand kwam.

Voor zover ik dat kan overzien, is het boek niet gebaseerd op nieuwe kennis, maar maakt het gebruik van bestaande kennis die op nog niet benutte manieren wordt gecombineerd en door zijn bijzondere perspectief toch veel nieuwe inzichten biedt. Omdat het boek zich concentreert op de Nederlands-Engelse betrekkingen, besteedt het geregeld aandacht aan details die elders meestal genegeerd worden. Die concentratie op

de Nederlands-Engelse betrekkingen verklaart wellicht ook een zekere verbrokkeling, in die zin dat de onderwerpen van opeenvolgende paragrafen vaak niet direct met elkaar te maken hebben, maar elk op hun eigen wijze gerelateerd zijn aan het algemene onderwerp van het boek. Mogelijk komt dit ook doordat dit een boek bij een tentoonstelling is. Alle voorwerpen die getoond werden, zijn besproken in het boek. Op het niveau van de groepering levert dat altijd zinvolle verbanden op, maar het is onmogelijk om verbanden te construeren tussen alle tentoongestelde voorwerpen onderling. Vanuit dit perspectief gezien, worden sommige op het eerste gezicht merkwaardige delen van hoofdstukken begrijpelijk. Zo komt in het hoofdstuk over geschiedenis een paragraaf over Jacob van Maerlant voor (p. 34-38). Dat is logisch, want dat is een van de belangrijkste historici in het Middelnederlands. Die paragraaf begint echter met een bespreking van een manuscript waarin de drie *Martijns* van Maerlant zijn overgeleverd, samen met een Latijnse vertaling daarvan (MS Canon Misc. 278, zie p. 35). Dat is een fascinerend handschrift en het illustreert heel goed de meertalige cultuur (Latijn, Frans, en Nederlands/Engels) die toen aan beide zijden van de Noordzee bestond, maar met geschiedenis heeft het niks te maken. Maar in verband met de Nederlands-Engelse betrekkingen en als deel van een tentoonstelling kon het handschrift gekoppeld worden aan Maerlants *Spiegel historiael*, die wel perfect past en zo kon het als 'buitenbeentje' een zinvolle plaats in het geheel krijgen. Iets vergelijkbaars zien we in het hoofdstuk over mensen. Dat bevat paragrafen over 'Het *Dutch Church Libel* ('Nederlandse kerk schotschrift')', 'Holland's Leaguer (Hollands kampement)' en 'De Engels-Nederlandse oorlogen en de Engels-Nederlandse hofcultuur'. Dat zijn geen mensen. De verklaring voor deze 'vreemde' paragrafen lijkt mij te zijn dat het hoofdstuk over mensen vooral gericht is op de culturele mentaliteit die de achtergrond en de oorsprong vormt van de in de eerdere hoofdstukken besproken teksten en boeken en bij het verhelderen van die mentaliteit helpen de genoemde paragrafen heel goed.

Voor Tiecelijnlezers is het Reynaerthoofdstuk natuurlijk extra interessant. Reden genoeg om er iets meer aandacht aan te besteden. Het begint met opmerkingen over de *Ysengrimus*. De auteurs maken duidelijk dat de naam Ysengrimus aan beide zijden van de Noordzee al vroeg met de wolf werd geassocieerd en bespreken de plaatsen waar het continentale beeld van Engelsen in de tekst naar voren komt. Die zijn verwijfd en kruiperig en Vlamingen zijn een beter slag mensen. Dan volgen korte beschouwingen over de vos in de bestiariustraditie en over de *Speculum stultorum*. Dat is een tekst over een ezel, maar hij wordt toch besproken omdat hij uit Canterbury komt en ook een dierenepos is. Vervolgens komt de invloed van de *Roman de Renart* aan de orde. De rol van Engelsen in de *Roman de Renart* wordt geschetst en de invloed ervan op illustraties in handschriften. Daarnaast krijgen de twee Engelse Reynaertverhalen (Chaucers *Nun's Priest Tale* en *Of the Fox and the Wolf*) aandacht en illustraties van de fabel van vos en ooievaar. (De vos nodigt de ooievaar te eten, maar serveert het voedsel op platte schalen, zodat de ooievaar slechts weinig binnenkrijgt. Desondanks nodigt de ooievaar op zijn beurt de vos uit. Dan zit het eten in flessen met een hoge hals en de vos gaat hongerig naar huis. Boontje komt om zijn loontje.) (afb. 2) Ook is er veel aandacht voor Caxtons *History of Reynard the Fox*, het eerste grootschalige Engelstalige Reynaertverhaal en het begin van een traditie die ononderbroken doorloopt tot nu toe.² De tekst, de woordenschat en de vertaaltechniek worden besproken met aandacht voor de invloed van het Nederlands op het Engels van Caxton. Daarna worden twee illustratiecycli voorgesteld die in de loop van de tijd herdrukken van de *History of Reynard the Fox* hebben opgesierd. Allereerst is dat de cyclus van Wynkyn de Worde (ca. 1495), die gebaseerd is op de houtsneden van de zogenaamde Meester van Haarlem, die de

Afb. 2. De fabel van *De vos en de ooievaar*, Oxford, Bodleian Library, MS. Lat. liturg. f. 3, fol. 128v. Opname dankzij CC-BY-NC 4.0 Creative Commons licence.

houtsneden ontwierp voor Gheraert Leeus rijmdruk van *Reynaerts historie* (Antwerpen, tussen 1487 en 1490).³ De tweede cyclus is die van Allart van Everdingen (1621-1655), een Nederlands kunstenaar die vooral bekend is geworden om zijn schilderijen van woeste landschappen, maar wiens serie Reynaertillustraties heel vaak gebruikt is in boeken aan beide zijden van de Noordzee.⁴ In de afronding komen dan nog de herdruk aan de orde die William Morris in 1892 maakte van Caxtons *History of Reynard the Fox* en twee zeer recente aanwinsten van de Bodleian Library: toverlantaarnplaatjes bij Goethes versie van het Reynaertverhaal uit ca. 1900 en een pop van Reynaert, gemaakt voor een animatiefilm, een van de andere projecten binnen het project North Sea Crossings. De Engels-Nederlandse culturele en literaire betrekkingen behoren niet alleen tot het verleden. Ze zijn ook een deel van ons heden en zeer waarschijnlijk ook van onze toekomst.

Uit deze samenvatting wordt hopelijk duidelijk dat de auteurs het begrip 'Reynaert de vos' ruim nemen en dat ze hun materiaal vooral selecteren om aandacht te kunnen besteden aan Nederlands-Engelse culturele betrekkingen. Strikt genomen hoort de *Speculum stultorum* niet thuis in een hoofdstuk over Reynaert en komen in bestiaria en in fabels anonieme representanten van de diersoort 'vos' voor en niet het individu Reynaert, maar door de vergelijking tussen de *Ysengrimus* en de *Speculum stultorum* kunnen de auteurs interessante dingen zeggen over de monastieke cultuur aan beide zijden van de Noordzee en de nonchalance waarmee ze elke vos als Reynaert beschouwen (een nonchalance die we overigens al in de middeleeuwen aantreffen), geeft ze de kans veel interessant materiaal uit Engeland en de Nederlanden in samenhang te presenteren. Het is een boeiend hoofdstuk geworden met veel ook voor kenners interessante details. Ik heb er echter toch een probleem mee. In hun afronding schrijven de auteurs: 'Vanaf het allereerste begin met de Latijnse *Ysengrimus* en de Oudfranse *Roman de Renart* hebben de Engelsen een rol gespeeld in het verhaal van Reinaert, en de vele reizen die het daarna maakte, over en weer over de Noordzee, hebben er toe

bijgedragen dat het verhaal zich blijvend kon ontwikkelen en zo zijn reis bleef voortzetten, zonder zich iets aan te trekken van geografische of politieke grenzen, als het literaire erfgoed van een veelheid van gemeenschappen' (p. 267). Ik heb moeite met die reizen over en weer over de Noordzee van het Reynaertverhaal. De verwijzing naar de titel past natuurlijk mooi bij de inhoudelijke afronding van het boek, maar volgens mij bestaan die reizen over en weer helemaal niet. Ik denk dat er alleen Reynaertmateriaal van het continent naar Engeland is gegaan en dat het omgekeerde proces niet heeft plaatsgehad. Wat we in de *Ysengrimus* en de *Roman de Renart* vinden, zijn continentale ideeën over Engelsen en alle teksten en illustratiecycli die besproken worden, vinden hun oorsprong op het continent. Engelsen hebben daar vervolgens op creatieve wijze hun eigen vorm aan gegeven, maar die nieuwe vormen zijn nooit 'teruggekeerd'. Er wordt geen enkel Engels Reynaartelement genoemd dat later op het continent is overgenomen en volgens mij bestaat een dergelijk element ook niet. Het is juist dat het Reynaertverhaal het literaire erfgoed geworden is van een veelheid van gemeenschappen, maar voor zover ik kan overzien heeft het zich vanuit de Nederlanden in steeds wijdere 'cirkels'⁵ verspreid, maar vinden verdere ontwikkelingen vervolgens binnen een taalgebied plaats, is er van wederzijdse beïnvloeding door de versies in verschillende talen nauwelijks sprake en gaat het in die schaarse gevallen altijd om interactie tussen het Duits en het Nederlands of om invloed van een Duitse Reynaerttekst op een andere taal. De Engelse Reynaertversies hebben geen uitstraling naar buiten gehad. Ik besteed hier aandacht aan, omdat het voor een alomvattende geschiedenis van het Reynaertverhaal (vgl. opnieuw p. 267) noodzakelijk is om een correcte weergave van verspreidingspatronen te geven en die zo mogelijk te verklaren. Voor *De Noordzee over en weer* is het slechts een detail, een schoonheidsfoutje.

En daar staat heel veel tegenover. De vertaalsters, Thea Summerfield en Esther Putter, hebben uitstekend werk geleverd. Hun Nederlands is glashelder en leest buitengewoon aangenaam. Amsterdam University

Press heeft goed papier gebruikt, voor een mooie vormgeving gezorgd en kwalitatief hoogwaardige illustraties opgenomen. Het is echt een mooi boek dat door zijn invalshoek bovendien voortdurend nieuwe perspectieven biedt. Er is dus alle reden om het te gaan lezen. *Wat unbidan wi nu.*⁶

Sjoerd Levelt & Ad Putter, *De Noordzee over en weer. Het literaire erfgoed van Nederlands-Engelse betrekkingen 1066-1688*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2022, 304 p.

NOTEN

1 Ad Putter en Sjoerd Levelt, 'North Sea Crossings: een veelzijdig samenwerkingsproject waarin Reynaert centraal staat', in: *Tiecelijn 32. Jaarboek 12 van het Reynaertgenootschap*, (2019), p. 40-51.

2 Zie bijvoorbeeld de bespreking van Yvan De Maesschalck van Anne Louise Avery's briljante bewerking uit 2020. *Tiecelijn 34. Jaarboek 14 van het Reynaertgenootschap*, (2021), p. 190-203.

3 Zie over de Wynkyn de Worde-cyclus en zijn Nederlandse voorbeeld: Erwin Verzandvoort, 'De iconografische vos in Groot-Brittannië', in: *Tiecelijn*, 15 (2002), p. 49-54, m.n. 51-53.

4 Zie over Van Everdingen en zijn Reynaertillustraties: <https://www.youtube.com/watch?v=UnkjNLVVG0>.

5 Met 'cirkels' bedoel ik ontwikkelingen als van het Duits naar het Deens en van het Deens naar het Zweeds en het IJslands.

6 MS Bodl. 340, fol. 169v. Zie p. 70-71.

*‘Door een kier ziet de
werkelijkheid
er altijd een beetje beter uit’
Over Lies Van Gasse, *Beestjes**

YVAN DE MAESSCHALCK

Hoeveel personages, of beter, hoeveel stemmen zijn er nodig om een sprekende bundel samen te stellen? Daar bestaan geen regels voor, maar zelfs als hij meerstemmig klinkt, overheerst doorgaans de subtiële onder- of boventoon van een ik die naar de buitenwereld kijkt om iets over haar/zijn binnenwereld kenbaar te maken. Te fluisteren. Of te zingen. Dat gebeurt, geloof ik, ook in de recente bundel *Beestjes* van Lies Van Gasse. Een ronduit heerlijk zoemende, meditatieve bundel waarin niet alleen onooglijke beestjes van allerlei allooi tussen en in de plooiën van de versregels wriemelen, maar ook Moederhoofd, Vlinderonderzoeker en Zoontje – telkens met hoofdletter en zonder lidwoord – elkaar partij geven.

Beestjes is een verzameling van formeel sterk uiteenlopende, meestal titelloze gedichten, die op het eerste gezicht losjes gemonteerd lijkt, maar bij herlezing een duidelijk binaire structuur vertoont. Niet alleen staan de gedichten, op

het motto-achtige openingsgedicht na, gegroepeerd in twee afdelingen: 'Deel I: Verdwijnen' en 'Deel II: Open, die doos!', ook in de gedichten zelf wisselen strofen in romein en cursieve bedenkingen of oprispingen elkaar af. Elke afdeling bestaat op haar beurt uit drie reeksen die in zekere zin elkaar spiegelen en de zorgvuldige thematische opbouw van de bundel zichtbaar maken.

Het lijkt me onmogelijk om de bundel op een enkel hoofdmotief vast te pinnen, maar de 'kleine beestjes' die erin figureren, bewegen zich in de vele kieren/spleten/gaten die de wereld rijk is én aan de nestranden/kanten/lijnen ervan. Dat het zowel om mieren, mestkevers, vlinders, schietmotten, kikkerhoppers, honingbijen, krekels en larven van de meest diverse soort gaat, maakt niet zoveel uit. Waar het wél om gaat, is het microscopische perspectief van waaruit naar de wereld wordt gekeken: 'Door een kier kan je de wereld bekijken. / Door een kier ziet de werkelijkheid / er altijd een beetje beter uit' (p. 13). Dat is een opwekkende gedachte, die door Zoontje wordt gedeeld, omdat voor hem alleen een bezielde wereld bestaat, die hij graag van kleur voorziet en waarin alle wezens en dingen gelijkwaardig zijn: 'Zoontje kleurt de hoed in met zijn penseel. / De krekels neemt beleefd zijn wandelstok / en maakt een lichte buiging. Zie je wel' (p. 13).

Geciteerde verzen herinneren de lezer uiteraard aan het vaak herdrukte *Erik of het klein insectenboek* (1941) van Godfried Bomans, maar mogen niet doen denken dat het luchthartige, laat staan optimistische gedichten betreft. Doorheen de teksten zindert het idee dat alles aan voortdurende transformatie onderhevig is en daardoor nooit helemaal verdwijnt: 'Iedereen gaat dood en tegelijkertijd ook niet' (p. 65). Maar de toon wordt gezet door een stem die waarschuwt voor 'een bloemloze wereld met stille wouden, / een wereld van mest en bladeren', / rottende kadavers, opgestapeld in steden en bermen' (p. 35). Daar hoeft geen tekening bij gemaakt, of juist wel? Die bevindt zich op het voorplat en is vanzelfsprekend van de hand van Lies Van Gasse zelf. Uit elkaar geslagen, hulpeloze beestjes van allerlei slag sieren het blad.

De ecologische insteek van de bundel komt op vele plaatsen tot uiting, maar spreekt mijns inziens het luidst in het volgende, licht onheilspellende gedicht, waarin ‘wij’, de beestjes, een harde aanklacht formuleren (p. 36):

Voor een laatste keer beweegt hij met zijn vleugels
en doet hij de dans van de honingbij.

Kwispelend in achten,
verscholen in het donker.
Dit alles in de juiste hoek naar de zon.

Trillingen van beestjes, bloem tot bloem,
flitsen over gewassen telkens als je de ogen opent of sluit,
een dienst die elk jaar 500 miljard dollar waard is
in China, door ingehuurd arbeiders.

Vlinderonderzoeker schudt zijn wollige pels
en wij, verhard in steen, wachten om te worden opgeprikt
in toekomstige mausolea.

Terwijl onze armen worden uitgekrast en afgeschaafd,
schrijft hij een dossier over creatievere benaderingen.

Terwijl wij onder het gewicht van de eeuwen verdwijnen,
zoekt hij geld voor de integratie van beestjeshabitats in het ontwerp
van sporen, hoogspanningslijnen, andere infrastructuur,

en, zoals altijd,
voor meer studies.

Het zou best mogelijk zijn een detaillistische lezing van de gedichten te offeren en te wijzen op talloze subtiele connotaties. Laat ik dat vooral niet doen, maar alleen even stilstaan bij de openingsverzen. Die gaan zo: ‘In deze handen, / in deze gegroefde handen, / in deze opengesperde, gapende handen // ademt de snede, / woelen de hersenen, / warm als volle aarde’ (p. 7). Ze maken duidelijk dat het in deze bundel onder meer te doen is om een terugblik, te oordelen naar de staat van de handen, maar ook om ‘de snede’. Een wat bevreemdend woord misschien dat

*dat Beestjes
een fijnmazig
en fijnzinnig
web van
gedichten
vormt*

behalve aan de Gulden Snede (sectio aurea/divina) en de groeve die de hersenen in twee heften verdeelt, doet denken aan het geboortekanaal of een snede vers omgeploegde aarde, maar dat ook poëticaal te lezen valt: een snede in de zin van zinsnede, een in taal vormgegeven herinnering of opwelling. En die duikt – niet toevallig wellicht – in het volgende gedicht al op: ‘en daar is ze dan, plots, die snede’ (p. 9). Daarmee is vooral gezegd dat *Beestjes* een fijnmazig en

fijnzinnig web van gedichten vormt, waarin het de lezer toegestaan is te haken en blijven haken. Verwijzingen naar Kiplings *Jungle Book*, Holvoet-Hanssens idioom (‘Grote Kartonnen torens rukken op’, p. 31) en Bomans’ allegorische kinderboek-voor-volwassenen vallen zo in het oog, terwijl Vlinderonderzoeker onwillekeurig ook aan schrijver en lepidopteroloog Vladimir Nabokov (1899-1977) doet denken (aan wiens vlinderonderzoek Dubravka Ugrešić overigens in *De vos* (2017) een uitvoerig hoofdstuk wijdt).

Op uiteenlopende manieren kijkt de bundel over de rand van het eigen taalgebied heen. Niet alleen ‘torens rukken op’, maar ook ‘woeste landschappen rukken op’ en dat beeld herinnert, behalve aan Holvoet-Hanssen, ook aan T.S. Eliots *The Waste Land* (1922). Het vers komt voor in het ‘Het collectief’, veruit het langste gedicht van de bundel (p. 53-58). Het is erg retorisch van inslag en klinkt als een litanie die de lelijkheid van de wereld te kijk zet en bij hardop lezen een bedwelmend effect sorteert: ‘Lelijk, lelijk de wereld is lelijk als een slagveld’ (p. 55). Hoewel de intussen vergeten millenniumbug en het nog rondwarende covid-virus niet ontbreken, domineert toch de licht wanhopige toon waarmee het ‘beestje’ meer dan eens wordt aangesproken. Daar zijn vele voorbeelden

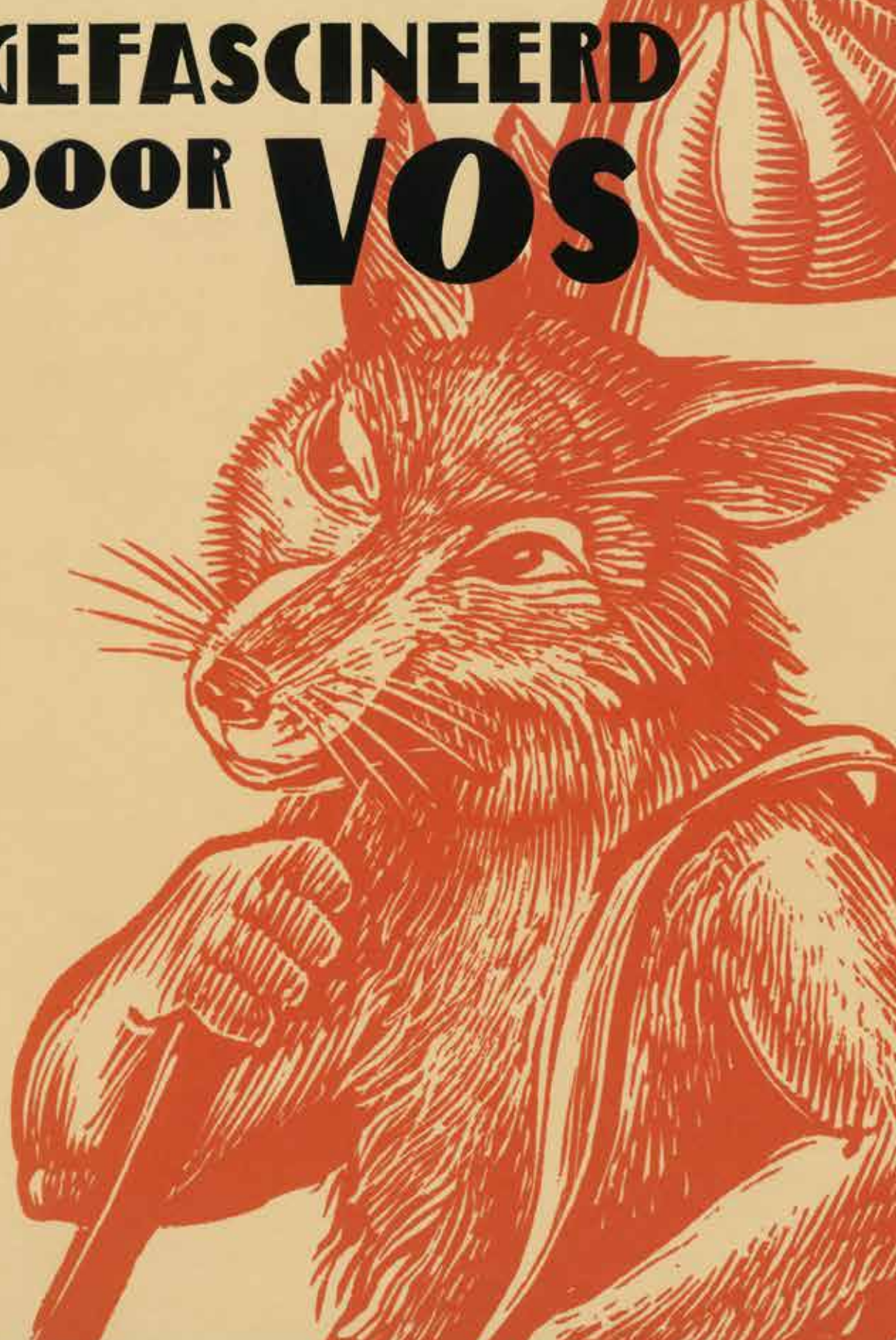
van te geven, maar het losstaande vers 'Beestje, beestje, waar ben je?' in het eerste gedicht van de tweede afdeling, spreekt boekdelen. De vraag wijst op de ogenschijnlijke onzichtbaarheid van het diertje, maar is ook een verwijzing naar 'Daedalus en Icarus', de misschien bekendste metamorfose van Ovidius (*Metamorphoses* VIII, v. 183-235). Daarin komt Daedalus' wanhoopskreet voor: 'Icare. Dixit, Icare, dixit, ubi es?' (v. 232). De bijna een-op-eenrelatie met Van Gasses vers zal wellicht niemand ontgaan. Aan de lectuur van deze merkwaardige bundel valt hoe dan ook niet te ontkomen.

Lies Van Gasse, *Beestjes. Gedichten*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 2021, 70 p.

GEFASCINEERD DOOR VOS

ERFGOEDBIBLIOTHEEK HENDRIK CONSCIENCE

Gefascineerd door vos

PIETER MALENGIER

Gefascineerd door vos is een schitterend Reynaertboek dat eerder dit jaar verscheen naar aanleiding van het pensioen van An Renard. Zij was van 2000 tot 2022 directeur van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen. Met een knipoog naar haar familienaam, maar ook omwille van haar passie voor de vos, werd dit boek samengesteld met essays en bijdragen van conservatoren – over sporen van de vos in de rijke collectie van de Erfgoedbibliotheek – en van zes specialisten over de betekenis van Reynaert in ons cultureel erfgoed. Rijkelijk en prachtig geïllustreerd behandelt het boek dan ook de vele en verrassende aspecten van de vos in een brede context.

De covertekst, die we hier parafraseren, verwoordt het treffend. De vos is terug van weggeweest. De *vulpes vulpes* ontmoeten we te pas en te onpas op het platteland en in de stad. Hij verschijnt op zeer regelmatige basis in de traditionele media, op de socialemediaplatforms, in romans, poëzie en kinderboeken en dit zowel op covers als in teksten. Maar waar komt die (hernieuwde) fascinatie voor de vos vandaan? Is het zijn wilde schoonheid die blijft fascineren? Of zit zijn grote succes eerder in zijn veelzijdigheid? In de collectie van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience duikt de vos in talloze gedaanten op, van de oudheid tot vandaag. *Gefascineerd door vos* probeert de vele facetten en gezichten van het sluwe dier in dertig bijdragen te vangen.

Naast de rijke Vlaamse en internationale traditie rond Reynaert verschijnt de vos in zeer uiteenlopende vormen zoals boekillustraties, drukkersmerken, fabels, sprookjes, spreekwoorden, vroegmoderne leerboeken, natuurwetenschappelijke werken, schilderijen, gedichten en satirische kranten. Van de literatuur, beeldhouwkunst, mode en film tot

*Van
publiekslieveling
over rebelse
geest en creatief
genie, sluwe
manipulator,
tot oplichter en
moordenaar*

over de *Reineke* van Kaulbach. Maar er is ook een verrassende bijdrage van Marie-Charlotte Le Bailly over leerboeken die aansluiten op de leefwereld van kinderen in *Latijn lezen als vos. Schoolboeken in de zestiende eeuw*. Of van dezelfde auteur een artikel over politieke satire in oorlogstijd rond 1700 en de rol die de vos hierin speelde. Van sloddervos over foxtrot, tot de vrouw in de *Reynaert*, de kleine vos (een vlinder) én de vos die in Zorro schuilt. Het boek bevat voor iedereen met een hart voor de iconografische vos een schat aan informatie. Voor de liefhebber van het grafische is er aandacht voor de illustratiecycli in de *Reynaert*iconografie van Erasmus II Quellinus, Jan Christoffel Jegher, Wilhelm von Kaulbach en ook voor de pentekeningen van Gustave Van de Woestyne die hij voor het werk van Stijn Streuvels maakte. Zelfs aan de botanici is gedacht dankzij bijvoorbeeld het artikel 'De kleine vos in de brandnetels' door Steven Van Impe. Kortom, doorheen *Gefascineerd door vos* maken tien auteurs jacht op de vos vanuit een breed perspectief.

Wie dit boek leest, ontdekt dat de vos werkelijk van alle tijden en alle culturen is en dat wie zijn spoor volgt, hem ontdekt in verhalen van de

het stijldansen: de vos laat zich op verrassende plekken zien. Het boek – dat onder redactie van Linde De Potter, Marie-Charlotte Le Bailly en Steven Van Impe verscheen – laat auteurs met autoriteit in de verschillende disciplines waarin zij werkzaam zijn aan het woord. Het is gevaarlijk om uit een boek als dit bepaalde bijdragen aan te halen, maar in het geval van *Gefascineerd door vos* kan het helpen om de rijkdom ervan te illustreren. Zo zijn er de beschouwingen door kunstenaar Koen Broucke bij het verschijnen en verdwijnen van de vos in zijn werk en van Steven Van Impe

middeleeuwen tot vandaag. Van publiekslieveling over rebelse geest en creatief genie, sluwe manipulator, tot oplichter en moordenaar. De Reynaerttraditie omvat al die gedaanten en mogelijk zit zijn succes verscholen in die gelaagdheid: elke gemeenschap herkent de vos in zichzelf of de ander en kan er een eigen invulling aan geven.

Het Reynaertgenootschap leverde een mooie bijdrage aan dit zeer schitterende en rijke boek. Met artikels van Lisanne Vroomen (*De kromme paden van Reynaert de vos*), Yvan De Maesschalck (*Over de vos in de moderne literatuur*) en Rik Van Daele (*Gefascineerd door het verzamelen van Reynaertboeken*) neemt het genootschap een prominente plaats in. Bijdrages die zich nestelen in het rijke overzicht en die de vos Reynaert – die van ‘Willem die Madocke maecte’ – als uitgangspunt en basis hebben.

Wie de vos vanuit verschillende, boeiende en relevante manieren wil leren kennen, heeft met dit boek een mooie gids gevonden. Daarnaast vormt het een gepast en waardevol eerbetoon aan het baanbrekende directeurschap dat An Renard gedurende meer dan twintig jaar bekleedde in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience.

Gefascineerd door vos biedt een geschakeerd beeld van een van de boeiendste dieren uit de cultuurgeschiedenis en een unieke inkijk in een van Vlaanderens rijkste publieke bibliotheekcollecties.

Linde De Potter, Marie-Charlotte Le Bailly en Steven Van Impe (red.),
Gefascineerd door vos, Uitgeverij Artha, 192 p., www.arthabooks.be.

Een roman over interculturele identiteit?

Vossenjacht van Racheda Kooijman

YVAN DE MAESSCHALCK

Verhalen over personages die op zoek gaan naar hun land van herkomst zijn er bij de vleet. *Het land van herkomst* (1935) van Eddy du Perron is daar vanzelfsprekend een opmerkelijk voorbeeld van, maar ook *Indische duinen* (1994) van Adriaan van Dis, de aangrijpende Neruda-roman *Malva* (2015) van Hagar Peeters en *Jaguarman* (2020) van Raoul de Jong zijn indringende (autobiografische) speurtochten naar het verdwenen of verloren vaderland. In *Vossenjacht*, de debuutroman van Racheda Kooijman, weigert de

in Nederland geboren Nadia Smits, dochter van een Nederlandse moeder en Marokkaanse vader, aanvankelijk diens geboorteland te bezoeken, maar ze geeft uiteindelijk toe. Omdat haar – intussen hertrouwde – vader erop blijft aandringen en Reyn, met wie ze een onstuimige amoureuze verhouding beleeft, haar ertoe aanzet. Hoewel het boek leest als het verhaal van een onbevangen liefde, valt het ook, en misschien zelfs vooral, te lezen als een narratieve verkenning van het concept identiteit. Met de duidelijke bedoeling het te herdenken, herijken en onmiskenbaar ook te problematiseren.

Helemaal in het begin lijkt het voor de vrouwelijke ik-verteller om een vrij rechtlijnig begrip te gaan: 'Mijn naam is de belichaming van mijn half-Nederlandse, half-Marokkaanse identiteit: voor de helft het één, voor

de helft het ander' (p. 20). Alsof identiteit het resultaat zou zijn van een eenvoudige biologisch bepaalde optelsom. Maar een reis naar Marokko en een aantal obligate familiebezoeken later wordt de invulling ervan heel wat genuanceerder: 'Zo buitenlands als ik me altijd heb gevoeld, zo Nederlands voel ik me nu. Ik was niet buitenlands, ik was gewoon anders. Altijd en overal, maar vooral hier. Vrouw gaat naar Marokko om haar Marokkaanse wortels te vinden en komt erachter dat die wortels er nooit zijn geweest' (p. 197). Of hoe ook ontkenningen, leemtes, confrontaties en voortschrijdend inzicht deel uitmaken van een gelaagde en per definitie veelkantige psychosociale realiteit.

Op weg naar Fez, een koninklijke stad met een bewogen geschiedenis, komt een kraai ter hoogte van de bus vliegen: 'Op dezelfde koers als onze bus, mee met mij. Ik wijs Reyn op het beest. Lachend kijkt hij de kraai na, die op dat moment de route van de bus laat voor wat het is en uit het zicht verdwijnt' (p. 201). Of hier geknipoogd wordt naar de scène waarin Tibeert een Sint-Maartensvogel aan zijn linkerkant ziet meevliegen, weet ik niet. En ook elders in de roman, op de namen Reyn/Reynaerd en Hermelien, en een prikkelende door hen nagespeelde vossenjacht na, zijn de verwijzingen naar het Reynaertverhaal waterdun of afwezig. Maar wie zich onderdompelt in dit verhaal, zal in ieder geval een bewogen reis hebben gemaakt door een Noord-Afrikaans vaderland dat even divers is als het multiculturele Nederland waarvan het hoofdpersoonage afkomstig is. Misschien is dat de reden waarom Nadia er pas in Marokko achter komt dat de Amsterdamse Reyn, behalve haar minnaar, ook de vader is die ze 'had willen hebben': 'Hij is de afgelopen maanden mijn wortels gaan versterken, de wortels die mijn vader had moeten versterken. Reyn heeft voor elkaar gekregen wat mijn vader eigenlijk had moeten doen, maar nooit heeft gedaan' (p. 204).

Racheda Kooijman, *Vossenjacht*, Amsterdam, Uitgeverij Orlando, 2021, 239 p.

Terug naar Malpertus van Johan Sanctorum*

YVAN DE MAESSCHALCK

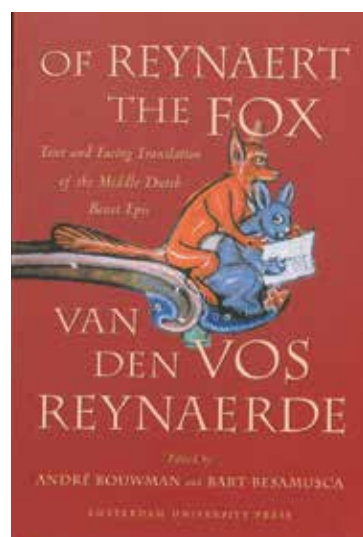
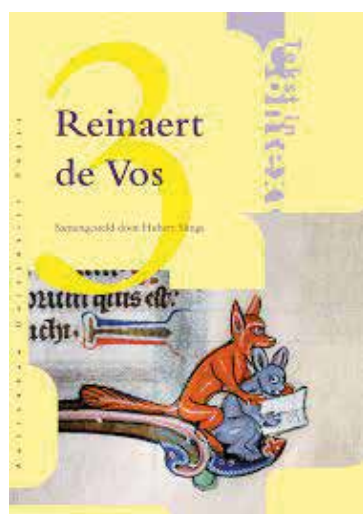

Voor een liefhebber van de *Reynaert*, in welke versie dan ook, is een titel als *Terug naar Malpertus*, vergezeld van een omslagillustratie waarop Reynaert de vos Cuwaert het credo leert zingen (afb. 1), zoiets als *gefundenes Fressen* of onweerstaanbaar lokaas. Zeker als de afbeelding erg gelijk op het beroemde marginaaltje uit het psalterium van Gwijde van Dampierre, dat bewaard wordt in de Brusselse Koninklijke Bibliotheek Albert I (hs. 10.607, fol. 86 r°). Die randillustratie is in allerlei studies over de *matière renardienne* terug te vinden, onder meer in *Reinaerts streken* (2002) van Jozef Janssens en Rik Van Daele (p. 60) en op de achterflap van *Van den vos Reynaerde. Het Comburgse handschrift* (1991) van J.D. Janssens e.a. De door Sanctorum gebruikte illustratie is die met vos en haas van folium 61r

van Ms. Dublin, Beatty Library 61 uit een Vlaams psalterium uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Ze verscheen eerder ook al op de covers van het proefschrift van André Bouwman (Prometheus, 1991), de mooie 'Tekst in Context 3'-uitgave van Hubert Slings (1999), en van

de in het Engels geannoteerde Reynaerttekst door André Bouwman en Bart Besamusca (Amsterdam University Press, 2009, met vertaling van Thea Summerfield) (afb. 2, 3 & 4). In Sanctorum's boek wordt ze nog een tweede keer breed afgedrukt op p. 14 en 15 (met een erg onhandige/onjuiste bronvermelding), waarmee allicht onderstreept wordt dat het een taboedoorbrekend boek betreft. De titel is overigens al even suggestief en doet, behalve aan Reynaerts 'beste van sinen borghen' (hs. A, 515), onwillekeurig denken aan soortgelijke titels als *Brideshead Revisited* (1945) van Evelyn Waugh, aan het lange herinneringsgedicht over Tintern Abbey (1798) van William Wordsworth, aan *Terug naar Oegstgeest* (1965) van Jan Wolkers en aan de dramaserie *Terug naar Oosterdonk* (1997).

Wie zich over de afgebeelde scène en de narratieve context ervan grondig wil informeren, kan onder meer terecht bij Hans Rijns, die er uitvoerig over publiceerde in *Tiecelijn* (1999, 4, p. 163-176; 2006, 4, p. 352-369). Zijn bijdragen 'Of hi den credo niet wel en las' en 'Het Cuwaertmotief. Sodomie in de *Reynaert*?' zijn ook opgenomen op de DBNL én zijn te raadplegen op de geactualiseerde website van het Reynaertgenootschap. Johan Sanctorum zelf geeft in zijn 'Proloog' tekst en uitleg bij het verhaal, de 'valse bodems en dubbelzinnige hints' (p. 10) en de 'pornografische accenten' in wat hij achtereenvolgens 'een spotdicht', 'een

groteske fabel, een ‘radicaal hekeldicht’ en een ‘satire’ noemt. Foutloos kan je zijn versie bezwaarlijk noemen, zeker niet wanneer hij meldt dat ‘de kater er zijn “klokkenspel” bij in[schiet]’ (p. 9). Maar de inleiding maakt wel duidelijk dat de lezer ‘elf opstellen’ te wachten staan waarin de vigerende ‘politieke correctheid’ en ‘wokeness’ van vandaag op de hak worden genomen. Even genadeloos, zo wordt gesuggereerd, als Reynaert de schijnorde van Nobel en zijn medestanders ontmaskert in het Middelnederlandse vossenverhaal.

In de elf opstellen, die stuk voor stuk polemisch of pamflettair van aard zijn, komen allerlei aspecten van de ‘deugcultuur’, het ‘islamogauchisme’ en ‘een mediagestuurde politieke correctheid’ (p. 29) én de uit het officiële discours geweerde ‘haattaal’ aan bod. Vaak zijn de uitgangspunten anekdotisch, maar de eraan vastgeknoopte conclusies of veralgemenende beschouwingen zijn het allerm minst. Daarbij moet ‘heel de door de overheid aangestuurde linkse poco-ideologie’ het ontgelden (p. 83), en dat is heel wat. Sanctorum schuwt provocerende uitspraken aan het adres van religieuze en profane instellingen niet en noemt daarbij vaak onomwonden man en paard. Door in te zoomen op recente casussen tracht hij aan te tonen hoe het vermeende sérieux van een eenzijdig linksgeoriënteerde ideologie alle humor, satire en ironie in de kiem smoort. Wie naar nuances en grijstinten zoekt, zal die niet vinden in deze verzameling ‘essays’.

Dat laatste neemt niet weg dat de auteur ook opmerkingen maakt die aan het denken zetten en de potsierlijke kant van sommige maatschappelijke verschijnselen scherpstelt. Zo valt zijn waarschuwing voor ‘een alomvattende controle op woord en beeld’ door een arbitrerende overheid (p. 35-36), niet zomaar te worden weggewuifd. Wat de gevolgen zouden kunnen zijn van te veel greep op de taal was al te lezen in George Orwells politieke dystopie *Nineteen Eighty-Four* (1949) en wordt nogmaals in beeld gebracht in Dave Eggers’ indrukwekkende toekomstroman *The Every* (2021), het huiveringwekkende vervolg op *The Circle* (2013), waarbij ik even voorbijga aan relevante taalkundige beschouwingen ter zake van onder anderen Jan Blommaert, bijvoorbeeld in *Let op je woorden* (2016).

Desondanks valt een aanzienlijk aantal halve waarheden en onwaarheden zeer te betreuren, zoals de mededeling dat ‘het middeleeuwse christendom een panische schrik van vrouwen had en hen zelfs gewoon op de brandstapel gooide’ (p. 99). Dat de heksenjacht eigenlijk een fenomeen is van ná de middeleeuwen, met een triest hoogtepunt in de zeventiende eeuw, lijkt de auteur niet te deren. Grondiger bronnenonderzoek en verwijzingen naar de gebruikte bronnen hadden een en ander zeker beter kunnen plaatsen en, vooral, enigszins nuanceren. Maar daar was het hem wellicht niet om te doen. Wel om het neersabelen van vele, zo mogelijk alle, heilige huisjes in het huidige maatschappelijke debat (betreffende censuur, vrouwenrechten, inclusie, genderidentiteit, diversiteit, racisme, seksisme, Charlie Hebdo, dekolonisering enzovoort). Als hilarisch pamflet is het boek ongetwijfeld een schot in de roos, al schiet de auteur een enkele keer in eigen voet wanneer hij het ‘absoluut onvermogen’ gispt van de mensen ‘om nog maar één zin foutloos te schrijven’ (p. 42), maar het zelf heeft over een ‘gynaeco-theologische uitwijding’ (p. 104), waar toch ‘uitweiding’ zou moeten staan. Tenzij ik de bijtende humor van deze frase niet begrepen heb. In ieder geval vraagt dit boek van de lezer de nodige ruimdenkendheid en een gezonde portie relativiseringsvermogen. En zin voor humor, uiteraard.

**Met dank aan Rik Van Daele voor een paar bibliografische aanvullingen/suggesties.*

Johan Sanctorum, *Terug naar Malpertus. Over humor en satire in woke-tijden*, Antwerpen, Doorbraak, 2021, 125 p.

Kroniek 2021

RIK VAN DAELE

22 03 2021

Street artist Eelco bracht een kleurrijke vossige mural aan op de gevel van het creatief bureau Jusbox in de Nieuwstraat in Sint-Niklaas, een kunstwerk in het kader van het kunstenfestival NAFT (22 april tot 2 mei 2021). Rotterdammer Eelco van den Bergh beeldde Reynaert de vos, twee luchtballonnen en een slechtvalk uit (verwijzend naar de slechtvalken die huizen in de plaatselijke Onze-Lieve-Vrouwetoren). De mural (afb. 1) kwam tot stand dankzij curator Bart Warnier van Wham Office.

Zie <https://www.hln.be/sint-niklaas/nieuwe-mural-in-nieuwstraat-street-artist-eelco-bijt-spits-af-in-aanloop-naar-kunstenfestival-naft~a6aede17/>.

2 04 2021

Begin april werd bij uitgeverij Van Oorschot de nieuwe roman *Willem die Madoc maakte* van Nico Dros voorgesteld, een turf van 592 pagina's. Onno Blom vatte het boek in [deVolkskrant.nl](https://www.volkskrant.nl) van 6 mei 2021 (en in de papieren versie van 8 mei) als volgt samen: 'Als de bronnen zwijgen, dan moet de schrijver zijn verbeelding laten spreken. Dat zal Nico Dros, historicus én schrijver, hebben gedacht toen hij in de ban raakte van het mysterie in een aantal van de beroemdste regels uit de middeleeuwse Nederlandse letterkunde: 'Willem die Madocke maecte / Daer hi dicken omme waecte [...]'. In zijn nieuwe, kloeke roman *Willem die Madoc maakte*, heeft Dros de leemte van de geschiedenis gevuld met een verhaal. Of eigenlijk: met een verhaal in een verhaal. De gesjeesde mediëvist dr. Willem de

Reuvere krijgt uit handen van een oude, stervende man drie onschatbaar waardevolle boeken. Twee middeleeuwse drukwerken en één convoluut, een verzamelhandschrift met onbekende teksten. Bij toeval ontdekt Willem dat onder het perkament om de platten van het convoluut een ‘kortschrift’ is verborgen. Zou hij hier te maken hebben met versleutelde aantekeningen voor Madoc? Je hoort de geest van Umberto Eco grinniken.’ En dan begint een lang leesavontuur waarin we Madoc tijdens zijn onwaarschijnlijke tocht doorheen het middeleeuwse Europa volgen. Eind 2021 werd de roman genomineerd voor de Vlaamse literatuurprijs de Boon.

25 06 2021

Sint-Gillis-Waas was in 2020-2021 voorzitter van het Intergemeentelijk Project Het Land van Reynaert. Het voorzitterschap 2020 werd wegens corona uitgebreid met een tweede jaar, maar ook dat jaar bleef stevig in de greep van Covid steken. Drie initiatieven vielen in elk geval in de smaak bij een breed publiek: de opening met #jesuishersinde, de zomerzoektocht die in het teken van Reynaert stond en het aanbrengen van kunstwerken op muren en elektriciteitskasten. Binnen een streetartproject werd het Reynaertverhaal in een hedendaagse context geplaatst. Kunstenaars Ellen De Vos en Lut Vandebos van het collectief KlapRoss brachten een prachtige mural met Hersinde en Reynaert aan op de muren van het voormalige jeugdhuis Den Briel (nabij de kerk in het centrum van de gemeente). (afb. 2) Op diverse bibliotheekfilialen brachten leerlingen van d’Academie mooie tijdelijke zwart-wittekeningen aan. Op elektriciteitskasten in de deelgemeenten prijken Grimbeert, Nobel, Canteclae en Cuwaert.

Afb. 2.

Alle locaties werden verbonden via een fietslus (<https://www.sint-gillis-waas.be/fietsroute-streetart>).

11 09 2021

De expo *Vossencovers. Beeldend werk van Lies van Gasse voor Tiecelijn* kwam in 2020 tot stand naar aanleiding van de publicatie van jaarboek 13 van het Reynaertgenootschap. In de tentoonstelling waren originele ontwerpen en schetsen van dertien covers te zien, net als bladwijzers, uitnodigingskaarten en ander beeldend werk van de kunstenares. De expositie liep van 13 november tot 6 december 2020 in Sint-Niklaas, in Stekene (maart-april) en Sint-Gillis-Waas (mei-juni). Ze opende op 11 september in de nieuwe bibliotheek binnen de wallen van Hulst (Vismarkt 1), waar ze te zien was tot 1 november 2021.

12 09 2021

In het Oost-Vlaamse Deinze werd de aftrap gegeven voor VOS, een groots theaterproject van Dimitri Leue dat op 9 september 2022 in première ging in het Leietheater met Han Coucke als Vos en Jits van Belle als Leeuwin in de hoofdrollen.

17 09 2021

Het Stedelijk Museum Alkmaar maakte in 2021 een unieke overzichtstentoonstelling van het werk van de zeventiende-eeuwse landschaps- en marinekunstenaar Allart van Everdingen (Alkmaar 1621-1675). Hij creëerde rond 1670 een serie van 57 etsen van Reynaerts avonturen met levensechte dieren in prachtige landschappen. Als voorbereiding tekende hij veel ontwerpen. Dergelijk werkmateriaal werd veelal na gebruik weggegooid, maar in dit geval bleven veel probeersels/varianten bewaard. Het Stedelijk Museum toonde een bijzondere selectie van ontwerpen, een bruikleen van het British Museum. Rondom de illustraties werd een compacte doe-tentoonstelling voor alle leeftijden uitgewerkt. Het Reynaertluik werd ontwikkeld door kunsthistorica

Marjan Pantjes, die ook de tekst voor de catalogus schreef. Het Reynaertgenootschap adviseerde.

Allart van Everdingen (1621-1675). Het ruige landschap sloot een tijdje vanwege corona maar werd verlengd tot 8 mei 2022.

Zie https://www.youtube.com/watch?v=UnkjINLVVG0&ab_channel=VerenigingRembrandt.

15 10 2021

Oud-bibliothecaris van Sint-Niklaas Luc De Backer, geboren te Sint-Niklaas op 8 maart 1943 overleed te Beveren. Net als zijn voorganger André Stoop had hij een sterke interesse in de *Reynaert*. De Backer was gedurende zijn lange carrière als stadsbibliothecaris (1987-2003) ook penningmeester van de Bibliotheca Wasiana. In die hoedanigheid werkten we als Reynaertgenootschap jarenlang intens met hem samen. Luc De Backer was (ere)voorzitter van Familiekunde Vlaanderen regio Land van Waas en gaf vele publicaties uit over genealogie in het Waasland. We namen afscheid van een integer en gedreven man.

30 10 2021

De nieuwe ANV-voorzitter Jan Lonink, oud-burgemeester van Terneuzen, reikte in de Antwerpse muziektempel Amuz, de voormalige Sint-Augustinuskerk, de Visser-Neerlandiaprijs 2020 uit aan Herman Engels en aan het Reynaertgenootschap. Het Algemeen-Nederlands Verbond (ANV) brengt Nederlanders en Vlamingen samen om elkaar beter te leren kennen, de belangstelling voor elkaar te vergroten en de samenwerking te verbeteren. Het Reynaertgenootschap ontving de prijs 'uit waardering voor de onvermoeibare inzet van het genootschap om de Reynaert te laten leven in het Waasland en daarbuiten en de wijze waarop het jaarboek *Tiecelijn* openstaat naar, en voor Noord en Zuid.' Prof. dr. Frits van Oostrom hield de laudatio. (afb. 3) De tekst ervan werd gepubliceerd in het ANV-tijdschrift *Neerlandia* (jg. 125, 2021, nr. 4, p. 4-7). Rik Van Daele sprak een dankwoord uit (zie p. 240-244).

V.l.n.r. Wilfried Westerlinck, Herman Engels, Yvan De Maesschalck, Rik Van Daele, Frits van Oostrom, ANV-voorzitter Jan Lonink en vicevoorzitter Gui Van Gorp.
Foto's: © Jo De Rammelaere.

Liebrecht Vanbeckevoort zorgde voor een indrukwekkend muzikaal hoogtepunt. Naast het Reynaertgenootschap werd ook dirigent Herman Engels gelauwerd. Hij ontving de onderscheiding als beloning voor zijn inzet om de Vlaamse (romantische) klassieke muziek internationaal te verspreiden, waarmee hij een belangrijke rol vervult om de bekendheid van Vlaamse componisten te vergroten. Het Reynaertgenootschap ontving 10.000 EUR. Met de helft van dit bedrag zal het Reynaertgenootschap in afspraak met het ANV enkele projecten realiseren.

Zie <https://www.anv.nl/nieuws/visser-neerlandiaprijzen-2020-uitgereikt-aan-herman-engels-en-reynaertgenootschap/>.

31 10 2021

Twintig wandelaars namen deel aan de achtste stiltewandeling van het Reynaertgenootschap. Met deze jaarlijkse stiltetocht gaat het Reynaertgenootschap in op de oproep om even terug te keren in en naar onszelf op de dag dat het winteruur wordt ingevoerd. De wandeling wordt vanaf 2021 opgedragen aan Marcel Ryssen (1927-2020), die ruim dertig jaar voorzitter van het Reynaertgenootschap was. De wandelaars liepen langs veld en bos over trage Belseelse wegen en zochten en vonden de Bezekoek, de Weduwe Voswegel en Alfons De Belie; ze lazen gedichten van Frank Pollet en Jana Arns, ontdekten 'Bi Belsele' de enige echte 'boem', gingen 'beewegen' nabij de Boskapel en legden een deel van het traject in stilte af. Vooraf verzamelden zij aan het graf van Marcel Ryssen en Jenny Feys op de Belseelse begraafplaats in aanwezigheid van Marcells zoon en schoondochter voor een kort eerbetoon aan de medeoprichter van het genootschap.

7 11 2021

Op 7 november 1996 werd in Hulst het Intergemeentelijk Project Het Land van Reynaert boven de doopvont gehouden. Wethouder Paul Weemaes was de eerste voorzitter. Dat was in 2021 precies 25 jaar geleden. Door corona kwam er geen viering. Eind 2021 nam oud-gemeentesecretaris van Stekene Georges Van Dooren afscheid van het penningmeesterschap van dit bijzondere, bovenlokale, internationale samenwerkingsverband, dat hij van bij het eerste uur met veel zorg en toewijding op zich nam. Van Dooren is een verwoed verzamelaar van Reynaertboeken.

7 11 2021

In DE SINGEL in Antwerpen vond een huldeconcert 150 jaar Camille Huysmans plaats met de première van de nieuwe creatie *Reinaert fantasie* van Hans Vercauteren door CASCO Phil-The Chamber Orchestra of Belgium. Huysmans (Bilzen, 1871) was volksvertegenwoordiger, burgemeester van Antwerpen, minister van Schone Kunsten, minister van Onderwijs, eerste minister, voorzitter van de Kamer van Volksvertegenwoordigers, secretaris van de Tweede Internationale en vossenjager. Om het huldeconcert extra luister te verlenen kreeg componist-dirigent Hans Vercauteren (°1990) de opdracht om een 'pastiche' te componeren op *Van den vos Reynaerde*, een werk waardoor Huysmans zeer gefascineerd was. Vercauteren studeerde compositie bij Wim Henderickx. In 2013 behaalde hij zijn diploma magna cum laude aan het Koninklijk Conservatorium van Antwerpen, waar hij ook orkestdirectie studeerde bij Ivo Venkov en Koen Kessels.

14 11 2021

Tiecelijn 34. Jaarboek 14 van het Reynaertgenootschap werd voorgesteld aan een (vanwege corona) gelimiteerd gezelschap van vijftig aanwezigen in de Bib van Sint-Niklaas. Voorzitter Yvan De Maesschalck verwelkomde, Hilde Reyniers stelde de nieuwe site www.reynaertgenootschap.be voor en

Rik Van Daele sprak een in memoriam Marcel Ryssen uit en presenteerde het nieuwe jaarboek. Gastspreker was redacteur Erwin Verzandvoort. In zijn lezing ‘De krullen in de staart van Reynaert’ sprak hij over het ontstaan en de groei van zijn eigen Reynaertcollectie. Jaarboek 35 staat in het teken van ‘Verzamel(d)ingen’ en belicht het ontstaan en de uitbouw van de fabelcollectie van de Amerikaanse jezuïet en hoogleraar Greg Carlson (Creighton University, Omaha, Nebraska, VS). In *Tiecelijn 34* interviewen zes redacteurs zes Reynaert(boeken)verzamelaars (Philippe Proost, Peter Everaers, Erwin Verzandvoort, Etienne De Koning, Noël Slangen en Trude Gielen-Nannes). Er wordt een in memoriam gewijd aan de Amsterdamse romanist en Renartspecialist Etty Nieboer (1936-2020) en aan beeldend kunstenaar Wim De Cock (1932-2020), die tien jaar lang de covertekeningen van *Tiecelijn* maakte.

24 11 2021

Tiecelijnredacteur Sofie Moors ontving voor haar project ‘Sofie heeft een droom’, dat in oktober-november 2020 in de Bib van Sint-Niklaas plaatsvond, een van de wetenschapscommunicatieprijzen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. De prijsuitreiking op 24 november in het Paleis der Academiën in Brussel werd door corona helaas uitgesteld. Sofies masterproef handelde over de *Speelmogelijkheden van de rederijderskamer De Goudbloem uit Sint-Niklaas. Op basis van De heylighe Genoveva uit het zeventiende-eeuwse verzamelhandschrift K.O.K.W. (nr. 269)*. Op basis van haar onderzoek werkte ze samen met de Bibliotheca Wasiana (o.l.v. documentalist Chris Stoop), de Bib en het Stadsarchief van Sint-Niklaas (Patty De Meester) en de bestuursleden van het Reynaertgenootschap Maartje De Wilde (UAntwerpen) en Rik Van Daele (stad Sint-Niklaas) de tentoonstelling *Tijdloze Tragiek. De Goudbloem speelt Genoveva* uit. Het project maakte deel uit van het erfgoedluik van het Landjuweel 2020 dat in Sint-Niklaas zou plaatsvinden.

27 11 2021

Het publieksproject ‘Talen kleuren de wereld’ van de Bib Sint-Niklaas werd bekroond met de Wase Erfgoedprijs 2021. Onder leiding van Pieter Malengier, bestuurslid van het Reynaertgenootschap, werkte de Sint-Niklase Bib in 2019 met vele partners een gevarieerd programma uit rond taal, met tentoonstellingen, workshops, stadswandelingen, de zoektocht naar het mooiste dialectwoord, een dialectencolloquium en nog veel meer. ‘Naast de klassieke erfgoedpartners wist de Bib een grote en diverse groep te bereiken en actief aan het project te binden, waaronder jongeren, anderstaligen en nieuwkomers. Het project zet erfgoed op de plek waar het hoort: te midden van de hedendaagse samenleving.’ (juryrapport). Het Reynaertgenootschap zorgde o.a. voor de Reynaerttussenkomsten van Eddy Levis, Frans de Schepper en Marcella Piessens tijdens het dialectencolloquium dat samen met de vzw Variaties (Veronique De Tier, UGent) werd georganiseerd.

2 12 2021

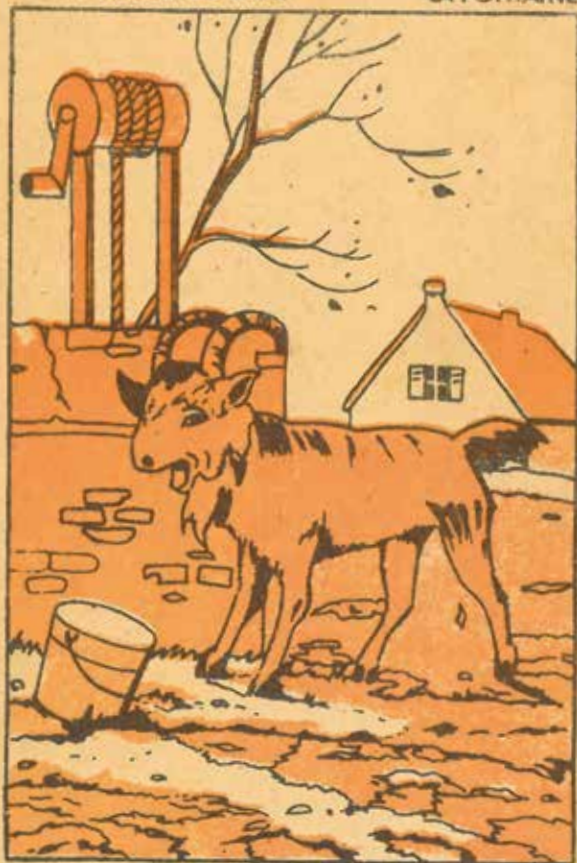
Opening van *North Sea Crossings: Anglo-Dutch Books and the Adventures of Reynard the Fox*, een tentoonstelling die tot 18 april 2022 liep in de The Weston Library van de Bodleian Libraries in Oxford. De expositie en het gelijknamige boek vertellen het verhaal van Engels-Nederlandse uitwisselingen doorheen vele eeuwen door middel van prachtige middeleeuwse manuscripten, vroege prenten, kaarten, dierenverhalen en andere schatten uit de collecties van de Bodleian. Eeuwenlang is de Noordzee een ‘snelweg’ geweest die Groot-Brittannië verbond met zijn Nederlandse burens. *North Sea Crossings* richtte zich op de periode van de Normandische verovering in 1066 tot de Glorious Revolution van 1688 en onderzocht hoe uitwisselingen tussen Engeland en Nederland de literatuur, boekproductie en instellingen zoals de Bodleian zelf, aan weerszijden van de Noordzee, hebben gevormd. Ze vertelde ook het verhaal van een zeer sluwe ‘Nederlandse’ (beter: ‘Nederlandstalige’) bezoeker, Reynaert de vos. In de nasleep van het vertrek van Groot-Brittannië uit de Europese Unie had deze tentoonstelling ook veel te

vertellen over de voordelen van internationale samenwerking vandaag de dag. Curatoren waren Sjoerd Levelt, Senior Research Associate, Ad Putter, hoogleraar middeleeuws Engels, beiden van de Universiteit van Bristol; en Anne-Louise Avery, schrijver (van o.a. *Reynard the Fox*, Oxford, 2020) en directeur van de educatieve organisatie voor kinderen Flash of Splendor.

Deze kroniek, die zich vooral – maar niet uitsluitend – concentreert op manifestaties waarbij het Reynaertgenootschap en zijn leden betrokken waren, werd samengesteld op basis van de berichten uit de e-brieven 2021 van het genootschap. Deze e-zines zijn beschikbaar op de website van het genootschap. Daar vindt de lezer nog meer doorklikmogelijkheden naar diverse websites. Op de Instagram- en Facebookpagina van het Reynaertgenootschap zijn van enkele van deze manifestaties fotoverslagen te vinden.

Le Renard et le Bouc
De Vos en de Bok

LA FONTAINE

Où est le Renard ?
Waar is de Vos ?

Allart van Everdingen

Meester van het ruige landschap, maar ook liefhebber van Reynaert de vos

HANS RIJNS

Afb. 1.

In het Stedelijk Museum Alkmaar werden van 18 september 2021 tot 8 mei 2022 schilderijen, tekeningen en prenten van de Alkmaarse schilder Allart van Everdingen (1621-1675) tentoongesteld (afb. 1, catalogus). Het betrof afbeeldingen van veelal ruige Scandinavische landschappen, maar ook van Hollandse dramatische zee- en riviergezichten. Hoewel reuze-interessant was ik hiervoor niet naar Alkmaar afgereisd maar voor Reynaert de vos.

In een kleine zaal, aansluitend op die van de ruige landschappen, waren tekeningen en etsen te bewonderen die Van Everdingen waarschijnlijk maakte tussen 1665 en 1675. Het is een selectie van de zeventig ontwerptekeningen die bewaard zijn gebleven. Ze werden tijdelijk aan het Stedelijk Museum Alkmaar in bruikleen afgestaan door The British Museum in Londen. De serie zelf omvat 57 prenten.¹

Op de tentoonstelling waren de ontwerptekeningen, prenten en etsen naast elkaar opgehangen zodat men goed de werkwijze van Van Everdingen kon volgen. Voor reynaerdofielen waren de ontwerptekeningen voor de prenten een must. Van diverse scènes zijn verschillende probeersels/varianten overgeleverd. Meestal maakte Van Everdingen eerst een snelle schets van de dieren met zwart of rood krijt. Vaak voegde hij daarna details en schaduwen toe in bruine inkt en soms veranderde hij de positie van een dier met donkerbruine inkt.²

Een mooi voorbeeld is de tekening die hij maakte van de vos verkleed als monnik, die Cantecler de haan misleidt om zo de kippen te grazen te nemen. In de eerste ontwerptekening zien we de vos in habijt met een bijbel en een pauselijke brief met zegel. In de uiteindelijk prent zien we dat Van Everdingen de bijbel en de brief heeft weggelaten en dat hij Reynaert niet van voren, maar van opzij heeft weergegeven.³ Zo zijn er meer aanpassingen op de tentoonstelling te zien die in de catalogus uitgebreid worden behandeld maar die te omvangrijk zijn om hier te bespreken.

Het is niet duidelijk waarom Van Everdingen de prentenreeks, uiteindelijk bestaand uit een serie etsen, maakte. Etsen zijn minder geschikt om in boeken af te drukken. Er zijn ook geen Reynaertedities in Nederland bekend met de prenten van Van Everdingen. Pas in 1752, dus ver na zijn overlijden, verschijnen zijn Reynaertprenten in de Duitse uitgave *Heinrichs von Alkmar, Reineke der Fuchs*, Leipzig/Amsterdam, Pieter Schenk, 1752. De serie illustraties van Van Everdingen zou aan beide zijden van de Noordzee tot inspiratie dienen. Vanaf 1752 tot twee eeuwen later werden zijn illustraties als voorbeeld gebruikt. Bekend is dat Wilhelm von Kaulbach (1804-1874) zich liet inspireren door de afbeeldingen van Van Everdingen voor zijn eigen afbeeldingen in de uitgave van Goethes *Reineke Fuchs* uit 1846 (eerst zonder illustraties verschenen in 1794).⁴

Opvallend is dat Van Everdingen in zijn ontwerpen veel aandacht besteedt aan het landschap, niet vreemd natuurlijk voor iemand die zich toelagde op het schilderen van landschappen. Zo maakte hij gebruik van

het principe van het repoussoir: een donkere voorgrond en een lichte achtergrond, hetgeen diepte bewerkstelligt in de prent (afb. 2).⁵

De dieren werden door Van Everdingen levensecht afgebeeld. Ook kregen zij geen antropomorf uiterlijk of attributen die hen vermenselijkten. In bijvoorbeeld de reeds voor zijn tijd bestaande houtsneden in de Reynaertdrukken wordt de koning afgebeeld met een kroon op zijn kop en een scepter in een van zijn klauwen.⁶ Van Everdingen daarentegen plaatst de koning hoger in de afbeelding dan de andere dieren zonder deze attributen.⁷

Afb. 2. Bruun de beer in bergachtig landschap.

De bijschriften bij de afbeeldingen op de tentoonstelling vielen mij tegen en leken geschreven te zijn door iemand die te weinig bekend is met de Reynaerttraditie. De teksten waren kinderlijk van toon – waar niets mis mee is – en bedoeld voor jeugdige museumbezoekers, maar niet altijd correct. Zo staat bij een afbeelding van de visvangst door Hersinde de tekst dat de wolf en de vos de beste vrienden en de grootste vijanden zijn. Ik zou hier aangeven dat zij gezworen vijanden van elkaar zijn. Bij een andere afbeelding staat dat de wolf boos is op de vos zonder aan te geven waarom. Als Bruun wordt afgeranseld door de dorpelingen, staat vermeld dat de beer zich steeds door de vos in de val laat lokken, maar dit is slechts een keer gebeurd, namelijk toen Reynaert Bruun naar de gespleten eik lokte. Ik weet niet welke versie de tekstschrijver voor zich had toen men de tentoongestelde afbeeldingen wilde toelichten. Als Bruun bezweet en moe voor Reynaert staat om hem in te dagen, heeft hij volgens het bijschrift bij de afbeelding een zware tocht door een vallei achter de rug. In Reynaerts historie staat echter dat hij over een lange (lees hoge) berg kwam.

De tekst in de catalogus over deze afbeeldingen, ‘Reinaert de vos verbeeld. Verrassende ontwerptekeningen en prenten van Allart van Everdingen’ (hoofdstuk 5), is van de hand van Marjan Pantjes, die zich prima documenteerde. Zo liet zij zich door Paul Wackers inspireren, had ze ook gesprekken met Rik Van Daele en maakte ze gebruik van de editie van Rita Schlusemann en Paul Wackers uit 2005.⁸ Ook zijn er bijvoorbeeld verwijzingen naar artikelen en uitgaven van Jan Goossens, Erwin Verzanndvoort, Hubertus Menke en Willy Feliers.⁹ Daarnaast verwijst zij naar *Reynaerts historie* in verschillende edities.¹⁰ Met dit hoofdstuk uit de catalogus draagt zij bij aan een verantwoorde verspreiding van de kennis over *Reynaerts historie* en de iconografische traditie van het Reynaertverhaal.

Na een aanvankelijke teleurstelling – kwam ik daarvoor helemaal uit Leiden om de kleine selectie van de ontwerptekeningen en etsen van geringe afmetingen te zien – was ik overtuigd na lezing van het degelijke hoofdstuk van Marjan Pantjes in de catalogus. Dit was een bijzondere tentoonstelling en het was de moeite van het bezoek meer dan waard. De catalogus, waarin veel aandacht wordt besteed aan de hoofdmoot van de tentoonstelling: het ruige landschap in schilderijen, tekeningen en prenten, is nog steeds verkrijgbaar, ook in het Engels en als e-boek.

Allart van Everdingen (1621-1675). Meester van het ruige landschap, Rotterdam, 2021.

Tentoonstellingscatalogus, 208 p., voorzien van prachtige, soms paginagrote kleurenafbeldingen, is verkrijgbaar via nai010 uitgevers en kost 26,95 euro.

Zie ook het filmpje op YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=lgxsiLrrS7k>.

NOTEN

1 Marjan Pantjes, 'Reinaert de vos verbeeld. Verrassende ontwerptekeningen en prenten van Allart van Everdingen', in: *Allart van Everdingen (1621-1675). Meester van het ruige landschap*, Rotterdam, 2021, p. 147.

2 Met dank aan Rik Van Daele voor deze aanvulling.

3 Pantjes, 2021, p. 158-159.

4 Ad Putter, Moreed Arbabzadah en Elisabeth van Houts, 'Reinaert de Vos', in: Sjoerd Levelt & Ad Putter, *De Noordzee over en weer. Het literaire erfgoed van Nederlands-Engelse betrekkingen 1066-1688*, vertaald uit het Engels door Thea Summerfield en Esther Putter, Amsterdam, 2022, p. 262 en 266.

5 Pantjes, 2021, p. 153.

6 Zie de houtsneden in Plantijn 1566, Het Noord-Nederlandse volksboek 1589, de rijmversie van Seger van Dort uit 1651 en het Zuid-Nederlandse volksboek 1700, in: Hans Rijns, *De gedrukte Nederlandse Reynaerttraditie. Een diplomatische en synoptische uitgave naar de bronnen vanaf 1479 tot 1700.*, Hilversum, 2007, pp. 363-392.

7 Pantjes, 2021, p. 156.

8 Rita Schlusemann en Paul Wackers (red.), *Reynaerts historie*, Munster 2005.

9 Jan Goossens, *Die Reynaert-Ikonographie*, Darmstadt, 1983, p. 9.

Erwin Verzandvoort: 'Over de door Plantijn gedrukte uitgaven van *Reynaert de vos*', in: *De Gulden passer*, 66-67 (1988-1989), p. 237-252; 'Bruun de beer op pad. Een iconografische verkenning', in: *Tiecelijn*, 7 (1994), p. 138-155; 'De vos, Van Everdingen en Von Kaulbach', in: W.N.Th.M.B. Gielen, *Johann Wolfgang von Goethe & Reineke Fuchs*, Hulst, 1994, p. 41-50; 'Allart van Everdingen (1621-1675) and his illustrations for J.Chr. Gottsched's *Reineke der Fuchs* (Leipzig, 1752)', in: *Reinardus*, 8 (1995), p. 151-163; Willy Feliërs, 'Reynaert-ex-libris-kroniek', in: *Tiecelijn* 7 (1994), p. 65-67, 'De haas in het Reynaertoeuvre van Allart van Everdingen', in: *Tiecelijn*, 19 (2006), p. 370-387; Hubertus Menke, *Bibliotheca Reinardiana. Die europäischen Reineke-Fuchs-Drucke bis zum Jahre 1800*, Stuttgart, 1992, p. 129-137.

10 Pantjes, 2021, p. 160-161.

400 jaar Jean de La Fontaine

HANS RIJNS

Op 8 juli 2021 was het 400 jaar geleden dat Jean de La Fontaine (1621-1695) werd geboren in Château-Thierry, een plaats aan de Marne in Picardië (Noord-Frankrijk). Zijn vader, Charles de La Fontaine (1594-1658), was adviseur van koning Lodewijk XIV en 'maître des eaux et forêts' (houtvester, een hoge functie in het zeventiende-eeuwse Frankrijk) van het hertogdom Château-Thierry. Zijn moeder, Françoise Pidoux (1582-1644) was de dochter van een schout.¹

Aan dit heugelijke feit werd in Nederland weinig aandacht besteed, getuige de boekenbijlagen in *de Volkskrant*, *NRC* en *Trouw* die ik wekelijks doorspit op zoek naar interessante boeken en boekbesprekingen. Om te achterhalen in hoeverre hier aandacht aan werd besteed in Nederland, Vlaanderen en Frankrijk grasduinde ik op internet naar informatie over de viering van zijn vierhonderdste geboortedag. Ik zocht met de trefwoorden 'La Fontaine 400 jaar geleden geboren' en '400^e anniversaire de la naissance de Jean de La Fontaine' in de hoop iets te vinden.

In Nederland schreef de 'Alliance Française Twente' (AF Twente) in het voorjaar van 2021 een fabelwedstrijd uit, omdat het vierhonderd jaar geleden is dat Jean de La Fontaine werd geboren. In heel Twente hebben mensen fabels geschreven in het Frans én in het Nederlands. Er was ook een scholierenwedstrijd en daarvoor hadden de leerkrachten hun leerlingen uit VWO 4 van het Bataafs Lyceum in Hengelo warm gemaakt. Veel scholieren deden vrijwillig mee en met trots kon de schoolleiding van het Lyceum melden dat de AF Twente de twee fabels van twee van hun scholieren met een prijs had bekroond.²

Jean de La Fontaine à Château-Thierry

In Vlaanderen werd meer aandacht besteed aan de viering van La Fontaines geboortedag. Opmerkelijk is dat Lieve Wouters er in *Kerknet* aandacht aan besteedde. Zij ging uitgebreid in op zijn schrijverschap. Volgens haar was La Fontaine een antiklerikaal, 'van God los' en met een liederlijke levensstijl, en zou hij, toen hij ziek werd (tuberculose), uit angst voor de dood het evangelie beginnen lezen. In zijn laatste fabels, *Le Juge arbitre, l'Hospitalier et le Solitaire* ('De scheidsrechter, de ziekenoppasser en de kluizenaar'³) behandelt La Fontaine de vraag hoe een ziel kan worden gered. 'De moraal van dit verhaal is,' volgens Wouters, 'alleszins: beter laat dan nooit. Oftewel: de laatsten zullen de eersten zijn.' Twee morele lessen die we niet in zijn dierenfabels terugvinden, maar het had wél gekund ...⁴

*een
antiklerikaal,
'van God los'
en met een
liederlijke
levensstijl*

Klara, de klassieke radiozender van de VRT, zond tijdens de zomervakantie van 2021 elke ochtend een fabel van La Fontaine uit. De fabels, vertaald uit het Frans, werden voorgelezen door Pat Donnez.⁵

De openbare bibliotheek in Waregem richtte speciaal een kast in met de bekendste fabelverzamelingen van La Fontaine, waaronder die van J.J.L. ten Kate en Paul Pelckmans.⁶

In Frankrijk, de bakermat van de fabels van La Fontaine, werd wel uitgebreid aandacht besteed aan zijn geboortedag. Zo werden er bij die gelegenheid munten uitgegeven.⁷ (afb. 1) Ook kwamen er speciale Franse postzegels op de markt.⁸ (afb. 2)

Het Museum Jean de La Fontaine, een elegant herenhuis, oorspronkelijk zijn geboortehuis in Château-Thierry, dat in 1876 omgebouwd werd tot

Afb. 1.

Afb. 2.

museum, besteedde ruime aandacht aan zijn geboortedatum. Er werd een app ontwikkeld met visuele presentaties en luisterteksten over zijn persoonlijkheid en werken. Verder kondigde het museum meer dan 230 evenementen aan, variërend van tentoonstellingen, live shows, artistieke creaties, animaties, wedstrijden in het maken van fabels en illustraties van bestaande en nieuwe fabels etc.⁹ Of deze aangekondigde evenementen allemaal ook daadwerkelijk plaatsvonden, werd mij niet duidelijk. Ook in Frankrijk had men te kampen met beperkingen vanwege het coronavirus.

Er zijn in 2021 en enkele jaren daarvoor een aantal publicaties over de fabelauteur verschenen. In de prestigieuze collectie van La Pléiade verscheen op 15 april 2021 de uitgave *La Fontaine Fables* van Jean-Pierre Collinet, met een voorwoord van Yves Le Pestipon en illustraties van Grandville (1248 pagina's). Een ander prestigieuze editie, uitgegeven door Diane de Selliers was: *Jean de La Fontaine. Coffret collector 400e anniversaire de la naissance de La Fontaine*, die de twee gebonden delen van *Les Fables* (met tekeningen van Jean-Baptiste Oudry) en de *Contes* (met tekeningen van Fragonard) samenbrengt. Een meer voor het algemene publiek bestemde editie zonder illustraties uitgeven door de uitgeverij Cours Toujours is *Tout sur La Fontaine (ou presque)* van Martine Pichard. Dit boek verscheen al in 2019. Voor het jonge publiek verscheen *Vive La Fontaine!* van Dominique Brisson en Géraldine Doubeau. Tot slot kwam in 2018 het stripboek *Les Fables de la Fontaine* van Bruno Heitz op de markt. (afb. 3) De uitgave behoort tot de serie

‘Les Classiques en BD’ (‘bande dessinée’) uitgegeven door Casterman. Hierin worden 24 minder bekende fabels als stripverhalen gepresenteerd.¹⁰

Het grasduinen leverde een aardig, zij het niet volledig beeld op van hoe er in Nederland, Vlaanderen en Frankrijk werd stilgestaan bij de geboortedag van La Fontaine. Met name in Frankrijk was daarvoor veel belangstelling, wat natuurlijk te begrijpen is omdat La Fontaine op en top een Fransman was. Het is toch een beetje jammer dat er in Nederland en Vlaanderen weinig aandacht is besteed aan deze voor de fabeltraditie zo belangrijke schrijver.

NOTEN

1 Zie voor de volledige biografie: Hans Rijns, ‘De vos in de fabels van La Fontaine’, in: *Tiecelijn 26. Jaarboek 6 van het Reynaertgenootschap*, (2013), p. 72-101, m.n. p. 72-75.

2 <https://www.bataafslyceum.nl/algemeen/winnaars-fabelwedstrijd/>.

3 Zie o.a. het twaalfde boek, fabel XXVII in: *De Fabelen van La Fontaine*, nagevolgd door J.J.L. ten Kate geïllustreerd met platen en vignetten door Gustave Doré, p. 846-851, Amsterdam 1895, in 1980 opnieuw uitgegeven door ICOB cv, Alphen aan den Rijn.

4 <https://www.kerknet.be/kerknet-redactie/artikel/de-laatsten-zullen-de-eersten-zijn-400-jaar-jean-de-la-fontaine>.

5 <https://klara.be/klara-staat-op-met-de-fabels-van-jean-de-la-fontaine>.

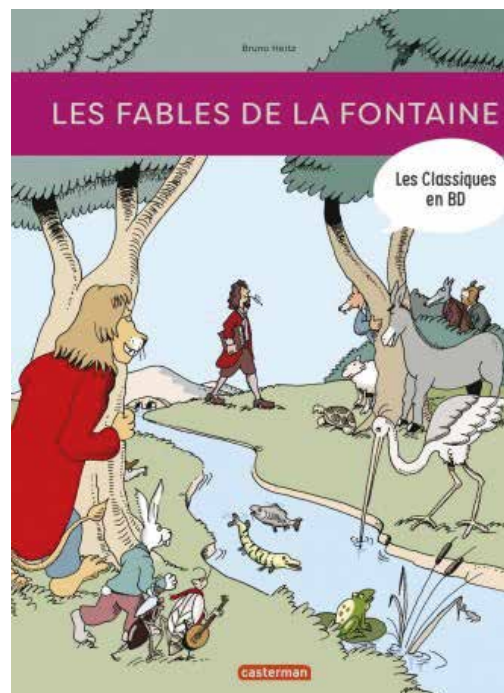
6 Ten Kate 1895 (zie hierboven) en Paul Pelckmans in: *De wereld van La Fontaine. Fabels & Frankrijk in de 17e eeuw*, Antwerpen, 2017.

7 <https://numismag.com/fr/2021/05/09/medaille-et-monnaie-du-400e-anniversaire-de-la-naissance-de-jean-de-la-fontaine-a-chateau-thierry/>.

8 <https://www.lastdodo.com/en/items/8747619-400-years-jean-de-la-fontaine>.

9 https://400ans.museejeandelafontaine.fr/IMG/pdf/programme_400ans_web_compressed.pdf.

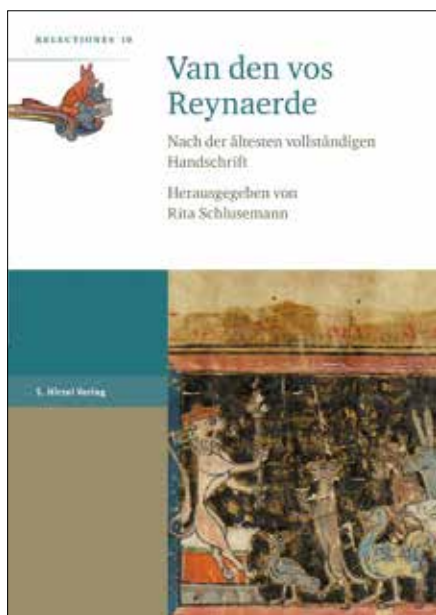
10 400e anniversaire de la naissance de Jean de La Fontaine: dix choses à savoir sur le fabuliste (lunion.fr).

Afb. 3.

Boekpresentatie Van den vos Reynaerde. Nach der ältesten vollständigen Handschrift (Het Dyckse handschrift, hs. F) in Münster

HANS RIJNS

Tijdens de borrel na het symposium ter gelegenheid van het naderende emeritaat van Frits van Oostrom op dinsdag 14 juni 2022 in Leiden, ontmoette ik Rita Schlusemann. Zij vertelde mij dat haar editie van het Dyckse handschrift (ook bekend onder het sigle F) met een parallelle Duitse vertaling op maandag 27 juni in Münster gepresenteerd zou worden. De bijeenkomst was openbaar en het leek mij interessant omdat daar ook de Duitse rap van *Van den vos Reynaerde* ten gehore gebracht zou worden. De bijeenkomst was in De Galerie, in pandig in de Universitäts- und Landesbibliothek in Münster. In het lokaal lag het Dyckse handschrift uitgestald, bewaakt door twee speelgoedvossen.

Ilona Riek, leidinggevende in de Bibliothek im Haus der Niederlande, opende de avond ter inleiding met een samenvatting van de openingsscène in *Van den vos Reynaerde*. Daarna gaf zij het woord aan Loek Geeraedts. Hij was in 1991 betrokken bij het naar Münster brengen van het Dyckse handschrift. In geuren en kleuren vertelde hij hoe een en ander tot stand werd gebracht. Zo verbaasde hij zich nog steeds over het gigantische gebouw van de Deutsche Bank in Frankfurt waar op de 29ste verdieping het handschrift lag te wachten om opgehaald te worden. Het handschrift uit de late veertiende eeuw bevat naast *Van den vos Reynaerde* daaraan voorafgaand ook *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant. Het zijn geen twee afzonderlijke handschriften samengevoegd in één band, want *Der naturen bloeme* eindigt op folio 102r in de eerste kolom en in de tweede kolom begint *Van den vos Reynaerde* met de overbekende zin ‘VVillam die madocke makede’. Het verslag van Geeraedts volgde in grote lijnen het artikel van Jan Goossens in *Tiecelijn* uit 1992 en hoeft hier dus niet in zijn geheel herhaald te worden.¹

Na het tot de verbeelding sprekende ooggetuigenverslag volgde de lezing van Dr. Rita Schlusemann over haar editie. Omdat Paul Wackers in het volgende jaarboek hierover een recensie schrijft, verwijs ik de lezer graag naar zijn bevindingen.

Vermeldenswaard is wel dat zij tijdens het bovenvermelde symposium van Frits van Oostrom hoorde dat ook hij hs. F op een groot aantal plaatsen een betere versie vond dan hs. A, het Comburgse handschrift, dat na zijn ontdekking veel meer de aandacht kreeg en vaker uitgegeven werd dan F. In zijn aangekondigde Reynaertstudie zal Van Oostrom ruime aandacht geven aan hs. F, beloofde hij haar. Na deze inleiding besprak Schlusemann

*dat ook hij
hs. F op een groot
aantal plaatsen
een betere versie
vond dan hs. A*

het hele verhaal met Middelnederlandse citaten die zij hardop voorlas. Op de verzorgde PowerPointpresentatie stond in modern Duits de vertaling ernaast. Interessant zijn de gebruikssporen aan het eind van het handschrift. Niet alleen vindt men er wie ooit het handschrift in bezit had, maar ook pennenprobeersels. Het hele handschrift is online te raadplegen.²

Na de lezing volgde de rap 'n' beat-performance *Reineke der Fuchs*, ten tonele gebracht door Gerrit Helm. In deze onemanshow wordt het hele Reynaertverhaal uitgebeeld, gerapt en gezongen met ondersteuning van een geluidsopname van een bandje met koor. De diverse personages werden door hem uitgebeeld met behulp van eenvoudige attributen: Bruun bijvoorbeeld door een kussen dat hij onder zijn t-shirt hield, Tibeert door een diadeem met twee oortjes van witte stof, Nobel door een kroon en een troon bestaande uit een met goudverf beschilderde klapstoel. Helm baseerde zijn rapversie op *Reynke de Vos* (Lübeck 1498) en *Van den vos Reynaerde*. Hij wisselde de rap af met liederen, daarbij ondersteund door het koortje bestaande uit leden van zijn band. Zelf speelt hij in die band piano en gitaar. Het was goed te horen dat de bandleden gespecialiseerd zijn in middeleeuwse muziek. De voorstelling duurde totaal twee uur en vijf minuten. Wij kwamen tot en met de scène waarin Tibeert in de strik gevangen wordt, want de voorstelling werd halverwege door Ilona Riek plots onderbroken omdat de zaal om 22 uur afgesloten zou worden door de beheerder. Aan het lange applaus te horen waren de aanwezigen zeer enthousiast over deze performance. Na Charlie May's rapversie³ is dit een tweede, nieuwe rapbewerking van de Reynaertmaterie. Helm heeft een bijzondere originele versie op de planken gebracht die zeer de moeite waard is om in zijn geheel te bekijken. Ik kijk uit naar een moment om de volledige voorstelling te ontdekken of te herontdekken, al was het alleen maar voor de scène waarin Bruun – na zijn bijzonder kostelijk uitgebeelde appelflauwte als hij het woord 'honing' hoort – onfortuinlijk met zijn snuit in de gespleten eik terecht komt.

In kleine groepjes konden wij nadien het handschrift inzien.

Schlusemann wees ons al bladerend op bijzondere plaatsen in het handschrift.

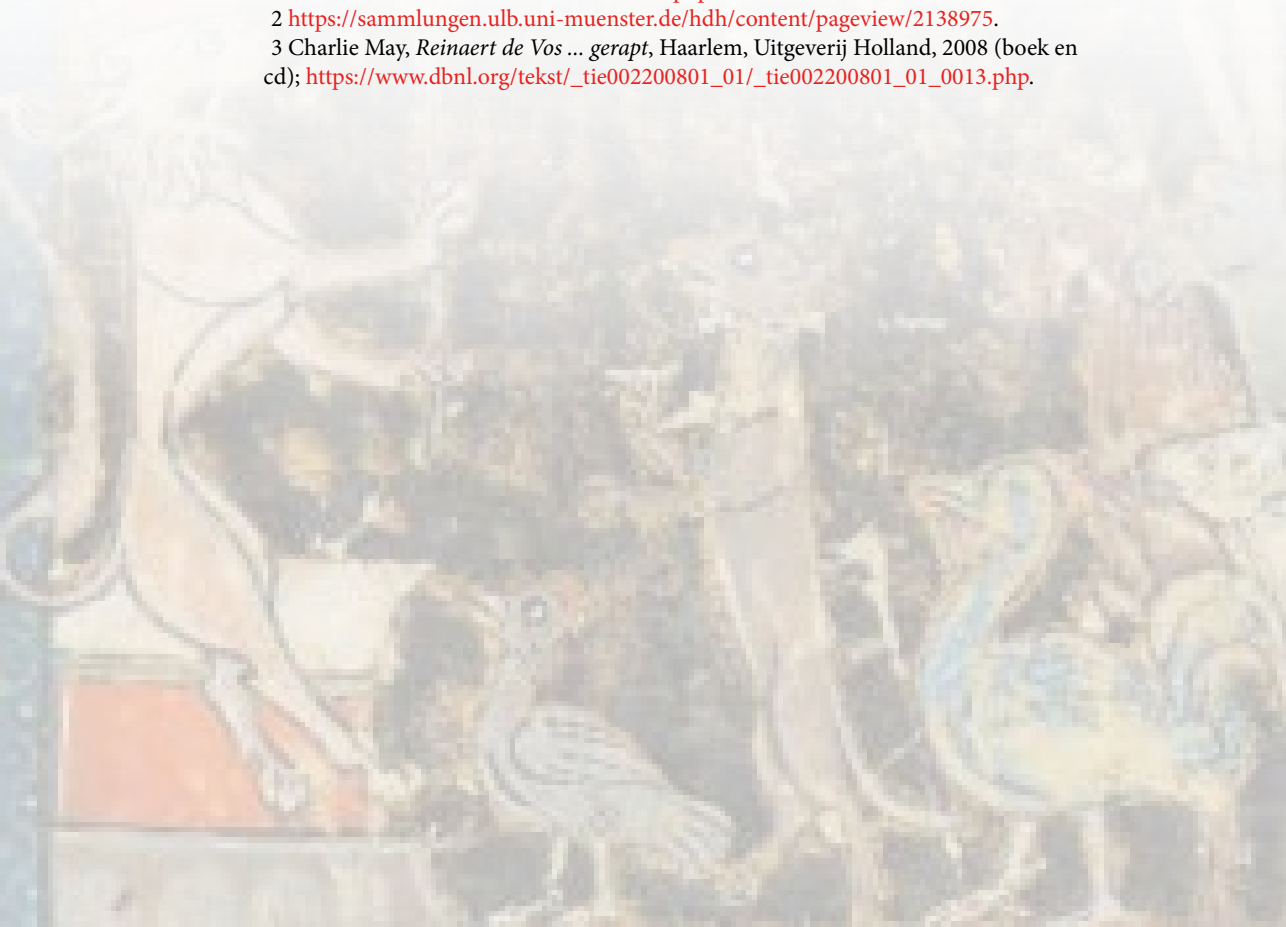
Het was zeer de moeite waard om de lange reis naar Münster te maken. Ik raad iedere rechtgeaarde Reynaertliefhebber aan om dit boek aan te schaffen. *Van den vos Reynaerde. Nach der ältesten vollständigen Handschrift. Herausgegeben von Rita Schlusemann* (Stuttgart, Hirzel Verlag 2022; www.hirzel.de) mag in geen enkele Reynaertcollectie ontbreken.

NOTEN

1 Jan Goossens, 'Hoe het Dyckse handschrift naar Münster kwam', in: *Tiecelijn*, 5 (1992), p. 7-10. Ook te raadplegen via de DBNL: https://www.dbnl.org/tekst/_tie002199201_01/_tie002199201_01_0003.php.

2 <https://sammlungen.ulb.uni-muenster.de/hdh/content/pageview/2138975>.

3 Charlie May, *Reinaert de Vos ... gerapt*, Haarlem, Uitgeverij Holland, 2008 (boek en cd); https://www.dbnl.org/tekst/_tie002200801_01/_tie002200801_01_0013.php.

Dankwoord Visser- Neerlandiaprijs 2020 Amuz, Antwerpen, 30 september 2021

RIK VAN DAELE

Dames en heren,

Vóór het begin was er niets.

Dan hemel en aarde, licht en donker.

En dan schiep Hij het dier – vos en wolf –
en dan de mens.

In het begin was het woord.

En de mens bediende zich van de taal en vertelde verhalen.

En de mens schiep een vos die begiftigd was met taal en ratio.

Vos werd Reynaert.

En wolf werd Isengrijn, zijn ‘wapenbroeder’ en antipode.

Die literaire vos was onder de mensen in vele tijden en elke tijd kreeg
de Reynaert die hij verdiende. De mens keek in de spiegel en zag de
vos.

Die vos was in alle tijden anders: schurk, leugenaar, hypocriet,
moordenaar, schelm, goede huisvader, antiheld, trickster, hybride
held ... maar in elke tijd brandend actueel.

‘Vor Jahrhunderten hätte ein Dichter dieses gesungen? Wie ist das
möglich? Der Stoff ist ja von gestern und heute,’ schreef Goethe in 1794.

En ruim veertig jaar later schreef Joseph Bosworth over *Van den vos
Reynaerde*: ‘If it were the only interesting and valuable work existing

in old Dutch, it alone would fully repay the trouble of learning that language.’

Reynaert is meester van de taal, van de ‘scone tale’, vele eeuwen lang, tot vandaag de dag. Die lange *Nachlebung* beschrijven, en vossenspecialisten en vossenjagers samenbrengen, werd de missie van het Reynaertgenootschap. Vulgariserende teksten publiceren, maar ook wetenschappelijke bijdragen leveren aan het Reynaertonderzoek. Hoeveel auteurs er in die 33 jaar in de 34 jaargangen voor *Tiecelijn* hebben geschreven, hebben we niet geteld. Ze kwamen van over de hele wereld. Het nieuwste nummer opent met een bijdrage van de Amerikaanse jezuïet Greg Carlson, vertaald door Paul Wackers. Wat we wél precies weten: er staan 9650 pagina’s op onze papieren Tiecelijnteller. En dit alles zonder de wandel-, fiets- en bustochten, bijscholingen, lezingen, inleidingen, tentoonstellingen, boekprojecten, studentenuitwisselingen of de zittingen van de Orde van de Vossenstaart in de vorige en de nieuwe eeuw ...

In 1988 begon een Reynaertverhaal – of noem het een Reynaertproject – dat de naam *Tiecelijn* (naar de raaf uit het verhaal) kreeg. De ‘Nieuwsbrief voor reynaerdofielen’ groeide uit tot een lijvig jaarboek dat lezers bekoort in Nederland, Vlaanderen, Duitsland, Frankrijk en Zwitserland, zelfs een in Japan ... Het begon met een gekopieerde nieuwsbrief van zestien pagina’s. De feitelijke vereniging Tiecelijn-Reynaert werd een vzw/stichting en ‘Reynaertgenootschap’ de naam. Marcel Ryssen (1927-2020), die dertig jaar voorzitter zou zijn, en Herman Heyse (1937-1992), waren de medestichters. En de redactie kreeg naam en faam binnen de Reynaertcommunity – een verbindende gemeenschap waar vriendschap en passie de sleutelwoorden waren en zijn. Wij hebben ondertussen honderden verhalen over vriendschap en anekdotes over België en Nederland (zoals de avond van 25 juni 1996 toen we samen naar de voetbalmatch België-Nederland keken na een live Reynaertradiodebat en -symposium naar aanleiding van ‘Radio 3 bezet de stad’ in de Bib van Sint-Niklaas). Het Reynaertgenootschap kent geen grenzen. Marcel

Ryssen stond met Tom Lanoye op het podium in Amsterdam, diverse leden namen deel aan de colloquia van de International Reynard Society in heel Europa. Society President Paul Wackers trad toe tot de redactie en ontmoette daar Erwin Verzandvoort, Hans Rijns, Mark Nieuwenhuis en Peter Everaers (het 'noorden'). Willy Feliërs, Yvan De Maesschalck (onze toegewijde voorzitter), René Broens, Jef Janssens, Hilde Reyniers (onze ondervoorzitter en jarenlange steun en toeverlaat, websitebouwer en Facebookcontact), Willy Devreese en Luc Cocquyt (onze redactieleden-bureauredacteur) vertegenwoordigen het zuiden. Recent traden Pieter Malengier, Lianne Vroomen en Sofie Moors toe tot de redactie. Bestuur en redactie werden recent verjongd en er kwam ook een groter genderevenwicht. Lies Van Gasse blijft voor kunstwerken op de covers zorgen. Dank. Dank. Dank.

Mede in naam van onze voorzitter en de bestuursleden en leden van de algemene vergadering die ik nog niet heb genoemd, Maartje (De Wilde), Jan (Heyse), Staf (Van Daele) en Sander (Van Daele), wil ik alle redactieleden bedanken voor de vele inspanningen, voor het kwaliteitsvolle werk dat jaar na jaar wordt geleverd, zonder enige vergoeding. 'Amators', in de pure zin van het woord.

Dames en heren, een prijs ontvangen doet deugd. Dat merkten wij vorig jaar toen onze 'Reynaertlangeafstandswandelroute' na een grondige vernieuwing door de vzw Grote Routepaden werd bekroond als de 'Mooiste wandelroute van de Benelux 2020'. Dat was ook zo toen we in 2017 werden uitgeroepen tot Cultuurvereniging van Sint-Niklaas, of toen we recent vernamen dat ons jongste redactielid, Sofie Moors, een prijs voor wetenschapscommunicatie van de KVAB zal ontvangen in het Paleis der Natiën voor een project waarvan de eerste kiem rond onze bestuurstafel ontstond. Dat merkten we toen we in oktober 1992 in het Zeeuws-Vlaamse Kloosterzande de tweede 'Cultuurprijs Stekene-Hontenisse' ontvingen vanwege onze grensoverschrijdende inzet.

Vandaag ontvangen we de prijs der prijzen met betrekking tot grensoverschrijdend werken. De Visser-Neerlandiaprijs 2020 is een onderscheiding die ons tegelijk zeer nederig maakt én fier als een pauw. Wij willen medelaureaat Herman Engels feliciteren. Wij willen het ANV, de voorzitter, bestuursleden en juryleden bedanken voor deze prestigieuze onderscheiding. Dank gaat ook uit naar Joke Van den Brandt, Peter Holvoet-Hanssen, burgemeester van Sint-Niklaas Lieven Dehandschutter, Nelly Maes en prof. dr. Frits van Oostrom om ons aan te bevelen en ons waardig te achten om voor deze onderscheiding in aanmerking te komen en voor hun appreciatie van onze verwezenlijkingen. Bijzonder dankbaar zijn we dat Frits van Oostrom de laudatio uitsprak.

Dank zijn wij ook verschuldigd aan onze partners en gezinsleden. Bestuurs- en redactievergaderingen, brainstormdagen in Stekene, in Het Bonte Hert in Hulst, en zelfs Teamsvergaderingen ... waren niet te tellen. Zelf wil ik, in het bijzonder, mijn waardering uitspreken voor Els, een leven lang de onzichtbare en onvermoeibare kracht achter de schermen, voor Maria, Bea, Joeske, Marja, Anja en Dirk en vele andere sterke vrouwen en mannen en onze kinderen.

Dames en heren, deze Visser-Neerlandiaprijs bestaat niet alleen uit de eer, maar wij worden ook financieel gehonoreerd. Daartegenover staat ook een engagementsverbintenis, waarover we al vele keren samen zaten en ik met mevrouw Inneke Strouken digitaal overleg had. In 2022 en 2023 willen we werken aan een educatief project met een Reynaert-minikamishibai – een Japans verteltheatertje – met lesmateriaal voor het onderwijs, aan een rondreizende tentoonstelling van Reynaertkinderboeken en aan een Reynaertboek voor laaggeletterden. We willen een Antwerps Reynaertkabinet uit de collectie van het SteM Sint-Niklaas als Vlaams topstuk laten erkennen. We onderzoeken of de Reynaertmaterie op de Unescolijst van immaterieel cultureelerfgoed een plek verdient. En we plannen in 2023 een Reynaertcolloquium (bijvoorbeeld in Sint-Niklaas, dat dan voorzitter

is van het Intergemeentelijk Project Het Land van Reynaert, waar het Reynaertgenootschap adviseur is of in Antwerpen) met als thema's, 'Reynaert en oorlog/ideologie', 'Reynaert en censuur' en/of 'Reynaert en de 'scone tale', leugen en fake news'.

U ziet het: de korf is rijkelijk gevuld. 2023 wordt in elk geval een jaar om naar uit te kijken, onder andere, en vooral naar het nieuwe standaardwerk over de *Reynaert* van Frits van Oostrom.

Bij het einde van dit dankwoord willen wij aan de nieuwe voorzitter van het ANV, Jan Lonink, en aan professor Frits van Oostrom ons nieuwe jaarboek in primeur overhandigen, zelfs nog voor het 'eerste' exemplaar op zondag 14 november in Sint-Niklaas wordt uitgereikt aan een van de kinderen van Wim De Cock (1932-2020), die jarenlang onze omslagillustratie creëerde. U allen wil ik vragen om binnenkort onze vernieuwde interactieve website open te klikken, waar u zonder betaalmuur ons nieuwste nummer met als thema 'Verzamelingen' zult ontdekken.

Jaarboek en webstek zijn het resultaat van vriendschap en vooral van passie voor taal en literatuur en voor een vos die ons onder en boven de grens – die er voor ons geen is – al eeuwen in zijn greep houdt.

Ik dank u.

De laudatio van Frits van Oostrom werd gepubliceerd in *Neerlandia*, 125 (2021) 4, p. 4-7 en op <https://www.anv.nl/tijdschrift/inhoudsopgaven/2021-4/visser-neerlandiaprijs-voor-het-reynaertgenootschap/>.

Bij wijze van uitsmijter. Een vossengedicht belicht – 2

YVAN DE MAESSCHALCK

In Ineke Riems debuutroman *Zeven pogingen om een geliefde te wekken* (Bronzen Uil 2013) is onder meer een bijna 93-jarige vrouw aan het woord: 'Ik merk dat de laatste jaren fantasietjes soms langer blijven hangen dan herinneringen aan wat er werkelijk plaatsvond' (p. 27). Uit wat volgt, blijkt dat Riem behendig omspringt met wat ze 'de noodzaak van de verbeelding' (p. 109) noemt. Dat die verbeelding haar leefwereld ver overstijgt, formuleert de auteur in het verhaal 'Memoires van een meisje' zo: 'De wereld waarin ik me beweeg mag dan klein zijn, de wereld die ik me verbeeld is des te groter' (*Onderwaterverhalen*, 2020, p. 164). In die wereld zijn stikstof absorberende baleinwalvissen en kreunende sequoiabomen even vanzelfsprekend als de goedaardige intenties van een plaatselijke inbreker op het eiland Voorne-Putten.

Wat voor haar proza geldt, geldt ook voor haar poëzie. In het gedicht 'Hoogtelijnen' uit haar eerste poëziebundel *Alle zeeën zijn geduldig* (2015) heet het: 'Ver beneden drijft de wereld in een emmer vol ruis, de essentie / houdt zich stil –' (p. 9). Die essentie is onzichtbaar, onhoorbaar en ontastbaar, want 'een vreemde laag onderzeese roest bedekt onze gebaren' (p. 37). Riem tokkelt ze tevoorschijn in heerlijke beeldrijke gedichten. Ze maakt daarvoor weliswaar gebruik van beproefde procedés als metafoor, synesthesie, paradox en personificatie, maar laat vooral haar verbeelding zelf dartelen over de bladspiegel. Hoe ze precies te werk gaat, weten alleen de muzen, al hebben de slotwoorden van 'Niets blijft bij het oude' wellicht een programmatische betekenis: 'de wereld wil gelezen worden' (p. 49). Ook het slotvers van 'Mama en de Maximonsters' in de bundel *fantasii*

(2021) heeft iets weg van een poëtische vingerwijzing: 'ik weet / bijna zeker dat ik ontstaan ben uit haar fantasie' (p. 67), waarbij 'haar' doelt op de moeder van de ik-figuur.

Dat Riem, die telkens weer tekent voor de prachtige omslagillustraties en het binnenwerk, graag over het schrijven van poëzie prakkiseert, blijkt uit 'Magic tape', waarin ze het heeft over haar 'verfrommelde verbeelding' en de kracht van het dichtelijke woord: 'Wat stuk is schrijf ik heel, wat weg is schrijf ik terug' (p. 63). Het gedicht verscheen eerder in een reeks van vijf in *Poëziekrant* (2020/3, p. 60-62) en stond afgedrukt naast 'Pegasus in galop', waarvoor haar in 2021 de dertiende Melopee Poëzieprijs van de gemeente Laarne werd toegekend. Tot diezelfde reeks behoort 'Vossendroom', dat evenwel niet in de bundel is opgenomen. Misschien paste het niet in het concept en krijgt het later nog een definitieve bestemming, al is er in *fantasii* wel sprake van 'een kleine vos die wil overwinteren in je slaapkamer' (p. 66). In ieder geval kan onderstaand gedicht geen gebrek aan fantasie worden ontzegd. Het bolt van beelden die een tussengebiet oproepen dat zich ergens op de grens van dromen en ontwaken bevindt. In dit moerassige tussengebiet lijkt veel mogelijk en kan bijvoorbeeld 'je stem uit mijn droom' vallen en schitteren 'in mijn hand'.

Ik dacht dat jij het was. Je stem viel uit mijn
droom en schitterde
in mijn hand. Belden onze onderbewusten met
elkaar?

Je zei: 'Je moet me wakker schudden.'
Ik vroeg: 'Hoe?'
Een ijzeren opdracht omklemde mijn hart,
wilde je echt dat ik alles tussen jou (waterlelies
en kikkerdril,
een zangvogel verstopt in het riet) en mij
ontkende?

Als ik deed alsof je paardenbloempluis voor mij
was,
zou ik me snijden aan de wind.

Ergens die nacht kaapte het duister mijn huis en
mijn bloedkoralen woorden.
Mijn bed stond 's ochtends in het open veld.

Mijn zuivere kleuren braken, ik stapte op een
teergroen eitje.
Jij dacht dat ik een vos was. Ik viel hard van
mijn geloof

in dromen. Mijn pen schreef slootwater, in mijn
hoofd zwegen zilvereigers.
De dijk hield het maar net.

Spijt stond loeiend bij mijn voeteneind terwijl
de droom de prooi
naar zijn hol sleepte. De horizon bloosde
onverminderd
en schaamtevol.

De nog slaperige ik-figuur staat voor 'een ijzeren opdracht', al lijkt die allesbehalve vastomlijnd. Misschien moet ze zichzelf blootgeven aan de jij zoals ze is, om zich niet 'te snijden aan de wind'. Komt ze daarom tijdens of na haar droom terecht 'in het open veld'? De kwetsbaarheid van de ik komt in het genadeloze licht te staan: 'Mijn zuivere kleuren braken, ik stapte op een / teergroen eitje'. Het lijkt wel alsof de jij de ik niet langer herkent: 'Jij dacht dat ik een vos was'. Een zinnetje dat naar een andere (haar)kleur kan verwijzen of een nieuwe identiteit. Natuurlijk resoneren er nog connotaties mee: onbetrouwbaarheid, sluwheid, geslepenheid, ongrijpbaarheid, om er maar enkele te noemen. Wordt de ik met een

harde waarheid geconfronteerd? Dat zou kunnen blijken uit de tweede valbeweging in het gedicht, waarin twee opeenvolgende enjambementen het getrapte karakter van de val zichtbaar maken: 'Ik viel hard van / mijn geloof // in dromen'. De vos lijkt de ik te confronteren met datgene waartoe ze/hij maar in staat is. Daarop wijzen het 'slootwater' in de schrijverspen, de zwijgende 'zilverreigers' in het hoofd van de ik en de wankele dijk. Is de vos behalve de belichaming van het onderbewuste, ook de katalysator van een innerlijke transformatie? Of een wezen dat met 'een rode pluimstaart' even langs de mensenwereld strijkt,¹ zoals dat ook het geval is in Ineke Riems met veel zonlicht overgoten kunstenaarsroman *Rauw hart* (2017)?

Hoewel de ochtend gloort ('De horizon bloosde / onverminderd') blijft de ik in een soort impasse achter. Zoveel blijkt uit de slotverzen: 'Spijt stond loeiend aan mijn voeteneind terwijl / de droom de prooi / naar zijn hol sleepte'. De personificatie is glashelder. De vossenmetafoor wordt verder uitgediept, maar wie of wat de prooi precies voorstelt, lijkt minder eenduidig. Valt de vos hier samen met de droom? In 'de droom de prooi' worden roofdier en slachtoffer in één regel tegen elkaar aangedrukt. De vos verdwijnt met het wegtrekken van 'het duister'. Misschien ziet de (onder)waterwereld van de ik (cf. 'waterlelies', 'kikkerdril', 'zangvogel verstopt in het riet', 'slootwater') er nu helemaal anders uit en blijft er vooral ontnuchtering over. Of een gevoel van schaamte, zoals het slotwoord tenslotte suggereert.

NOOT

1 Zie Ineke Riem, *Rauw hart*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 2017, p. 192. Vossen komen ter sprake op p. 8, p. 15-16, p. 194 en p. 231.

Iris Breetvelt (1954) heeft Nederlandse taal en letterkunde gestudeerd (kandidaatsexamen 1977) en psychologie aan de UvA (doctoraalexamen 1985). Ze is van 1985 tot haar pensionering in 2020 werkzaam geweest als onderwijsonderzoeker bij het Kohnstamm Instituut. Betrokkenheid bij de forensische psychologie had ze in 2002 als onderzoeker/auteur van het onderzoeksrapport *De asielbehoefte voor blijvend gevaarlijke en gestoorde patiënten en delinquenten in Nederland*. Als lid van de universitaire medezeggenschap kwam sociale onveiligheid in de academische wereld als dossier op haar weg en legde zij het verband met corporate psychopathy in het artikel *De corporate psychopath als toxisch leider in academia* (<https://psyarxiv.com/tnxs7>).

Herman Cole (1947) rondde zijn opleiding aan het Hoger Instituut voor Vertalers en Tolken van Antwerpen in 1969 af met een studie over de eerste avonturen van stripheld Asterix. In de daaropvolgende vijf decennia was de ongekroonde prins van Polyedrië o.a. hotelbediende, auteur van scenario's, filmteksten, liedjes en reisgidsen, televisiepresentator, reisbegeleider, toeristisch journalist, perscoördinator van het Brusselse Vakantiesalon, taalanimator in het volwassenenonderwijs ... In 2017 publiceerde hij in eigen beheer *De Zaak van Sinterklaas*, gevolgd in 2021 door *Pelgrim met een knipoog – Dóór Italië naar Jeruzalem*, over de lotgevallen van de achttiende-eeuwse Sinaaise monnik Marinus Geubels.

Yvan De Maesschalck studeerde Germaanse filologie aan de UGent. Schrijft opstellen en recensies voor *Poëziekrant* en *MappaLibri*. Publiceerde in 2016 *Vossenlucht. Over Reynaertpersonages en hun fictionele aanverwanten* bij Academia Press/Lannoo. Heeft bijzondere belangstelling voor het werk van Cyriel Buysse, moderne poëzie en de *Reynaert*.

Peter F.W.H. Everaers is antiquaar (Antiquariaat Secundus, lid van de Nederlandsche Vereeniging van Antiquaren). Tot zijn culturele, historische en reynaerdiaanse activiteiten behoren diverse tentoonstellingen uit eigen collectie over Streuvels en Timmermans en Reynaert de Vos. Hij is coauteur en/of uitgever van diverse geschiedkundige, literaire en bibliotheek uitgaven.

Carel Jansen (1952) is emeritus hoogleraar Communicatie- en Informatiewetenschappen aan de Rijksuniversiteit Groningen. Eerder was hij hoogleraar in Nijmegen en in Eindhoven, universitair hoofddocent in Utrecht en wetenschappelijk medewerker in Twente. Sinds 2002 is hij ook verbonden aan de Universiteit Stellenbosch in Zuid-Afrika. Hij studeerde Nederlands in Utrecht. Carel Jansen is coauteur van de handboeken *Leren Communiceren*, *Communicate as a Professional*, *Professioneel communiceren*, de *Handleidingenwijzer* en de *Formulierenwijzer*. Zie verder www.careljansen.nl.

Pieter Malengier (1975) studeerde Vergelijkende Cultuurwetenschap aan de UGent. Hij werkte tien jaar als publiekswerker in de bibliotheek van Sint-Niklaas, werkte voor Avansa Waas-en-Dender, Muziekclub 't Ey en is momenteel dossierbeheerder aan het departement CJM bij de Vlaamse overheid. Hij is lid van de Literaire cel van Sint-Niklaas en organiseert vanuit deze functie mee literaire activiteiten en initiatieven in de stad.

Mark Nieuwenhuis studeerde Spaanse taal- en letterkunde in Utrecht, met als afstudeerrichting middeleeuwse studies, en Latijnse taal en cultuur in Amsterdam (UvA). Is leraar Latijn aan I.S.G. Arcus in Lelystad en daarnaast vertaler van Latijnse teksten. Hij is vooral geïnteresseerd in de Latijnse literatuur van de twaalfde en dertiende eeuw, met name teksten over dieren (de *Ysengrimus*), epische en lyrische poëzie.

Hans Rijns studeerde in 1999 af als historisch letterkundige aan de UUtrect op het onderwerp 'Obscene en scabreuze dubbelzinnigheden in *Van den vos Reynaerde*'. In 2007 publiceerde hij de diplomatische en synoptische editie *De gedrukte Nederlandse Reynaerttraditie (1479-1700)* en in 2016 samen met Willem van Bentum de editie *Het leven en de fabels van Esopus*.

Piet Van Bouchaute was archivaris van de stad Sint-Niklaas. Studeerde Germaanse filologie aan de UGent en was wetenschappelijk medewerker van het AMVC/Letterenhuis te Antwerpen. Publiceerde een bekroonde inventaris van de handschriften van Karel van de Woestyne. Schreef diverse artikels en studies over Nederlandse literatuur en aspecten van de Sint-Niklase en Wase geschiedenis.

Rik Van Daele is departementshoofd Bibliotheek en Archief van de Universiteit Antwerpen. Daarvoor was hij afdelingshoofd Cultuur bij de stad Sint-Niklaas. Hij promoveerde aan de KU Leuven op een dissertatie over *Van den vos Reynaerde. Functie van de ruimtelijke elementen en de naamgeving*, (KANTL, 1994). Hij publiceerde diverse boeken en bijdragen over de Reynaerttraditie. Zie verder www.rikvandaele.be.

Steven Van de Putte (1976) is licentiaat in de taal-en letterkunde: Latijn en Grieks (UGent) en jurist (UGent). Hij is werkzaam als diensthoofd bestuurszaken bij de stad Deinze. Hij debuteerde in 2018 als dichter met de bundel *Moederstad*, uitgegeven bij de vzw De Scriptomanen. Hij werd in het voorjaar van 2019 door de gemeenteraad van Deinze aangesteld als de derde stadsdichter (tot eind 2022).

Paul Wackers is emeritus hoogleraar Historische Nederlandse letterkunde tot 1500 binnen het departement Talen, Literatuur en Communicatie van de UUtrecht. Rode draden in zijn onderzoek zijn: de Nederlandse en de Europese Reynaerttraditie; de relaties tussen Latijn en Middelnederlands en in verband daarmee het fenomeen meertaligheid in de middeleeuwen; geestelijke literatuur; en verzamelhandschriften.

Vormgeefster

Lies Van Gasse is dichtster, beeldend kunstenaar en leraar. Ze schreef de bundels *Hetzelfde gedicht steeds weer*, *Brak de waterdrager*, *Wenteling*, *Wassende stad* en *Beestjes*. Van Gasse profileert zich met mengvormen van poëzie en beeld. Ze publiceerde de graphic poems *Sylvia*, *Waterdicht* en *Zand op een Zeebed*, *Hauser* (met Annemarie Estor) en *Exodus* (naar H.C. Pernath). Met Peter Theunynck publiceerde ze in 2016 de graphic novel *Nel. Een zot geweld*. In 2016 werd ze opgenomen in het internationale poëzienetwerk Versopolis. Ze nam de laatste jaren ook deel aan gerenommeerde nationale en internationale poëziefestivals.

Huisfotograaf

Staf Baeten studeerde in 2022 af aan Sint Lucas Hogeschool Antwerpen (Karel de Grote Hogeschool) als professionele bachelor Audiovisuele technieken / Fotografie.

Vlaanderen
verbeelding werkt

stad
Sint-Niklaas

STEKENE
van nature actief

